ପାଣିନି

ଲେଖକ :

ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଚିନ୍ତାମଣି ମିଶ୍ର

ପ୍ରଧାନାଚାର୍ଯ୍ୟ, (ଓ.ଏସ୍.ଏ.), ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଅଧ୍ୟାପକ
ଉପ-ସଭାପତି, ଓଡ଼ିଶା ସଂସ୍କୃତ ପରିଷଦ
ସଭାପତି, ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ ପଣ୍ଡିତସଭା
ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର, ପୁରୀ

୧୯୮୪

ପ୍ରକାଶକ :

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା
ଭୁବନେଶ୍ୱର

PANINI— A CRITICAL MONOGRAPH

(For Degree level students)

Published under the centrally sponsored scheme of production of books and literature in Regional Languages at the university level by the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Education), New Delhi.

Written by :

Pandit Sri Chintamani Mishra,
Pradhanacharya (O.S.A.), Retired Lecturer in Sanskrit,
Vice-President, Orissa Sanskrit Parisad & Council,
President, Muktimandap Pandit-Sabha,
Sri Jagannath Temple, Puri.

Reviewed by :

Dr. Ladukeswar Satapathy, M. A. Ph.D.
Sahityacharya, Vyakarana Shastri, Hindi Sahitya Visharad,
Reader & Head, Deptt. of Sanskrit, S.C.S. College, Puri,
Vice-President, Utkal Sanskrit Vidyasthanam, Puri

Language Corrected by :

Smt. Haripriya Mohapatra, M.A. (Oriya & Sanskrit),
Lecturer in Oriya, B.J B. Evening College, Bhubaneswar

Published by :
The Orissa State Bureau of Text Book Preparation &
Production, Bhubaneswar.
First Edition— 1984/1,000 Copies

© All rights reserved by the Publisher. No part of this book may be reproduced in any form or by any means without the written permission from the Publisher.

Publication No.—363

Paper used for printing of this book was made available by the Government of Orissa at a concessional rate.

Printed at :
SHREE NARAYAN PRESS,
Balisahi, Puri.

Price—Rs. **11.00**

ଭୂମିକା

ଭାରତ ସରକାରଙ୍କ ଅନୁଦାନ ପ୍ରକଳ୍ପ ଅନୁସାରେ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତି ବିଧାନ ପାଇଁ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ରଚନା କାର୍ଯ୍ୟ ୧୯୭୦ ମସିହାରୁ ଆରମ୍ଭ କରା ଯାଇଛି ।

କେବଳ ପରୀକ୍ଷାଭିମୁଖୀ ଏବଂ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଦ୍ୱାରା ଅନୁମୋଦିତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଏକ ଅତି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସଂଜ୍ଞା । ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ ଯାହା ପଠନର ଯୋଗ୍ୟ ପଠନର ଉପଯୋଗୀ ତାହା ପାଠ୍ୟ । ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କଲାବେଳେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଯେଉଁ ସବୁ ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ବିଧେୟ ତାହାର ପ୍ରକାଶନ ମଧ୍ୟ ଏ ସଂସ୍ଥାର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

ମହାମନୀଷୀ ପାଣିନି ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟା-ପରଂପରା ଏବଂ ବିଶେଷତଃ ଭାଷା ବ୍ୟାକରଣ-ତତ୍ତ୍ୱ-ଦ୍ରଷ୍ଟା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନନ୍ୟ-ସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭା । କିନ୍ତୁ ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ପରଂପରା ସଚେତନତା ନ ଥିବାରୁ ତଦ୍‌ବିଷୟକ ଜିଜ୍ଞାସା ମଧ୍ୟ ଅବଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ । ଏ ଭଳି ଉଦାସୀନତାର ଯୁଗରେ ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ**ଯୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ମିଶ୍ର ମହୋଦୟଙ୍କ** ପ୍ରଣୀତ ଏହି ପାଣିନିଗ୍ରନ୍ଥ କିଛି ପରିମାଣରେ ଏ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରି ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଅଧିକ ଜିଜ୍ଞାସୁ କରିପାରିବ ବୋଲି ଆମର ଆଶା ଓ ବିଶ୍ୱାସ ।

ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂସ୍ଥା ଏ ଭଳି ଏକ ସଦ୍‌ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରି ନିଜକୁ ଗୌରବିତ ମନେ କରୁଛି ।

ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ
ସାଧାରଣ ସଂପାଦକ

ମୁଖବନ୍ଧ

ସମାଙ୍କାଚରଣଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଂ ଧ୍ୟାୟଂଶ୍ଚିନ୍ତାମଣିର୍ମୁଦ୍ଧତଃ ।
ପାଣିନୀୟସ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରସ୍ୟ କୁରୁତେ ସାରସଂଗ୍ରହମ୍ ।।

"ତେ ମୃତ୍ୟୁମତିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଯେ ବୈ ବାଚମୁପାସତେ" ।

ଏହି ଶ୍ରୁତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ; ଯେ ବାକ୍‌ର ଉପାସକ ସେ ସଂସାରବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଅମୃତତ୍ୱ-ଲାଭ କରେ । ପରା, ପଶ୍ୟନ୍ତୀ, ମଧ୍ୟମା, ବୈଖରୀ ଭେଦରେ ବାକ୍ ଚାରି ପ୍ରକାର:- ମୂଳାଧାରସ୍ଥିତ ପବନସଂସ୍କାରୀଭୂତ ବିନ୍ଦୁସ୍ୱରୂପିଣୀ ଅବ୍ୟକ୍ତା ବ୍ରହ୍ମରୂପା ପରା ବାକ୍ । ଏହା ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ନାମରେ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

ଅତଏବ ଦୁର୍ଗାସପ୍ତଶତୀରେ:—

"ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ସ୍ଥିତା ନିତ୍ୟା ଯାଽନୁଚ୍ଚାର୍ଯ୍ୟା ବିଶେଷତଃ"

ଏହି ପରା ବାକ୍ ପବନସଂସ୍କାରବଳରେ ନାଭିମଣ୍ଡଳକୁ ପ୍ରେରିତ ହେଲେ ପ୍ରଣବ ରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରଣବ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ, ସ୍ଫୋଟ ଓ ବାଚ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହୁଏ । ଅତଏବ "ପ୍ରଣବଃ ତସ୍ୟ ବାଚକଃ" ବୋଲି ଶ୍ରୁତିର ଉଦ୍‌ଘୋଷଣ । ଏହି ପ୍ରଣବ ଓଁକାରଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ଅଟେ । ଓଁକାର ତ୍ରିଧାମାତ୍ରା (ଅ+ଉ+ମ୍)ରେ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ । — ଏହାହିଁ ସତ୍ତ୍ୱରଜ ତମର- ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଏହି ପ୍ରଣବର ଅପରପର୍ଯ୍ୟାୟ ବ୍ୟାକରଣ । ଅତଏବ "ବ୍ୟାକ୍ରିୟନ୍ତେ ବ୍ୟୁତ୍ପାଦ୍ୟନ୍ତେ ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟାଦିବିଭାଗେନ ଶବ୍ଦା ଅନେନ ଇତି" 'ବ୍ୟାକରଣ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନ କରାଯାଏ । ଏକ କାଳରେ ମଧ୍ୟମା ଓ ବୈଖରୀ ବାଗ୍ ଦ୍ୱାରା ନାଦ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ମଧ୍ୟମା ନାଦ ଅର୍ଥର ବୋଧକ ଓ ସ୍ଫୋଟାତ୍ମକ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅଟେ । ବୈଖରୀନାଦର ଅପରନାମ ଧ୍ୱନି, ଯାହା ସମସ୍ତଙ୍କର ଶ୍ରୋତ୍ରଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ ।

ସେହିପରି "ସ୍ଫୁଟତି ଅର୍ଥଃ ଅସ୍ମାତ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଶକ୍ତି ଅର୍ଥର ପ୍ରକାଶକ ତାହା 'ସ୍ଫୋଟ' ନାମରେ ବ୍ୟବହୃତ । ବହ୍ନିରୁ ବହ୍ନିର ଶକ୍ତି ବା ଚନ୍ଦ୍ରରୁ ଚନ୍ଦ୍ରକିରଣ ଯେପରି ପୃଥକ୍ ଉପଲବ୍ଧିର ବିଷୟ ନୁହେଁ ସେହିପରି ସ୍ଫୋଟଶକ୍ତି ଓ ସ୍ଫୋଟ ଅପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଅତଏବ "ସୂକ୍ଷ୍ମାମର୍ଥେନାପ୍ରବିଭକ୍ତତତ୍ତ୍ୱାମେକାଂ ବାଚମଭିଷ୍ୟନ୍ଦମାନାମ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅର୍ଥତତ୍ତ୍ୱ ଅଭିନ୍ନରୂପରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । ଆତଏବ 'ରାମ' ଏହି ଦୁଇଟି ଅକ୍ଷର ପରଶୁରାମଙ୍କର ଦୁଃଖ ଦାୟକ । "ରମେତି ଦ୍ୱ୍ୟକ୍ଷରଂ ନାମ ମାନଭଙ୍ଗଃ ପିନାକିନଃ" ଏହି ବ୍ୟବହାର ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ଏହି ପ୍ରଣବ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ନାମରେ ଶ୍ରୁତି ସିଦ୍ଧ । ଅତଏବ "ତସ୍ମା ଦୋମିତ୍ୟୁଦାହୃତ୍ୟ ଯଜ୍ଞଦାନ ତପଃକ୍ରିୟାଃ, ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ବିଧାନୋକ୍ତାଃ ସତତଂ ବ୍ରହ୍ମବାଦିନାମ୍" । ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମବାଦିଗଣ ଯଜ୍ଞ ଦାନ ତପସ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରଥମରୁ ଓଁକାରର ସମୁଚ୍ଚାରଣ କରି ମନ୍ତ୍ରାଦି ପାଠ କରନ୍ତି ।

''ଓମିତ୍ୟେକାକ୍ଷରଂ ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟାହରନ୍ ମାମନୁସ୍ମରନ୍,
ଯଃ ପ୍ରୟାତି ତ୍ୟଜନ୍ ଦେହଂ ସ ଯାତି ପରମାଂ ଗତିମ୍" ।
''ଦ୍ୱେ ବ୍ରହ୍ମଣୀ ବେଦିତବ୍ୟେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ପରଂ ଚ ଯତ୍,
ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଣି ନିଷ୍ଣାତଃ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମାଧିଗଚ୍ଛତି'' ।

ଯୋଗିମାନେ ଏହି ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ନିଷ୍ଣାତ ହୋଇ ପରାରୂପ ବାକ୍‌ତତ୍ତ୍ୱର ଅଧିକାରଲଭ କରନ୍ତି । ଯେଉଁ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ପରାଖ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଦେଖନ୍ତି ତାହା ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ଅଟେ ।

ତଦନନ୍ତର ପବନଦ୍ୱାରା ହୃଦୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସି ସେହି ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ବାକ୍ ମଧ୍ୟମାନାଦରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରେ । ତାହା ଜପାଦିରେ ବୁଦ୍ଧିଗ୍ରାହ୍ୟ ହୁଏ । ତଦନନ୍ତର ଏହି ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ବାକ୍ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗ ହୋଇ ମୂର୍ଦ୍ଧାରେ ଆଘାତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ ଏବଂ ଆସ୍ୟସ୍ଥ କଣ୍ଠତାଲ୍ୱାଦିରେ ଉପହତ ହୋଇ ସ୍ଥାନ ପ୍ରଯତ୍ନ ସହ ବହିଃ ନିଃସୃତ ହୁଏ ଏବଂ ପରଶ୍ରବଣ ଗୋଚରୀଭୂତ ହୋଇ ବୈଖରୀ ନାମରେ ଖ୍ୟାତିଲଭ କରେ । ଅତଏବ "ବୈଖରୀ ହି କୃତୋ ନାଦଃ ପରଶ୍ରବଣଗୋଚରଃ" ଏହି ଭେଦ ଚତୁଷ୍ଟୟ ନିବନ୍ଧନ ବାକ୍ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ତାହା ଅବ୍ୟକ୍ତା ଓ ବ୍ୟକ୍ତା । ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ପ୍ରଭୃତି ବାକ୍ ତ୍ରୟୀ, ବ୍ୟକ୍ତବାକ୍ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଏ । ଅତଏବ ''ଆତ୍ମା ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ସମେତ୍ୟାର୍ଥାନ୍ ମନୋ ଯୁଙ୍କ୍ତେ ବିବକ୍ଷୟା, ମନଃ କାୟାଗ୍ନିମାହନ୍ତି ସ ପ୍ରେରୟତି ମାରୁତମ୍ । ସୋଦୀର୍ଣ୍ଣୋ ମୂର୍ଦ୍ଧ୍ନ୍ୟଭିହତୋ ବକ୍ତ୍ରମାପଦ୍ୟ ମାରୁତଃ । ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ ଜନୟତେ'' । ଅର୍ଥାତ୍ ବକ୍ତା ନିଜ ଅଭିପ୍ରାୟକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ନିଜ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ପଦାର୍ଥର ଅବକଳନ କରି ପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ମନକୁ ନିଯୁକ୍ତ କରେ । ମନ ଶରୀରସ୍ଥିତ ଅଗ୍ନି (ତେଜ) କୁ ଚହଲାଇ ଦିଏ । ଏହି ଅଗ୍ନି ବାୟୁକୁ ପ୍ରେରିତ କରେ, ସେହି ବାୟୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗ ହୋଇ ମୂର୍ଦ୍ଧାରେ ଆଘାତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ ଏବଂ କଣ୍ଠାଦି ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଯତ୍ନ ପୂର୍ବକ ବର୍ଣ୍ଣର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରାଏ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଚାରି ପ୍ରକାର ବାକ୍‌ର ସୂକ୍ଷ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ନିଗମାଗମରେ ଅନୁସ୍ୟୂତ ଅଟେ ।

"ବାଗେବ ବିଶ୍ୱା ଭୁବନାନି" "ବାଗ୍ ବୈ ବ୍ରହ୍ମ"

ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ବାକ୍ପୂର୍ବିକା ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ । ଅତଏବ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି—

"ଅନାଦିନିଧନା ନିତ୍ୟା ବାଗୁତ୍ସୃଷ୍ଟା ସ୍ୱୟମ୍ଭୁବା,
ଆଦୌ ବେଦମୟୀ ଦିବ୍ୟା ଯତଃ ସର୍ବାଃ ପ୍ରବୃତ୍ତୟଃ" ।

ଅର୍ଥାତ୍ ବିଧାତା ପ୍ରଜାପତି ପ୍ରଥମେ ବାକ୍ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବକ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁଜାତ ସୃଷ୍ଟି କରି ଅଛନ୍ତି ।

"ପୃଷୋଦରାଦୀନି ଯଥୋପଦିଷ୍ଟମ୍" ଏହି ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଶିଷ୍ଟମାନେ କେବଳ ସାଧୁଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ ଭେଦରେ ଦ୍ୱିଧା ପ୍ରଚଳିତ ଏହି ସାଧୁ ଶବ୍ଦ-ପରମ୍ପରାର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ପାଇଁ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଣୟନ ମହର୍ଷି ପାଣିନି କରି ଅଛନ୍ତି । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଶିଷ୍ଟ ଓ ବୈୟାକରଣ ସମପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅଟନ୍ତି ।

"ସର୍ବବେଦ-ପାରିଷଦଂ ହୀଦଂ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍" ମହାଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କ ଏହି ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ 'ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ' ସର୍ବବେଦୋପଯୋଗୀ । ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣୟନ ପୂର୍ବରୁ ଶାଖାଭେଦପ୍ରଭିନ୍ନ ଅନନ୍ତ ବେଦରାଶିର ତତ୍ ଶାଖା ଭେଦରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟାକରଣ ମୂଳକର ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇଥିଲା ତାହା ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।

"ଷଡଙ୍ଗୋ ବେଦୋଽଧ୍ୟେୟୋ ଜ୍ଞେୟଶ୍ଚ"

ଶିକ୍ଷା କଳ୍ପ ବ୍ୟାକରଣ ନିରୁକ୍ତ ଛନ୍ଦ ଓ ଜ୍ୟୋତିଷ; ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟାକରଣ ମୁଖ ସ୍ଥାନୀୟ । ମୁଖ ସ୍ଥାନୀୟ ହେବାରୁ ଏହା ହିଁ ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ । ପୂର୍ବକାଳରେ ଶିକ୍ଷାଶାସ୍ତ୍ରାଧ୍ୟୟନ ପୂର୍ବକ ବ୍ୟାକରଣାଧ୍ୟୟନର ଆବଶ୍ୟକତା ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଥିଲା । ଏହିପରି ନିରୁକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାକରଣ ସଘଟିତ ଅଟେ । ଅତଏବ "ନିରୁକ୍ତଂ ବ୍ୟାକରଣସ୍ୟ କାର୍ତ୍ସ୍ନ୍ୟମ୍" । ଶିକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାନ ପ୍ରଯତ୍ନର ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ ଓ ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା ତାହା ଶବ୍ଦାର୍ଥର ବିଭାଗ ପୂର୍ବକ ଜ୍ଞାନ ଜାତ ହୁଏ । ସ୍ଥୂଳତଃ ଶିକ୍ଷା, ନିରୁକ୍ତ ଓ ବ୍ୟାକରଣାଧ୍ୟୟନ ଶିଷ୍ଟପରମ୍ପରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦରାଶିର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ତ୍ରୟର ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକତା ।

ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଦ୍ୱାରା ବୈଦିକ ଓ ଲୌକିକ ଶବ୍ଦାବଳୀର ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମିବା ଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟାଗ୍ରସ୍ତ ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ମିଳିବା ସହଜ ସାଧ୍ୟ । ଅତଏବ ଭର୍ତ୍ତୃହରି- ପ୍ରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ "ତସ୍ମାଦକୃତକଂ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ସ୍ମୃତିଂ ବା ସନ୍ନିବନ୍ଧନାମ୍, ଆଶ୍ରିତ୍ୟାରଭ୍ୟତେ ଶିଷ୍ଟୈଃ ଶବ୍ଦାନାମନୁଶାସନମ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପାରମ୍ପର୍ଯ୍ୟାଗତ ଅପଭ୍ରଂଶାନାକ୍ରାନ୍ତ ସାଧୁଶବ୍ଦସମୂହର ଅନୁଶାସନରୂପ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଅଧ୍ୟୟନ ସର୍ବଥା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ।

ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବକ ସେ ବୁଦ୍ଧିଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ-ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା କେବଳ ପାରମାର୍ଥିକ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ନ ହୋଇ ସାଂସାରିକ ଲୌକିକ ଶବ୍ଦାବଳୀ ପ୍ରୟୋଗରେ ମହାନ୍ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ । ଅତଏବ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ—

"ତସ୍ମାଦ୍ ଯଃ ଶବ୍ଦସଂସ୍କାରଃ ସା ସିଦ୍ଧିଃ ପରମାତ୍ମନଃ,
ତସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞ ସ୍ତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାମୃତମଶ୍ନୁତେ ।
ଯଥାର୍ଥଜାତୟଃ ସର୍ବାଃ ଶବ୍ଦାକୃତି ନିବନ୍ଧନାଃ,
ତଥୈବ ଲୋକେ ବିଦ୍ୟାନା ମେଷା ବିଦ୍ୟା ପରାୟଣମ୍ ।
ଇଦମାଦ୍ୟପଦଂ ସ୍ଥାନଂ ସିଦ୍ଧିସୋପାନ ପର୍ବଣାମ୍,
ଇୟଂ ସା ମୋକ୍ଷମାଣାନା ମଜିହ୍ମା ରାଜପଦ୍ଧତିଃ" ।

ଏହି ସବୁ ଶ୍ଳୋକ ସଂଦର୍ଭର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଯଥାସ୍ଥାନ ନ୍ୟାସିତ ହୋଇ ଅଛି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ଭାରତବାସୀଙ୍କର ଲିପି-ଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲା ବୋଲି ଯେଉଁ ପ୍ରହେଳିକା ଶିଷ୍ଟ ସମାଜ ମୁଖାଚ୍ଛାଦନ କରିଅଛି, ତା'ର ସମାଲୋଚନା ପୂର୍ବକ ସମାଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭ ପ୍ରକରଣରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟରେ ପାଣିନିଙ୍କ ପରିଚୟ ଓ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ବିଷୟରେ ସମାଲୋଚନା କରାଯାଇ ଅଛି । ଦ୍ୱିତୀୟାଧ୍ୟାୟରେ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୈୟାକରଣଙ୍କ କୃତି ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇ ପାଣିନିଙ୍କ କୃତିର ଆବଶ୍ୟକତା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟରେ ପାଣିନିଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ତାତ୍କାଳିକ ସମ୍ପୃକ୍ତ ବ୍ୟାପାର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରାଯାଇ ଅଛି ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚିତ ହୋଇ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରକରଣ ସଙ୍ଗତି ଓ କ୍ରମ ସନ୍ନିବେଶର ବିବେଚନା କରାଯାଇ ଅଛି ।

ପଞ୍ଚମାଧ୍ୟାୟରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣର ସନ୍ନିବେଶନ କରାଯାଇ ଅଛି ।

ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ଭାରତୀୟ ଭାଷାଗୁଡିକରେ ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଭାବ କିପରି ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଅଛି ତା’ର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିବେଚନା କରାଯାଇଅଛି ।

ସପ୍ତମାଧ୍ୟାୟରେ ପାଣିନିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟାକରଣ ଗୁଡିକର ନାମୋଲ୍ଲେଖନ ପୂର୍ବକ ବୈୟାକରଣ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-କୌମୁଦୀର ସାର୍ବଜନୀନତା ସମାଲୋଚନା ପୂର୍ବକ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅଷ୍ଟମାଧ୍ୟାୟରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଦାର୍ଶନିକ ବିବେଚନ ସ୍ଥୂଳଭାବରେ ସ୍ଫୋଟର ସଙ୍କେତ ସହ ବିବେଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ସ୍ଫୋଟ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ଯଥା ୧- ଆନ୍ତର ଓ ୨- ବାହ୍ୟ । ଆନ୍ତର ସ୍ଫୋଟ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ବାହ୍ୟ ସ୍ଫୋଟ ଧ୍ୱନିବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ । ଧ୍ୱନି ମଧ୍ୟ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ପ୍ରାକୃତ ଓ ବୈକୃତ । ଯେଉଁ ଧ୍ୱନିର ଅଭାବରେ ସ୍ଫୋଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏନାହିଁ ତାହାହିଁ ‘ପ୍ରାକୃତ’ ଏବଂ ଯାହାଦ୍ୱାରା (ଯେଉଁ ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା) ହ୍ରସ୍ୱ ଦୀର୍ଘ ପ୍ଲୁତ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱରର ପରିଚୟ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ ତାହା ‘ବୈକୃତ’ ।

ଏହି ଆନ୍ତର ସ୍ଫୋଟ ଓଁକାର ଅଟେ । ଅତଏବ “ଓଁକାର ଏବ ସର୍ବା ବାକ୍ ସୈଷା ସ୍ପର୍ଶୋଷ୍ମଭିର୍ବ୍ୟଜ୍ୟମାନା ବହ୍ୱୀ ନାନାରୂପା ଭବତି” । ଏହି ଐତରେୟ ଶ୍ରୁତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଓଁକାର ସର୍ବବାକ୍‌ର ମୂଳକାରଣ । ସ୍ପର୍ଶ ଓ ଉଷ୍ମବର୍ଣ୍ଣ ସନ୍ଧିଯୋଗରେ ବାକ୍ୟ ପଦାଦି ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣମାଲା ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ ।

“ଅଥେଦମାନ୍ତରଂ ଜ୍ଞାନ-ମନ୍ତ୍ୟେନ ଧ୍ୱନିନା ସହ,
ଆବୃତ୍ତି-ପରିପାକାଭ୍ୟାଂ ଶବ୍ଦତ୍ୱେନ ବିବର୍ତ୍ତତେ” ।

ବାକ୍ୟପଦୀୟୋକ୍ତ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଜ୍ୟୋତିରୂପ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଜ୍ଞାନ ବୈକୃତ-ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା ବିପରିଣମିତ ହୋଇ ଶବ୍ଦରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ୟୋତିରୂପ ସୂକ୍ଷ୍ମଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପର ପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ପରିଷ୍ପନ୍ଦିତ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ବୁଦ୍ଧିତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ପଦାର୍ଥର ଅବକଳନ କରେ, ଏବଂ ଏହି ବୁଦ୍ଧିତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ମନ ପ୍ରେରିତ ହୁଏ । ମନ ତଦନନ୍ତର ଶରୀରସ୍ଥିତ ବହ୍ନିସ୍ୱରୂପ ତେଜକୁ ଆଘାତ କରିବା ଦ୍ୱାରା ବାୟୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟେ । ସେହି ବାୟୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉଠି ମୂର୍ଦ୍ଧାରେ ଆଘାତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ, ସେହି ବାୟୁ ନାସିକାରନ୍ଧ୍ରରେ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ସ୍ଥୂଳବିନ୍ଦୁ ଭାବରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ସେହି ସ୍ଥୂଳବିନ୍ଦୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ବିସର୍ଗରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଏ ଏବଂ ତାହା କଣ୍ଠ ଦେଶରେ ହକାର ରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଉରଃସ୍ଥାନ ସ୍ଥିତ ଏହି ହକାର ପ୍ରଥମ ମାତୃକା ବିସର୍ଗ ସ୍ୱରୂପା ଅଟେ । ସେହି ପ୍ରଥମ ମାତୃକା କଣ୍ଠ ପ୍ରଭୃତି ପାଞ୍ଚୋଟି ସ୍ଥାନରେ

'ଶ ଷ ସ ହ' 'ହ ଯ ବ ର ଲ' ଉଷ୍ମ ରୂପରେ ଓ ଅନ୍ତଃସ୍ଥ ରୂପରେ ଏବଂ 'କ ଚ ଟ ତ ପ' ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି ବର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହି 'କ ଚ ଟ ତ ପ' ପାଞ୍ଚୋଟି ଯେତେବେଳେ 'ଘୋଷ' ପ୍ରଯତ୍ନ ସଂପୃକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ସେତେବେଳେ 'ଗ ଜ ଡ ଦ ବ' ରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି । ଉରସ୍ୟ ହକାର ସହିତ ଏହି ପଞ୍ଚଦଶ ବର୍ଣ୍ଣ ଷୋଡ଼ଶ ମାତୃକା ରୂପରେ ନିଗମ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆଗମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଅଛି ।

"ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ସ୍ଥିତା ନିତ୍ୟା ଯାନୁଚ୍ଚାର୍ଯ୍ୟା ବିଶେଷତଃ" ।

ଏହି ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣୋକ୍ତ - ଷୋଡ଼ଶ ମାତୃକା ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଏହି ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସଂପ୍ରସାରିତ ହେଲେ ଏହି ଷୋଡ଼ଶ ମାତୃକାରୁ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣର ସମୁତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ।

ଅର୍ଥାତ୍ କଣ୍ଠତାଳୁ ମୂର୍ଦ୍ଧ ଦନ୍ତୋଷ୍ଠ ରୂପ ପାଞ୍ଚୋଟି ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରାରୂପ ସ୍ଥାନରୁ ହ ଯ ବ ର ଲ ରୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଅଇଉଋଌ ଓ ଉକାର ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣର ବିକାଶ ଘଟେ । "ଇଗ୍ୟଣଃ ସଂପ୍ରସାରଣମ୍" ଏହି ପାଣିନୀୟ ସୂତ୍ରରୁ ଯ ଓ ବର ସପ୍ରସାରଣ ହେଲେ ତାହା 'ଇଉ' ରୂପରେ ବିପରିଣତ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ 'ହଯବରଲ' ଏହି ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନର ସଂପ୍ରସାରଣ (ବୃଦ୍ଧି) ହେଲେ ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ଅଇଋଌ ଓ 'ଉ' ରୂପରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

ଏଣୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଷୋଡଶ ମାତୃକା ସହ ଏହି ପଞ୍ଚ ସ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣର ସମ୍ମେଳନରେ ଏକବିଂଶତି ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବହାର ମାର୍ଗରେ ଉପଯୋଗୀ ହୁଏ । ଯେପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରୁ ଷୋଡ଼ଶମାତୃକାନ୍ତର୍ଗତ ତିନୋଟି ମାତୃକାର ସମୁତ୍ପତ୍ତି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଘଟେ ।

ବିନ୍ଦୁ ସ୍ଥାନୀୟ ପିତା ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଏକବିଂଶତି ମାତୃକା ସହ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପଦ ବାକ୍ୟ ଓ ସଂଦର୍ଭ ରୂପରେ ଅଭିଧେୟ (ଅର୍ଥ)ର ବୋଧକ ହୁଏ । ଅତଏବ ମାଘ କାବ୍ୟରେ—

"ବର୍ଣ୍ଣୈଃ କତିପୟୈ ରେବ ଗ୍ରଥିତସ୍ୟ ସ୍ୱରୈରିବ,
ଅନନ୍ତା ବାଙ୍ମୟସ୍ୟାହୋ ଗେୟସ୍ୟେବ ବିଚିତ୍ରତା" ।

ଅତଏବ ମାତୃକା ସହିତ ପିତୃସ୍ଥାନୀୟ ବିନ୍ଦୁର ବିଭୂତି ରୂପରେ ବେଦସ୍ୱର ଆବିର୍ଭାବ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଅଛି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଦୁଇପ୍ରକାର ମତବାଦର ପରମ୍ପର ରହି ଆସୁଥିଲା । ୧ମ ରେ ସବୁ ପ୍ରାତିପଦିକ ଧାତୁରୁ ଜାତ, ଏବଂ ୨ୟ ରେ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଭାଗ ରହିତ । ୧ମ ପକ୍ଷର ପରିପୋଷକ ବୈୟାକରଣ ଶାକଟାୟନ, ଯାହାଙ୍କ ମତରେ ଅସାଧୁ ଶବ୍ଦ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଯେ କୌଣସି ସାଧୁ ଶବ୍ଦ, ଲୋକ, ବେଦ ପ୍ରଚଳିତ ତାହାର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ଉଣାଦି ନିଷ୍ପନ୍ନ ସଂଜ୍ଞା ଶବ୍ଦ ଧାତୁଜ । ଯାସ୍କଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ନିରୁକ୍ତ । ଏହି ମତର ପକ୍ଷପାତୀ; କିନ୍ତୁ ଗାର୍ଗ୍ୟ ଏହି ଶାକଟାୟନ ମତର ବିରୋଧୀ, ଯେ 'ସଂଜ୍ଞା'-ଶବ୍ଦର ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

"ଅର୍ଥବଦଧାତୁରପ୍ରତ୍ୟୟଃ ପ୍ରାତିପଦିକମ୍", ଅ ୧ । ୨ । ୪୫ ।

ପାଣିନଙ୍କ ଏହି ସୂତ୍ରର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଧାତୁଭିନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭିନ୍ନ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦର 'ପ୍ରାତିପଦିକ' ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସ୍ପଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଅଛି, ସଂଜ୍ଞାବାଚକ ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ।

ଅତଏବ "ବୈୟାକରଣ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀର ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ପ୍ରାତିପଦିକର ଏହା ଜ୍ଞାପକ ପ୍ରାଚୀନ ବୈୟାକରଣମାନେ ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି ବୋଲି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ଏହିପରି—

"ଅତଃ କୃକମିକଂସକୁମ୍ଭପାତ୍ରକୁଶାକର୍ଣ୍ଣୀଷ୍ୱନବ୍ୟୟସ୍ୟ" ଅ ୮ । ୩ । ୪୬ ଏହି ସୂତ୍ରରେ 'କଂସ' ଶବ୍ଦର ପୃଥକ୍ ଭାବେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଉଣାଦି ନିଷ୍ପନ୍ନ ସଂଜ୍ଞାଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ବା ରୂଢ଼ । ଏହା ପାଣିନଙ୍କ ମତ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ଶାକଟାୟନଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣରେ 'ବୃତୃବଦିହନିକମିକଷିଭ୍ୟଃ ସଃ' ଏହି ଉଣାଦି ସୂତ୍ରାନୁସାରେ କମ୍ ଧାତୁରୁ 'ସ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ 'କଂସ' ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ହେଁ, ପାଣିନିଙ୍କ 'ଅତଃ କୃକମିକଂସ' ଏହି ସୂତ୍ରରେ କମ୍ ଧାତୁର ପର ପୃଥକ୍ ଭାବେ 'କଂସ'ର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି 'କଂସ' ଶବ୍ଦର ଧାତୁଜତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଅତଏବ କଂସ ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ବା ରୂଢ଼ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ସେହିପରି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ନିୟମାନୁସାରେ ଗୁଣ ଓ ବୃଦ୍ଧିର କାର୍ଯ୍ୟ କରା ନ ଯାଇ

"କଂସୀୟପରଶବ୍ୟୟୋର୍ୟଞଞୌଲୁକ୍ ଚ" ଅ ୪ । ୩ । ୧୬୮ । ଏହି ସୂତ୍ରରେ 'କଂସୀୟ ଓ ପରଶବ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନଙ୍କ ମତରେ ଉଣାଦିକ ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ । ଅତଏବ କାତ୍ୟାୟନ—

"ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ୟ ଲୁକ୍ଶ୍ଲୁଲୁପଃ" ଅ ୧ ।୧।୬୧ ଏହି ସୂତ୍ରରେ 'କଂସୀୟ-ପରଶବ୍ୟୟୋଃ ବଶିଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ ସିଦ୍ଧମ୍" ବୋଲି ବାର୍ତ୍ତିକର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ମହାଭାଷ୍ୟରେ— ଉକ୍ତ ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ— "କମେଃ ସଃ କଂସଃ, ପରଶନ୍ ଶୃଣାତୀତି ପରଶୁରିତି" "ନୈଷ ଦୋଷଃ ଉଣାଦୟୋଽବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାନି ପ୍ରାତିପଦିକାନି" ଏହି

ମହାଭାଷ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି "ଅତଃ କୃକମିକଂସ କୁମ୍ଭେତି କଂସ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଭେଦେନ ଉପାଦାନାତ୍ କୃତବଦ୍ ଉଣାଦୟୋ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିକାର୍ଯ୍ୟଂ ନ ଲଭନ୍ତେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ" ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ଅତଃ କୃ କମୀତ୍ୟାଦି' ସୂତ୍ରରେ କୁମ୍ଭର ଉପାଦାନ ଥାଇ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ କଂସର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଉଣାଦି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଇନାହିଁ । 'ଉଣାଦୟୋଽବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାନି ପ୍ରାତିପଦିକାନି ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ପାଇଁ କାତ୍ୟାୟନ- 'ଉଣାଦୟୋଽବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାନି ପ୍ରାତିପଦିକାନି ତତ୍ର ଉଣାଦି ପ୍ରତିଷେଧଃ' ଉଣାଦିପ୍ରତିଷେଧେଷ୍ଟ" ଇତ୍ୟାଦି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବାର୍ତ୍ତିକର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି । ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'ଅଥ ପାଣିନିରବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନଃ ଇତ୍ୟାଦି', ଏ ସବୁର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି ମହର୍ଷି ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ପକ୍ଷପାତୀ । ଅତଏବ ଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖରରେ ଉକ୍ତ ସୂତ୍ରରେ ନାଗେଶଭଟ୍ଟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି— 'ନୈରୁକ୍ତ ବ୍ୟାକରଣେ ଶାକଟାୟନସ୍ୟ ସର୍ବଂ ନାମ ଧାତୁଜମାହେତି । ତେ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନତ୍ୱବାଦିନଃ, ଏବଂ ଚ ପାଣିନିର୍ନ ତଦ୍ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନତ୍ୱ-ବାଦୀତି ସ୍ପଷ୍ଟମେବ ଉକ୍ତମ୍' ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ପାଣିନି ଉଣାଦି ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦ ସମୂହର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିପକ୍ଷ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ନାନାବିଧ କୃତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଧାତୁଜ ଓ ସାଧୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ପ୍ରମାଣିତ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଔଣାଦିକ ଶବ୍ଦ ସଂପର୍କରେ ପାଣିନି ନିଜକୃତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ "ଉଣାଦୟୋ ବହୁଳମ୍" ଅ ୩ । ୩ । ୧ । "ଭୂତେଽପି-ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ, ଗ୍ରାମାଦୟସ୍ତ୍ୱପାଦାନେ" ଅ ୩ । ୩ । ୨ "ଭବିଷ୍ୟତି ଗମ୍ୟାଦୟଃ" ଅ ୩ । ୩ । ୩ । "ତାଭ୍ୟାମନ୍ୟତ୍ରୋଣାଦୟଃ" ଅ ୩।୪।୭୫। ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଶାକଟାୟନ ପ୍ରଣୀତ ଅନେକ ଔଣାଦିକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସନ୍ନିବେଶ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଯେପରି— "ତି, ତୁ, ତ୍ର, ତଥ, ସି, ସୁ, ସର, କସେଷୁ ଚ" ଅ ୭।୨।୯। ସୂତ୍ରରେ 'ତି, ତୁ, ତ୍ର' ପ୍ରଭୃତି କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ ଇଡ଼ାଗମ ହୁଏନାହିଁ । ଏହିପରି 'ପ୍ରଜସ୍ଥିହୁ, ଅନାମସ୍ଥିହୁ' ପ୍ରଭୃତି । "ଅୟାମନ୍ତାଲ୍ୱାଯ୍ୟେତ୍ନ୍ୱିଷ୍ଣୁଷୁ" ଅ ୬।୪।୫୫। ଏହି ସୂତ୍ର ଆମ୍, ଅନ୍ତ, ଆଳୁ, ଆଯ୍ୟ ଇତ୍ନୁ, ଇଷ୍ଣୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ ଣିର ଅୟାଦେଶ ହୁଏ । ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଆଳୁ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟର ଗ୍ରହଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଶାକଟାୟନ ପ୍ରଣୀତ ଔଣାଦିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପାଣିନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁସୃତ, କିନ୍ତୁ "ଭୂତେ' ଅ ୩।୨।୮୪। ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟରେ "ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିବାଦି ବ୍ୟାକରଣାନ୍ତରଦ୍ଧୁରୀତ୍ୟା, ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନତ୍ୱବାଦିପାଣିନି ମତେତୁ ନ ତଦ୍ଧେତି ବୋଧ୍ୟମ୍" । ଅର୍ଥାତ୍ 'ଭୂତେ' ଏହି ସୂତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ ପାଣିନିକର୍ତ୍ତୃକ ହେଲେ ହେଁ ତାହା ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନବାଦିମତାନୁସାରେ ଲିଖିତ । ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନବାଦି ପାଣିନିଙ୍କ ମତରେ ନୁହେଁ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ପାଣିନିଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍ ଶିଷ୍ୟ- ବ୍ୟାଘ୍ରଭୂତି ଏହି ସୂତ୍ର ଉପରେ ବାର୍ତ୍ତିକ ପ୍ରଣୟନ କରି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି—

"ବାହୁଲକଂ ପ୍ରକୃତେସ୍ତନୁଦୃଷ୍ଟେଃ, ପ୍ରାୟଃ ସମୁଚ୍ଚୟନାଦପି ତେଷାମ୍ ,
କାର୍ଯ୍ୟଃ ସମେଷ ବିଧେଶ୍ଚ ତଦୁକ୍ତଂ, ନୈଗମରୂଢିଭବଂ ହି ସୁସାଧୁ ।
ନାମଚ ଧାତୁଜ ମାହ ନିରୁକ୍ତେ, ବ୍ୟାକରଣେ ଶକଟସ୍ୟ ଚ ତୋକମ୍ ,
ଯନ୍ନ ପଦାର୍ଥ-ବିଶେଷ ସମୁତ୍ଥଂ, ପ୍ରତ୍ୟୟତଃ ପ୍ରକୃତେଶ୍ଚ ତଦୂହ୍ୟମ୍" ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବାର୍ତ୍ତିକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି - ଅଲ୍ପପ୍ରକୃତିକ ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ ନିରୁକ୍ତ ଓ ଶାକଟାୟନ ବ୍ୟାକରଣରେ କରାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟଶଃ ବୈଦିକ ରୂଢ଼ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନ କରାଯାଇ ଅଛି । ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ନାହିଁ ସେ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟର ପରିକଳ୍ପନ କରାଯିବା ଉଚିତ । ଏହି ମର୍ମରେ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ମଧ୍ୟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି —

"ସଂଜ୍ଞାସୁ ଧାତୁରୂପାଣି ପ୍ରତ୍ୟୟାଶ୍ଚ ତତଃପରେ,
କାର୍ଯ୍ୟାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଦନୁବନ୍ଧ ମେତଚ୍ଛାସ୍ତ୍ର ମୁଣାଦିଷୁ" ।

ଏ ସମସ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଔଣାଦିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ । ଅନ୍ୟଥା ଭାଷ୍ୟକାର- 'ଏତଚ୍ଛାସ୍ତ୍ର ମୁଣାଦିଷୁ' ବୋଲି ଲେଖିବାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଅନ୍ୟ କ'ଣ ହୋଇପାରେ ? "ଆୟନେୟ" ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରେ - "ପ୍ରାତିପଦିକବିଜ୍ଞାନାଚ୍ଚ ପାଣିନେଃ ସିଦ୍ଧମ୍, ପ୍ରାତିପଦିକ ବିଜ୍ଞାନାଚ୍ଚ ଭଗବତଃ ପାଣିନେଃ ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ସିଦ୍ଧମ୍" ଏହି ସୂତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ଟୀକାକାର-ନାଗେଶ-ଭଟ୍ଟ, ଉଦ୍ୟୋତରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି - ଭାଷ୍ୟରେ 'ପାଣିନେଃ' ଏହି ଶବ୍ଦ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ 'ସର୍ପିଷା, ଯଜୁଷା' ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଔଣାଦିକ ପ୍ରତ୍ୟୟାତିରିକ୍ତ ଔଣାଦିକ ଶବ୍ଦସମୂହ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ପ୍ରାତିପଦିକ ପାଣିନି ସମ୍ମତ । ଏହାହିଁ ଭାଷ୍ୟର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ପରିଶେଷରେ ସର୍ପିଷା, ଯଜୁଷା' ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ଷତ୍ୱବିଧାନ ନିମନ୍ତେ 'ଉଣାଦୟୋ ବହୁଲମ୍' ଏହି ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବହୁଲ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପତ୍ତି କରାଯାଇ ପାରେ । ବସ୍ତୁତସ୍ତୁ ପାଣିନିଙ୍କ ମତରେ ସମସ୍ତ ଔଣାଦିକ ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ । ଅତଏବ "ଉଣାଦୟୋଽବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାନି ପ୍ରାତିପଦିକାନି", ଏହି ପରିଭାଷା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଲେଖନରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଗାର୍ଗ୍ୟ ଓ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସାଧୁ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନ ବିବାଦାସ୍ପଦ ହୋଇ ଚଳି ଆସୁଥିଲା, ନିରୁକ୍ତକାର ଶାକଟାୟନମତର ପକ୍ଷପାତୀ ହୋଇ ସମସ୍ତ ନାମ (ପ୍ରାତିପଦିକ) ଧାତୁଜ, ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲେ । ପାଣିନି-ସ୍ୱକୃତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଗାର୍ଗ୍ୟ ଓ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ମତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିବାରୁ ଉଭୟଙ୍କ ମତ ପକ୍ଷପାତୀ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

ନିରୁକ୍ତ ଓ ବ୍ୟାକରଣ ଉଭୟ, ବେଦାଙ୍ଗ ହେତୁରୁ ଉଭୟର ସମ୍ମାନ ରକ୍ଷା ସମୁଚିତ ଭାବି ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ କୃତ୍ ପ୍ରକରଣ ଓ ଉଣାଦୟୋ ବହୁଳମ୍ ପ୍ରଭୃତି ସୂତ୍ରର ସନ୍ନିବେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ମଧ୍ୟ 'ସର୍ପିଷା, ଯଜୁଷା', ଏହି ଦୁଇ ଶବ୍ଦରେ ଷତ୍ୱ ନିଷ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିପକ୍ଷ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିବା କଥା ଭାଷ୍ୟ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖନ କରି 'ସର୍ପିଷା, ଯଜୁଷା' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ପାଣିନିଙ୍କ ମତାନୁସାରେ 'ଉଣାଦୟୋ ବହୁଳମ୍' ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବହୁଳ ଗ୍ରହଣ ଦ୍ୱାରା 'ଷତ୍ୱ' ନିଷ୍ପତ୍ତିର ସମ୍ଭାବନା କରି ପାଣିନିଙ୍କ ମତରେ ଅବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିପକ୍ଷ, ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବୋଲି ମତ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ।

ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରବର ଗୁରୁପଦ ହାଲଦାର - ନିଜକୃତ ବ୍ୟାକରଣଦର୍ଶନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ "ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିବାଦ ସୁସଂଗତ ସମ୍ମତ, ଅବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିବାଦ ସୂତ୍ରକାରାଦେରବୁଦ୍ଧିମାତ୍ରୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷିତ", ଏହି ଶିରୋନାମାରେ ବହୁବିଧ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ସହକାରେ କେତେକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ବୋଲି ସ୍ୱ ମତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗରିଷ୍ଠ ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ,— "ପାଣିନେସ୍ତୁ ପ୍ରାତିପଦିକ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ ସିଦ୍ଧମ୍" ଏହି ମତର ପୋଷଣ କରି ପାଣିନିଙ୍କ ମତରେ 'ଉଣାଦ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକ' ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ବୋଲି ସ୍ୱ ମତ, ବ୍ୟକ୍ତ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ନିରୁକ୍ତରେ ଯାସ୍କ- 'ଅଗ୍ନିମୀଳେ ପୁରୋହିତଂ' ମିତ୍ୟାଦି ଋଗ୍‌ବେଦର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ "ଯେଷୁ ପଦେଷୁ ସ୍ୱର ସଂସ୍କାରୌ ପ୍ରାଦେଶିକେନ ଗୁଣେନ ଅନ୍ୱିତୌ ସ୍ୟାତାମ୍ ତଥା ତାନି ନିବ୍ରୂୟାତ୍", ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ବଚନୀୟ ଶବ୍ଦ ସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ବ୍ୟାକରଣ ରୀତିରେ ସ୍ୱର ସଂସ୍କାର ସମ୍ଭବପର (ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱର ଉଦାତ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କାର ଅର୍ଥାତ୍ ନି ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରଭୃତି) ତଦନନ୍ତର ଏହି ସ୍ୱର ସଂସ୍କାର ସନ୍ଧି ପ୍ରମାଣ ଶବ୍ଦର ଏକଦେଶ ଅର୍ଥାତ୍ 'ଅଗ୍ନି' ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କାର କଲେ ଅଗ୍ନି ଶବ୍ଦର ଏକଦେଶ 'ଅଗ୍' ଧାତୁର ଗୁଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଗତି ରୂପ ଅର୍ଥ ସହ ଅନ୍ୱିତ ହେଲେ ଅଗ୍ନି ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କାର ସମୁଚିତ, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କ (ଗାର୍ଗ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି) ମତରେ ଅଗ୍ନି ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ପ୍ରାତିପଦିକ, ଉକ୍ତ ଧାତୁରୁ ଔଣାଦିକ 'ନି' ପ୍ରତ୍ୟୟର ପରିକଳ୍ପନ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅବାସ୍ତବ । ପାଣିନି ମହର୍ଷି, ଉଣାଦି ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦ ସମୂହ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି-ରହିତ ବୋଲି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିବାରୁ 'ଅତଃ କୃକମୀତ୍ୟାଦି' ସୂତ୍ରରେ 'କମ୍' ଧାତୁରୁ ପୃଥଗ୍ ଭାବେ 'କଂସ' ଶବ୍ଦର ଗ୍ରହଣରୁ 'ଉଣାଦୟୋଽବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାନି ପ୍ରାତିପଦିକାନି', ଏହି ପରିଭାଷା ଜ୍ଞାପିତ ହୋଇ 'ପରିଭାଷେନ୍ଦୁ ଶେଖର'ରେ ନାଗେଶଭଟ୍ଟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ଯାସ୍କ ମଧ୍ୟ "ତଦ୍ ଯେଷୁ ଯେଷୁ ଶବ୍ଦେଷୁ ସ୍ୱରସଂସ୍କାରୌ ସମର୍ଥୌ ପ୍ରାଦେଶିକେନ ଗୁଣେନ ଅନ୍ୱିତୌ ସ୍ୟାତାମ୍" ଇତ୍ୟାଦି ଲେଖିଥିବାରୁ ସବୁ ଔଣାଦିକ ଶବ୍ଦ

ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ବୋଲି ଧରାଯାଇ ନ ପାରେ । ମହାଭାଷ୍ୟ ଲେଖାରୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ "ପ୍ରାତିପଦିକବିଜ୍ଞାନାଚ୍ଚ ପାଣିନେଃ ସିଦ୍ଧମ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ପାଣିନି- ଯେଉଁ ଯେଉଁ ପ୍ରାତିପଦିକ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଭାଗ ଶୂନ୍ୟ ବୋଲି ଅଭିମତ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ସେହି ଅନୁସାରେ ସେ ସବୁ ପ୍ରାତିପଦିକ ସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ବୈଦିକ ଓ ଲୌକିକ ସାଧୁଶବ୍ଦ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ କି ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ଏପରି ମତଦ୍ୱୈଧର କାରଣ ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନିଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାତିପଦ ପାଠକ୍ରମରେ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦ ଧାତୁନିଷ୍ପନ୍ନ ବୋଲି ଧରାଯାଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଧାରଣା ଶକ୍ତିର ହ୍ରାସ ହେବାରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ-ଲକ୍ଷଣାନ୍ୱିତ ବ୍ୟାକରଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବା ହେତୁ ସେଥିରେ ସାମାନ୍ୟ ବିଶେଷ (ସାମାନ୍ୟ ଓ ଅପବାଦ) ସୂତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ତେଣୁ ପାଣିନି, ଉଭୟ ମତର ପରିରକ୍ଷଣ ନିମନ୍ତେ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ମାର୍ଗର ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଅତଏବ କାତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣକାର କୃତ୍‌ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ବୃକ୍ଷ, ଶଂଖ - ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ପ୍ରାତିପଦିକ । କାତନ୍ତ୍ର ବୃତ୍ତି-କାର ଦୁର୍ଗସିଂହ, ଲେଖି ଅଛନ୍ତି—"ଶବ୍ଦାନାମାନନ୍ତ୍ୟାଦ୍ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ର୍ଦୃଶ୍ୟତେ ଯେଷାଂ ତେଷାଂ ବର୍ଣ୍ଣୈଃ କାର୍ଯ୍ୟା ମୁଖ୍ୟା ଧାତୋ ସ୍ତତଃ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତାତ୍" । ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ଅନନ୍ତ, ଏଣୁ ଯେଉଁ ସବୁ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବପର ସେହି ସେହି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ପ୍ରାତିପଦିକ ଏବଂ ତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ ସମୂହରେ ବିଜ୍ଞମାନେ ଧାତୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟର ପରିକଳ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ ।

ଏ ସବୁର ମୌଳିକ କାରଣ ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ "ବ୍ରାହ୍ମଣେନ ନିଷ୍କାରଣୋ ଧର୍ମଃ ଷଡ଼ଙ୍ଗୋ ବେଦୋଽଧ୍ୟେତବ୍ୟଃ", ଅର୍ଥାତ୍ ବିନା ପ୍ରୟୋଜନରେ ଷଡ଼ଙ୍ଗବେଦାଧ୍ୟୟନ ବ୍ରାହ୍ମଣର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ, "ପୁରାକଳ୍ପେ ଏତଦାସୀତ୍ ସଂସ୍କାରୋତ୍ତରକାଳଂ ବ୍ରାହ୍ମଣାଃ ବ୍ୟାକରଣଂ ସ୍ମାଧୀୟତେ" । ସ୍ଥୂଳତଃ ବେଦରକ୍ଷା ପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟାକରଣାଧ୍ୟୟନର ଅତି ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା ।

ଅତଏବ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ସ୍ୱର ଓ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟାଦିର ବିଭାଗ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତେଣୁ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ମତରେ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦ ଧାତୁଜ । ଏହି ବୈଦିକ ଶବ୍ଦ ସମୂହର ଯେଉଁ ବ୍ୟାକରଣରେ ନିଷ୍ପାଦନ କରାଯାଇ ନାହିଁ ତାହା ବେଦାଙ୍ଗ ବ୍ୟାକରଣ ନୁହେଁ ବୋଲି ଅଦ୍ୱୈତ ସିଦ୍ଧିକାର ସ୍ୱାମୀ-ମଧୁସୂଦନ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେଲେ କାତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟାକରଣ ଗୁଡ଼ିକ ଅବୈଦିକ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପାଣିନି ପ୍ରଣୀତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟାକରଣ, "ସର୍ବବେଦ ପାରିଷଦ ମିଦଂ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍" ଏହି ମହାଭାଷ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ବେଦାଙ୍ଗ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପୁରାବୃତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯାସ୍କଙ୍କ ପରେ ପାଣିନିଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ । ବୈଦିକ ଭାଷା ମୂଳ ପ୍ରାପ୍ତ ଯାସ୍କଙ୍କ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତଦନନ୍ତର ନୂତନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ପ୍ରଣୟନ ଓ ନୂତନ ଶବ୍ଦସମୂହର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା । ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟରେ ଏକ ନୂତନ ଭାଷା-ଶୈଳୀ ପ୍ରଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସମାଜରେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକିଥିଲା । ଏହି ଭାଷାର ବିସ୍ତାର ଉତ୍ତରରେ କମ୍ବୋଜ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭି କଳିଙ୍ଗ ଦକ୍ଷିଣରେ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ନିକଟସ୍ଥ ଅଶ୍ମକ ପର୍ବତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ପୂର୍ବରେ କଳିଙ୍ଗ ଠାରୁ ଆସାମସ୍ଥ ସୂରସେନ ପର୍ବତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଯାସ୍କଙ୍କ ନିରୁକ୍ତରୁ କେବଳ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦ ସମୂହର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ଜଣାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି ନିଜ ସମୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଦୈନନ୍ଦିନ ଲୌକିକ ଶବ୍ଦ ସମୂହର ବ୍ୟବହାର କଳନ ପୂର୍ବକ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ନିର୍ମାଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ଲେଖ ଶୈଳୀର ବିଶେଷତା ଧାତୁରୁ ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ ପୂର୍ବକ ଧାତୁପାଠ ପ୍ରକରଣ । ପାଣିନିକାଳୀନ ଲୋକଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଙ୍ଗର ବିବରଣ ପାଇଁ ଧାତୁପାଠ ଓ ଗଣପାଠ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ସଂକ୍ଷେପରେ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଦୈନନ୍ଦିନ ବ୍ୟାବହାରିକ ଭାଷା ଥିବାର ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ— "ପାଣିନୀୟଂ ମହତ୍ ସୁବିହିତମ୍", ଅର୍ଥାତ୍ ପାଣିନିଙ୍କ ଶାସ୍ତ୍ର ମହାନ୍ ଓ ସୁବିରଚିତ ବୋଲି ମହାଭାଷ୍ୟକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ନୂତନ ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣିକ 'ବି.ଏ' ପରୀକ୍ଷା ଓ ତଦୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଶ୍ରେଣୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ରୂପେ ସ୍ଥାନ ପାଇବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥିବାରୁ ଏଥିରେ ସାଧୁଶବ୍ଦ ବହୁଳଭାବେ ପ୍ରୟୋଜିତ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦେଢ଼ଶହ ପୃଷ୍ଠାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହେବାପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥିବାରୁ ଅନେକ ଅପେକ୍ଷିତ ସାର ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ବିଷୟର ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି ।

ମଦୀୟ ସୁଯୋଗ୍ୟ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀ ସଦାଶିବକେନ୍ଦ୍ରୀୟ ସଂସ୍କୃତବିଦ୍ୟାପୀଠର ଅଧ୍ୟାପକ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଦିବାକର ଦାଶ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ବେଦକର୍ମକାଣ୍ଡ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ହୋତା ବହୁ ଶ୍ରମସ୍ୱୀକାର ପୂର୍ବକ ଏହି ପୁସ୍ତକର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଲେଖନ ଓ ପ୍ରୁଫ୍ ସଂଶୋଧନାଦି କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରଭୂତ ସାହାଯ୍ୟ କରି ଅଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ନୀରୋଗ ଦୀର୍ଘାୟୁଷର କାମନା କରୁଅଛି ।

ନିବେଦକ

ଶ୍ରୀ ଚିନ୍ତାମଣି ମିଶ୍ର ଶର୍ମା ।

—*—

ସୂଚୀ

ଅଧ୍ୟାୟ	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ପ୍ରଥମ	ପାଣିନଙ୍କ ପରିଚୟ	୧-୧୭
ଦ୍ୱିତୀୟ	ଶିକ୍ଷା, କଳ୍ପ, ବ୍ୟାକରଣ, ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ନିରୁକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି	୧୮-୪୦
ତୃତୀୟ	ପାଣିନଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ	୪୧-୫୩
ଚତୁର୍ଥ	ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ	୫୪-୯୦
ପଞ୍ଚମ	ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ	୯୧-୧୦୭
ଷଷ୍ଠ	ଭାରତୀୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଭାବ	୧୦୮-୧୧୬
ସପ୍ତମ	ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈୟାକରଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବର୍ଗୀକରଣଙ୍କ ବିମର୍ଶ	୧୧୭-୧୩୨
ଅଷ୍ଟମ	ପାଣିନଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଦାର୍ଶନିକ ବିଚାର	୧୩୩-୧୫୭
ପରିଶିଷ୍ଟ		୧୫୮-୧୬୦

ପାଣିନି

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ

ପାଣିନିଙ୍କ ପରିଚୟ

ପାଣିନି ଓ ସଲାତୁର :

ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଭାରତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତୃଗଣ ନିଜର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଓ ବଂଶ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନରେ ପରାଙ୍‌ମୁଖ ଥିବାର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ସେପରି କାଳିଦାସ, ଭବଭୂତି ପ୍ରଭୃତି ନିଜର ପରିଚୟ ସ୍ୱରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇ ନାହାନ୍ତି । ଏହି କଥାଟି ମହର୍ଷି ପାଣିନିଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ପାଣିନି ତାଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଓ ବଂଶପରିଚୟ ବିଷୟରେ କିଛି ସୂଚନା ଦେଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଯଥା— ତାଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପାଣିନି—

"ତୂଦୀ ସଲାତୁରବର୍ମତୀ କୂଚବାରାଡ୍‌ଢକ୍‌ଛଣ୍‌ଢ୍‌ଞ୍‌ୟକଃ"

(ଅ. ୪ । ୩ । ୯୪)

ଏହି ସୂତ୍ରରେ ସଲାତୁର ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ସଲାତୁର ଭାରତବର୍ଷର ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମରେ ଅବସ୍ଥିତ ଗାନ୍ଧାର ଦେଶର ଗ୍ରାମ ବିଶେଷ ଅଟେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଗାନାରର ନାମ ଲହୁର । ସେହିଠାରେ କାବୁଲ ନଦୀ ପଶ୍ଚିମରୁ ଆସି ସିନ୍ଧୁ ନଦ ସହ ମିଶିଅଛି । (ପାଣିନି ପରିଚୟ, ପୃ. ୮, ବାସୁଦେବ ଶରଣ ଅଗ୍ରୱାଲ)

ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରାମଟି ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିବାରୁ ପାଣିନିଙ୍କର ଏହି ଗ୍ରାମ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଆକର୍ଷଣ ଥିବା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ମହାଭାଷ୍ୟକାର ପତଞ୍ଜଳି ମଧ୍ୟ ପାଣିନିଙ୍କୁ 'ସାଲାତୁରୀୟ' ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି । ସାଲାତୁରୀୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ - ସଲାତୁରରେ ବଂଶ ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ଯାହାଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ବାସକରି ଆସିଛନ୍ତି । (ସଲାତୁରଃ ଅଭିଜନଃ ଅସ୍ୟ ଇତି ସାଲାତୁରୀୟଃ, ସଲାତୁର + ଛ(= ଈୟ) = ସାଲାତୁରୀୟ) । ବେବର ପ୍ରଭୃତି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ତଥ୍ୟର ଆଧାରରେ ସଲାତୁର ଗ୍ରାମ ସହିତ ପାଣିନିଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ସାଧନା :

ସୋମଦେବବିରଚିତ 'କଥାସରିତ୍ସାଗର'ରେ (୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ପାଣିନିଙ୍କ ଜୀବନଚରିତ ଅର୍ଦ୍ଧ ସତ୍ୟ ଓ ଅର୍ଦ୍ଧ ମିଥ୍ୟା ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ପାଣିନି ଓ କାତ୍ୟାୟନ (ବାର୍ତ୍ତିକକାର) ଉଭୟେ 'ବର୍ଷ' (ଗୁରୁ)ଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ପାଣିନି ମନ୍ଦବୁଦ୍ଧି ଥିଲେ । କାତ୍ୟାୟନ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ବୁଦ୍ଧି ଥିବାରୁ ପାଣିନି ପଢିବାବେଳେ ସବୁବେଳେ ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ ହୋଇ ରହୁଥିଲେ । ପାଣିନି ବହୁବାର କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପାଠଚର୍ଚ୍ଚାରେ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ଦୈବୀଶକ୍ତି ଉପାର୍ଜନ କରିବାକୁ ହିମାଳୟକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରି ଶିବଙ୍କ ଆରାଧନା କଲେ । ଦେବଦେବ ମହାଦେବ ପାଣିନିଙ୍କ ତପସ୍ୟାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ତାଣ୍ଡବନୃତ୍ୟ ଶେଷରେ ଡ଼ମରୁ ବାଦ୍ୟ ୧୪ ଥର ବଜାଇଲେ । ସେଥିରୁ ପାଣିନି 'ଅଇଉଣ୍' ପ୍ରଭୃତି ୧୪ଟି ସୂତ୍ର ଲାଭ କଲେ । ଏହି ୧୪ଟି ସୂତ୍ର ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା କ୍ରମ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ।

ନନ୍ଦିକେଶ୍ୱରକୃତ କାଶିକା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ୧୪ଟି ସୂତ୍ର ମହେଶ-ବ୍ୟାକରଣ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଶାକଟାୟନକୃତ 'ଋକ୍‌ତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣ'ରେ 'ଅଇଉଣ୍' 'ଋଳୃକ୍' ପ୍ରଭୃତି କ୍ରମବଦ୍ଧପାଠ ବୈଦିକ ବୋଲି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ ହୋଇଅଛି । ପାଣିନି ଏହି ୧୪ଟି ସୂତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟାହାର ସୂତ୍ର ରୂପେ ନକଲ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି 'ପାଣିନି ପରିଚୟ' ପୃ ୯ ରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ବଂଶ :

ପାଣିନିଙ୍କର ପ୍ରପିତାମହ ପଣୀ । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ'ର "ଗାଥିବିଦଥି କେଶି ଗଣି ପଣିନଶ୍ଚ" (ଅ, ୬-୪-୧୬୫) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପଣିନ୍ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ପଣିନ୍ (ପଣୀ) ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କରିବାକୁ ଯାଇ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖା ଯାଇଛି— "ପଣନଂ (ସ୍ତୁତି) ପଣଃ, ପଣଃ ଅସ୍ୟ ଅସ୍ତି ଇତି ପଣୀ । ପଣିନଃ ଅପତ୍ୟଂ ପାଣିନଃ । ପାଣିନଃ ଯୁବାପତ୍ୟଂ ପାଣିନିଃ" । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ପଣୀଙ୍କର ଚତୁର୍ଥ ପୁରୁଷ ପାଣିନି ଅଟନ୍ତି । ପାଣିନିଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ପାଣିନ । ଏହି ପାଣିନ ଶବ୍ଦରୁ "ଅତ ଇଞ୍" (ଅ, ୪-୧-୯୫) ସୂତ୍ରରେ 'ଇଞ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ ପାଣିନି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ । ପାଣିନିଙ୍କ ମାତାଙ୍କ ନାମ ଦାକ୍ଷୀ । ପାଣିନି ଦାକ୍ଷୀପୁତ୍ର ରୂପେ ପତଞ୍ଜଳି ପ୍ରଣୀତ 'ମହାଭାଷ୍ୟ'ରେ ବହୁବାର କଥିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । "ସର୍ବେ ସର୍ବପଦାଦେଶା ଦାକ୍ଷୀପୁତ୍ରସ୍ୟ ପାଣିନେଃ" (ମହାଭାଷ୍ୟ) ।

ଭାରତକୁ ଆସିଥିବା ଚୀନ ଦେଶୀୟ ଯାତ୍ରୀ ହୁଏନସାଂ ପାଣିନିଙ୍କ ଜୀବନ ଚରିତ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ତାଙ୍କ ଭାରତ ପରିଭ୍ରମଣ କାଳରେ ସେ ସଲାତୁର ଗ୍ରାମକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ପାଣିନିଙ୍କର ଏକ ପ୍ରତିମା ଦେଖିଥିଲେ ଏବଂ ତତ୍ରତ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନ୍ ମଣ୍ଡଳୀରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି, ସିନ୍ଧନଦ୍ୟା ନମୀତା ପାଣିନି ସଲାତୁର ଗ୍ରାମାଭିଜନ ଅଟନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକଙ୍କ ଚୀନ ଭାଷାରେ ଲେଖାର ଅନୁବାଦ :—

“ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ସମୟରେ ସାହିତ୍ୟର ଅତ୍ୟଧିକ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ସଂସାରରେ ଶବ୍ଦହ୍ରାସ ଘଟିଲା ଏବଂ ଏକ ସମୟରେ ସବୁ ଶୂନ୍ୟ ହୋଇଗଲା । ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଜ୍ଞାନରକ୍ଷାପାଇଁ ଭଗବାନ ପୃଥିବୀରେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ଆବିର୍ଭୂତ ହେଲେ । ଏହି ପ୍ରକାରେ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ଓ ବ୍ୟାକରଣ ଜନ୍ମଲାଭ କଲା । ତଦନନ୍ତର ଭାଷା (ବ୍ୟାକରଣ)ର ବିସ୍ତାର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ପୂର୍ବ ଅପେକ୍ଷା କ୍ରମେ ବଢିବାକୁ ଲାଗିଲା । ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ଶକ୍ର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ଏହାର ରୂପ ସ୍ଥିର କଲେ (ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ) ଋଷିମାନେ ନିଜ ନିଜ ପ୍ରଜ୍ଞାନୁସାରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମନୁଷ୍ୟ ସେ ସବୁ ପଢିବାରେ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଳ୍ପବୁଦ୍ଧି ବା ମନ୍ଦବୁଦ୍ଧି ଲୋକେ ଉକ୍ତ ବ୍ୟାକରଣଗୁଡିକ ପଢିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲେ ନାହିଁ । ଏହି ଯୁଗରେ ମନୁଷ୍ୟର ଆୟୁ କମି କମି ୧୦୦ ବର୍ଷ ପରିମିତ ହୋଇଗଲା । ଏହି ସମୟରେ ମହର୍ଷି ପାଣିନି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥାରୁ ସବୁ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ଥିଲା । ସମୟର ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ଅବସ୍ଥା ଓ ଅବ୍ୟବସ୍ଥା ଅବଲୋକନ କରି ପାଣିନି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ କଥିତ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ଏବଂ ନିୟମରେ ବିଶୃଙ୍ଖଳତା ଦେଖାଇବାର ଅଭିଳାଷୀ ହୋଇ ବିଶୁଦ୍ଧ ନିୟମ ଦ୍ୱାରା ଅଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରୟୋଗର ପ୍ରଚଳନ ସଂଶୋଧନ ପୂର୍ବକ ନିୟମୀକରଣ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥିଲେ । ଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗର ସଂଗ୍ରହ ନିମନ୍ତେ ସେ ଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟଟନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ପରିଭ୍ରମଣାବସରେ ଈଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପାଇ ତାଙ୍କ ଆଗରେ ସ୍ୱକୃତ ନିୟମ ଯୋଜନା ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ଯୋଜନା ଶ୍ରବଣରେ ଈଶ୍ୱରଦେବ ପ୍ରୀତ ହୋଇ “ଏହା ଅଦ୍ଭୁତ” କହି ତାଙ୍କର ଉକ୍ତ ଯୋଜନାରେ ସହାୟକ ହେବାପାଇଁ ଅନୁଗ୍ରହ ଦେଖାଇଥିଲେ । ଋଷି ପାଣିନି ଈଶ୍ୱରଦେବଙ୍କଠାରୁ ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରି ଏକାନ୍ତ ସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରି ସେଠାରେ ଅନବରତ ପରିଶ୍ରମ ସହକାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନୋନିବେଶ ପୂର୍ବକ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କଲେ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଏକଲକ୍ଷ ପରିମିତ ଶ୍ଲୋକରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆରମ୍ଭରୁ ଅକ୍ଷର

ଓ ଶବ୍ଦ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ଯେତେ ଜ୍ଞାନ ଥିଲା ସେହି ସମସ୍ତ ସାମଗ୍ରୀ ଉକ୍ତ ଲକ୍ଷ ଶ୍ଳୋକ ପରିମିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସନ୍ନିବେଶିତ କରାଇଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିସମାପ୍ତି ପରେ ସେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ରାଜାଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇଥିଲେ । ରାଜା ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ବହୁମାନ ପୁରଃସର ପ୍ରଶଂସା ପୂର୍ବକ ରାଜ୍ୟରେ ତାର ପ୍ରଚାର ଓ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯିବା ପାଇଁ ଆଜ୍ଞା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ— 'ଯେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଆରମ୍ଭରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିବ, ତାକୁ ଏକ ସହସ୍ର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ପୁରସ୍କାର ମିଳିବ" । ଏହି କାରଣରୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ପଠନ ପାଠନ ସୁରକ୍ଷିତ କରାଇ ପାରିଲେ । ଏହାର କାରଣ ହେଉଛି, ଏହି ନଗରବାସ୍ତବ୍ୟ ବିଦ୍ୱଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉତ୍ତମ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ଅନୁପମ ଥିଲା" ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥିତି :

ଚୀନ ଯାତ୍ରୀ ହୁଏନସାଂଙ୍କ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଲେଖାରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ଜୀବନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବିଷୟରେ ସମଧିକ ତଥ୍ୟ ସଂଗୃହୀତ କରାଯାଇ ପାରିବ ଏବଂ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର କିପରି ଅସୀମ ଆସ୍ଥା ଥିଲା ଓ ଦେବତାଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହରୁ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ୟାକରଣ କିପରି ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟାକରଣ ନିର୍ମାଣ ଦ୍ୱାରା ବିଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ବିସଂବାଦ କିପରି ସମାଜରେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଥିଲା ତାହା ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଲେଖାରୁ ମଧ୍ୟ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗର ଏହି ସଂକଟ କାଳରେ ପାଣିନି ଜୀଙ୍କ ନୂତନ ବ୍ୟାକରଣର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଲା । ପାଣିନିଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣରୁ ତାଙ୍କର ନିଜର ଅନୁପମ ପ୍ରତିଭା ଓ ମାନସିକ ଏବଂ ଶାରୀରିକ ତପସ୍ୟାର ସୁବିଶଦ ପରିଚୟ ମିଳେ ।

ଚୀନ ଯାତ୍ରୀ ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଭାରତାଗମନର ୮୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ପାଣିନି ବ୍ୟାକରଣ ଉପରେ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ବାର୍ତ୍ତିକ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଆଧାର କରି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କୃତଭାଷାବିତ୍ ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳି ଯେଉଁ ମହାଭାଷ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ପାଣିନିଙ୍କ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ କୃତିର ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ସମୟରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଅସୀମ ପ୍ରସାର ଓ ବିସ୍ତାର ଥିବା କଥା ଉକ୍ତ ମହାଭାଷ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।

"ସପ୍ତଦ୍ୱୀପା ବସୁମତୀ, ତ୍ରୟୋଲୋକାଃ, ଚତ୍ୱାରୋ ବେଦାଃ, ସାଙ୍ଗାଃ ସରହସ୍ୟା ବହୁଧା ଭିନ୍ନାଃ, ଏକଶତମଧ୍ୱର୍ଯ୍ୟୁଶାଖାଃ, ସହସ୍ରବର୍ତ୍ମା ସାମବେଦଃ,

ଏକବିଂଶତିଧା ବାହ୍ବୃଚ୍ୟମ୍, ନବଧାଽଥର୍ବଣୋ ବେଦଃ, ବାକୋବାକ୍ୟମ୍, ଇତିହାସଃ, ପୁରାଣମ୍, ବୈଦ୍ୟକମ୍, ଏତାବାନ୍ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗବିଷୟଃ" । (ପସ୍ପଶାହ୍ନିକ)

ଅର୍ଥାତ୍ ପୃଥିବୀର ସାତ ଦ୍ୱୀପ, ସ୍ୱର୍ଗ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ପାତାଳ ତିନ ଲୋକ, ଋକ୍, ସାମ ଯଜୁଃ ଅଥର୍ବ ଚାରି ବେଦ, ବେଦର ଛଅ ଅଙ୍ଗ (ଶିକ୍ଷା, କଳ୍ପ, ନିରୁକ୍ତି, ବ୍ୟାକରଣ, ଛନ୍ଦ ଓ ଜ୍ୟୋତିଷ), ଉପନିଷଦର ବିଭିନ୍ନ ଶାଖା, ଏକଶହ ଶାଖା ବିଶିଷ୍ଟ ଯଜୁର୍ବେଦ, ସହସ୍ର ଶାଖା ବିସ୍ତୃତ ସାମବେଦ, ଏକୋଇଶ ଶାଖା ସମ୍ପନ୍ନ ଋଗ୍‌ବେଦ, ନଅ ଶାଖା ବିଶିଷ୍ଟ ଅଥର୍ବବେଦ, ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତରରୂପଗ୍ରନ୍ଥ ବାକୋବାକ୍ୟ, ଇତିହାସ ମହାଭାରତ ପ୍ରଭୃତି ପୁରାଣ) ଓ ଆୟୁର୍ବେଦ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ପରିସର ଅଟେ ।

ମହାଭାଷ୍ୟକାର ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ, ପାଣିନିଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ପରିସର ଅତି ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରଥମେ ମୂଳ ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ର ସମୂହ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା । ତଦନନ୍ତର ଋଷି ପରିବାରରେ ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ର ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ସଂହିତା ରୂପରେ ପରିପ୍ରକାଶ ଲାଭକଲା । ଏହି ସଂହିତା ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଆଧାର କରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ନିଜ ନିଜ ଆଶ୍ରମରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ୱରରେ ଅଧ୍ୟାପନ କରାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଐତରେୟ, ତିତ୍ତିରି, ଆଶ୍ୱଳାୟନ ପ୍ରଭୃତି ନିଜ ନିଜର ସାହିତ୍ୟକ ପରମ୍ପରାରେ ସ୍ୱ ଆଶ୍ରମରେ ଯେଉଁ କ୍ରମରେ ଅଧ୍ୟାପନା କରାଇଲେ ସେହି କ୍ରମାନୁସାରେ ଶାଖାଭେଦ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ଯେଉଁ ଋଷିଙ୍କର ଆଶ୍ରମରେ ଅଧ୍ୟାପନା କରାଯାଉଥିଲା ସେହି ଆଶ୍ରମ 'ଚରଣ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ସବୁ 'ଚରଣ'ମାନଙ୍କରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଆରଣ୍ୟକ ଓ ଉପନିଷଦ୍‌ର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଲା । ଚୀନ ଯାତ୍ରୀ ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଲେଖା ଅନୁସାରେ ଏହି ଚରଣ ମାନଙ୍କର ସମ୍ପ୍ରସାରଣ ଦ୍ୱାରା ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ।

ଏହି ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରଯତ୍ନରେ ମୂଳ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ତାକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଋଷିମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହିପରି ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଣୁତା ଲାଭ କଲା । ଏହି ସମୟରେ ମହର୍ଷି ପାଣିନି ପ୍ରୋକ୍ତ ସଲାତୁର ଗ୍ରାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ, ବ୍ରହ୍ମା ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ବିଷୟରେ କେତେକ ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ମତରେ ସ୍ୱୟମ୍ଭୁ ପରମେଶ୍ୱର ବ୍ରହ୍ମା ସର୍ବବିଦ୍ୟାର ଆଧାର, ତାଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ବେଦ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଉପନିଷଦ, ଆୟୁର୍ବେଦ, ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ର, ବ୍ୟାକରଣ, ସଙ୍ଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୟା ସମ୍ଭୂତ

ଅଟେ । ସ୍ଥୂଳତଃ ଭାରତୀୟ ପଦ୍ଧତିରେ ବ୍ରହ୍ମା ସର୍ବଜ୍ଞାନ ସମ୍ପନ୍ନ ଅଟନ୍ତି ଏବଂ ସର୍ବ ବିଦ୍ୟାର ମୌଳିକ ଜ୍ଞାନ ଅବ୍ୟକ୍ତ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ନିହିତ । ମନୁଷ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ସର୍ବବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ଅବ୍ୟକ୍ତ ରୂପରେ ଏହି ଧରା ତଳରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଜ୍ଞାନର ଆୟତନ ବ୍ରହ୍ମା ନାମରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ବା ଅଭିହିତ ଅଟେ । ଏହି ଧରାତଳକୁ ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ 'ବ୍ରହ୍ମସର' କୁହାଯାଇ ପାରେ । ମନୁଷ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିରେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନର ସ୍ଫୁରଣ ହେଉଅଛି ତାହାର ମୂଳ ସ୍ରୋତ ସେହି ବ୍ରହ୍ମସର ।

ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର କାଳ

ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଉକ୍ତି କେତେକାଂଶରେ ସତ୍ୟବାଚ୍ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଲେହେଁ ଭାରତୀୟ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଏ ଯାବତ୍ ବିବାଦାସ୍ପଦ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ମାକ୍ସମୁଲାର ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଚାରିଗୋଟି ବିଭାଗ କରି ତାର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଅଛନ୍ତି ।

୧- ଛନ୍ଦଃ କାଳ । (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୧୨୦୦ ରୁ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୧୦୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ)
୨- ମନ୍ତ୍ର (ସଂହିତା) କାଳ । (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୧୦୦୦ ରୁ ଖ୍ରୀ. ପୂ ୮୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ)
୩- ବ୍ରାହ୍ମଣ କାଳ । (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୮୦୦ ରୁ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୬୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ)
୪- ସୂତ୍ର କାଳ । (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୬୦୦ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଖ୍ରୀ. ପୂ, ୨୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ)

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଛି ଯେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ । ପ୍ରୋଫେସର ମାକ୍ସମୁଲରଙ୍କ ଏପରି ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ବିଭାଗ ନିଜର ପ୍ରଜ୍ଞାପ୍ରାବଲ୍ୟ ସମ୍ଭୂତ ପରି ମନେ ହୁଏ । କାରଣ ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥରେ ସଂହିତୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରର ବିନିଯୋଗ ପ୍ରକ୍ରିୟା ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ପ୍ରଥମେ ସଂହିତା ଭାଗର ପ୍ରଣୟନ ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଗର ସଂକଳନ କରାଯାଇ ଅଛି । ସଂହିତା ଭାଗର ନାମାନ୍ତର ମନ୍ତ୍ରଭାଗ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରଭାଗର ସଂଗ୍ରହ ପୂର୍ବରୁ 'ଛନ୍ଦସ୍' ଭାଗ ଋଷିମାନଙ୍କ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ନିଜ ନିଜ ଘରେ ସ୍ୱ ପରିବାରରେ କଣ୍ଠତଃ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିଲା । ଏହିପରି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କାଳ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭାଗର ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ ହୋଇଥିବା ତାଙ୍କର ପରିକଳ୍ପନା । ଯେହେତୁ ବ୍ରାହ୍ମଣୋକ୍ତ ବିଧିର ସମ୍ୟକ୍ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ ଆଶ୍ୱଲାୟନ ପ୍ରଭୃତି କଳ୍ପସୂତ୍ରକାରମାନେ ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ।

ଅନ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମନୀଷିମାନେ ବେଦ ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ନିରୂପଣ କରି ଅଛନ୍ତି । ଯେପରି କୋଲବ୍ରୁକ୍ ବୈଦିକ ଜ୍ୟୋତିଷକୁ

ଧନିଷ୍ଠା ଓ ଅଶ୍ଳେଷା ନକ୍ଷତ୍ରକୁ ଧରି ବେଦରଚନା କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଦୃଢ଼ୀକରଣ କରିଛନ୍ତି । [illegible] ଓ[illegible]କୁ ସ୍ୱୀକୃତ ଆଦର [illegible]ରେ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବେବର ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧୫୦ [illegible] ପୂର୍ବେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦରଚନା କାଳ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ [illegible] ପ୍ରମାଣ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟ ସୁଧୀବରମାନେ ବେଦ ରଚନା ବିଷୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମତ ପ୍ରକାଶ କରି ନିଜ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ଯ୍ୟ ଭାରତୀୟ ମନୀଷୀ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବାଳଗଙ୍ଗାଧର ତିଳକ ସ୍ୱରଚିତ 'ଓରାୟନ୍'ରେ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଉଦାହରଣ ସମୁଦ୍ଧରଣ ପୂର୍ବକ ବେଦରଚନା କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧୦,୦୦୦ (ଦଶହଜାର) ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ବୋଲି ସ୍ୱସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରିଅଛନ୍ତି । ବସ୍ତୁତଃ ସଂସ୍କୃତଭାଷାବିତ୍ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ଅ. ୪–୩–୧୦୧ ସୂତ୍ରରେ "ନିତ୍ୟାନି ଛନ୍ଦାଂସି" ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ବୈଦିକ ପରମ୍ପରା ଭାରତରେ ସୁରକ୍ଷିତ କିନ୍ତୁ କଳ୍ପଭେଦରେ ଋଷିମୁଖନିଃସୃତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ପାଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟ ବିଦ୍ୱଦ୍‌ଗୋଷ୍ଠୀ କେବଳ ଐତିହ୍ୟ ତଥ୍ୟାକଳନତତ୍ପର ହୋଇ ବେଦ ନିର୍ମାଣର ସମସ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନରେ ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରଜ୍ଞା ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ସମୁତ୍ସାହିତ ହୋଇ ପରସ୍ପରରେ ବିବଦମାନ ।

ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ଯ୍ୟବୃନ୍ଦ 'ବେଦ ଅପୌରୁଷେୟ, ତାହା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନିଃଶ୍ୱାସ ରୂପରେ ପ୍ରବାହିତ, ଅତଏବ ବେଦ ନିତ୍ୟ ଅଟେ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ ମନୁଷ୍ୟକୃତସନ୍ଦର୍ଭ ନୁହେଁ" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । "ଯଚ୍ଛ୍ୱାସଃ ଶ୍ରୁତିସନ୍ତତି-ରବ୍ୟବହୃତଃ" । ମୀମାଂସା ଦର୍ଶନରେ 'ଯୋ ହି କଳ୍ପଃ ସୋଽପି କଳ୍ପପୂର୍ବଃ" ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସାର ଅନାଦି, ପୂର୍ବକଳ୍ପସ୍ଥିତ ବେଦାନୁପୂର୍ବୀର ସ୍ମରଣପୂର୍ବକ ମହର୍ଷିମାନେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ ଶିଷ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କୁ ବିତରଣ କରିଅଛନ୍ତି । 'ଋଷୀଣାମପି ଯଜ୍ଜ୍ଞାନଂ ତଦପ୍ୟାଗମପୂର୍ବକମ୍' (ବାକ୍ୟପଦୀୟ) । ପରନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀ ପ୍ରତୀଚୀ ଶବ୍ଦ ବିପରୀତାର୍ଥ-ବୋଧକ ପରି ବେଦ ବିଷୟରେ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟ ବିପଶ୍ଚିତ୍‌ମାନଙ୍କର ବିପରୀତ ମତ ଦୃଷ୍ଟିପଥାରୂଢ଼ ହେଉଅଛି । ପାଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟ ମନୀଷୀମାନେ ବେଦ ପ୍ରଣୟନର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ କେହି କେହି ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୧୨୦୦, ୧୩୦୦ ଓ ୧୪୦୦ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବେଦର ସଂହିତାଭାଗ ରଚିତ ହୋଇଅଛି ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହି ସଂହିତା (ମନ୍ତ୍ର) ଭାଗର ନାମ ବେଦ ନାମରେ ପରିଚିତ । ତଦନନ୍ତର ବୈଦିକ କର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭାଗର ପ୍ରଣୟନ ଏବଂ ତା'ପରେ ଉପନିଷତ୍‌ମାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବେ ଲେଖନ ବିଧି—

ଏହିପରି ବୈଦିକ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତୀୟ ଜନତା ଅକ୍ଷର ଓ ମସୀ (କାଳି) ଆଦି ଲେଖନ ସାମଗ୍ରୀ ସମ୍ପନ୍ନ ନଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରଫେସର ମୂଲର ତାଙ୍କ ଲେଖାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କହି ଅଛନ୍ତି ଯେ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ଲେଖନ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପ୍ରଚଳନ ନଥିଲା ଓ ପାଣିନିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏହା ଜ୍ଞାତ ନଥିଲା । ଗୋଲ୍‌ଡଷ୍ଟୁକର ଉକ୍ତ ମତକୁ ସୁବିଶଦ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ୱାରା ନିରାକରଣ କରି ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଲେଖିଅଛନ୍ତି 'ପାଣିନି' ନାମକ ନିଜ ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ପରିସର ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପୂର୍ବକ ଅତି ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ଉକ୍ତି ସ୍ପଷ୍ଟ । ସ୍ୱର୍ଗଲୋକ, ପାତାଳ ଏବଂ ପୃଥ୍ୱୀ ତଳରେ ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରୟୋଗ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପରିପ୍ରସାର ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଦେଖିଲେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରାଣ ସ୍ୱରୂପ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପରିପ୍ରବୃଦ୍ଧି ଓ ପରିପ୍ରସାର କେତେ ଦିଗନ୍ତବ୍ୟାପୀ ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ଯାହାହେଉ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୱଦ୍‌ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଏକମତ ହେବା ଅନୁଚିତ ପରି ମନେହୁଏ । ଯେହେତୁ ବେଦାଦିର ଲେଖନବିଧି ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ମଧ୍ୟ ଥିବାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଏ ଲେଖନବିଧି ସମ୍ବନ୍ଧ କେତେକ ଅର୍ବାଚୀନ ବିଦ୍ୱଦ୍ ସମାଜ ଶିରୋମଣି କହନ୍ତି ଯେ, ଯେଣୁ ବେଦର ନାମ ଶ୍ରୁତି, ଅର୍ଥାତ୍ କେବଳ ଗୁରୁଙ୍କ ମୁଖରୁ ଶୁଣି ଶୁଣି ମନେ ରଖିବାକୁ ହେଉଥିବାରୁ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ନାମରେ ଅଭିହିତ, ଏଣୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ନିଜ ଗୋଷ୍ଠିରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟକୁ ଆବଦ୍ଧ ରଖିବା ପାଇଁ ବେଦକୁ ଲେଖିକରି ପଢିବା ଅନୁଚିତ ବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଅର୍ବାଚୀନ ବିଦ୍ୱଦ୍‌ଗୋଷ୍ଠୀ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପରବର୍ତ୍ତି ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରକାରଙ୍କ ଲେଖା ସବୁ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶାଇ ନିଜ ଯୁକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏଥିଯୋଗୁଁ ସେ କାଳରେ ଲେଖନ ବିଧିର ପ୍ରଚଳନ ନଥିଲା ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଏଠାରେ ବିଚାର କରିବାର କଥା ଏହି ଯେ, "ଲକ୍ଷଂ ତ ବେଦାଶ୍ଚତ୍ୱାରଃ ଲକ୍ଷଂ ଭାରତମେବ ଚ" ଏ ଉକ୍ତିରେ ବେଦର ମନ୍ତ୍ରସଂଖ୍ୟା ଏକ ଲକ୍ଷ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଉଛି ତାକୁ ଏବଂ ବେଦର ଷଡ଼ଙ୍ଗ ଓ ଅତି ବିସ୍ତୃତ ପରିସର ଯାହା ରହିଛି ସେ ସବୁକୁ କେବଳ ଶୁଣି ଶୁଣି ମନେ ରଖିବା ଅସମ୍ଭବ ଭଳି ମନେ ହୁଏ । ତେଣୁ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବେଦକୁ ଯେ ଲେଖିକରି ଅଭ୍ୟାସ କରାଯାଉଥିଲା ଏହା ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ସଂହିତାପାଠ ବା ପଦପାଠ, ଅଷ୍ଟବିକୃତି ପାଠର ସ୍ୱରାଦି ଉଚ୍ଚାରଣ ପ୍ରଣାଳୀର ପ୍ରତିବର୍ଣ୍ଣରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ ହେତୁ ତାହାର ଅଭ୍ୟାସ ପାଇଁ

ଗୁରୁ ମୁଖରୁ ଶୁଣିବାର ଅତି ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି ଏବଂ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବେଦକୁ ଶ୍ରୁତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ପାଣିନି ନିଜ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ବେଦକୁ ଶ୍ରୁତି ନାମରେ ଅଭିହିତ ନ କରି 'ଛନ୍ଦସି', 'ବ୍ରାହ୍ମଣେ', 'ମନ୍ତ୍ରେ' ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ମାକ୍ସମୁଲର ମହାଶୟ ବେଦରେ ଅକ୍ଷର ଅର୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ନ ଥିବା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଲେଖନ ପ୍ରଣାଳୀ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ଅଜ୍ଞାତ ଥିବା କଥା ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ତାହା ଶୁକ୍ଳ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣର ବୋଧକ ବା ବାଚକ । ମୂଲରଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପାଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ବିଜ୍ଞଗଣ (ବେବର ପ୍ରଭୃତି) ମୂଲରଙ୍କ ମତକୁ ସର୍ବାନ୍ତଃକରଣରେ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଅକ୍ଷରାର୍ଥକ ବର୍ଣ୍ଣଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଅକାର=ଅ, ଇକାର=ଇ, ଅତଏବ ପାଣିନୀୟ ତନ୍ତ୍ରରେ ବାର୍ତ୍ତିକକାର କାତ୍ୟାୟନ "ବର୍ଣ୍ଣାତ୍‌କାରଃ" ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକ ନିହିତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । "ବର୍ଣ୍ଣାତ୍‌କାରଃ" ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ 'ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ'କାର (ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀର ବ୍ୟାଖ୍ୟା) "ବର୍ଣ୍ଣାନୁକରଣାତ୍, ନ ତୁ ଉଚ୍ଚାର୍ଯ୍ୟମାଣାତ୍ । ତଥାହି ସତି ଅକାର ଇତ୍ୟାଦୌ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ ନ ତୁ କକାର ଇତ୍ୟାଦୌ" । ଅୟଂ ହି ସଙ୍ଘାତସ୍ୟ ଉଚ୍ଚାର୍ଯ୍ୟମାଣତ୍ୱାତ୍, ଅନୁକାର୍ଯ୍ୟଂ ହି ବର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରମ୍" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । "ବର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରମ୍" କହିବାଦ୍ୱାରା 'କ୍'ର ଲେଖନ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଉଚ୍ଚାରଣ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ 'ନ ପୁନରନ୍ତରେଣାଚଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନସ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରଣମପି ଭବତି' (ଉଚ୍ଚୈରୁଦାତ୍ତଃ, ଅ, ୧।୨।୨୯) । ଏହି ମହାଭାଷ୍ୟ ଖଣ୍ଡରୁ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଅଛି ଯେ, ଅକାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣମାଳାଲେଖନ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଭାରତୀୟ ପରଂପରାରେ ବୈଦିକ ସମୟରୁ ପରିପାଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ମହାଭାଷ୍ୟରେ "ସୋଽୟମକ୍ଷରସମାମ୍ନାୟଃ ବାକ୍‌ସମାମ୍ନାୟଃ ପୁଷ୍ପିତଃ ଫଳିତଃ ଚନ୍ଦ୍ରତାରକବତ୍ ପ୍ରତିମଣ୍ଡିତଃ ବେଦିତବ୍ୟଃ ବ୍ରହ୍ମରାଶିଃ' ବୋଲି ଯାହା ଲେଖାଯାଇଛି ସେଥିରେ ବ୍ରହ୍ମରାଶି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ 'ବ୍ରହ୍ମରାଶିଃ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପାଦକ-ବର୍ଣ୍ଣରାଶିଃ ବୋଲି 'ଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖର'କାର (ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ) ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଆମ୍ନାୟ ସମାମ୍ନାୟ ଶବ୍ଦଦ୍ୱୟ ବେଦକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ପ୍ରୟୋଜିତ ହୁଏ । 'ଅକ୍ଷରସମାମ୍ନାୟ' ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଅକ୍ଷର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣଶବ୍ଦ ବେଦକାଳରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଅନୁଦାତ୍ତେତ୍, ଉଦାତ୍ତେତ୍ ସ୍ୱରିତେତ୍ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି ପୂର୍ବରୁ ଅନୁଦାତ୍ତତ୍ୱ, ଉଦାତ୍ତତ୍ୱ ଓ ସ୍ୱରିତତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଚିହ୍ନଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ବୈଦିକ ପରମ୍ପରା ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର 'କର୍ଣ୍ଣେ

ଲକ୍ଷଣସ୍ୟାଽବିଷ୍ଟାଷ୍ଟ ପଞ୍ଚମଣି ଭିନ୍ନ ଛିନ୍ନ ଛିଦ୍ରସ୍ରୁବ ସ୍ୱସ୍ତିକସ୍ୟ" (ଅ, ୬।୩।୧୧୫) ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ସାଧାରଣ ଜନତାର ଅଙ୍କ ଓ ଅକ୍ଷର ଲେଖନର ଅଭିଜ୍ଞତା ଥିଲା । ଉକ୍ତ ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତିରେ 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ' ବ୍ୟାକରଣରେ ଅଷ୍ଟକର୍ଣ୍ଣୀ, ପଞ୍ଚକର୍ଣ୍ଣୀ ସ୍ୱସ୍ତିକକର୍ଣ୍ଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଉକ୍ତ 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ'ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା 'ବାଲମନୋରମା'ରେ "ଅଷ୍ଟକର୍ଣ୍ଣ ଇତ୍ୟାଦୌ ଅଷ୍ଟସଂଖ୍ୟା ଲିପିଚିହ୍ନ କର୍ଣ୍ଣ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟର୍ଥଃ" ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଲେଖା ଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ପାଣିନି ଓ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଲେଖ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ପ୍ରଚଳନ ନଥିଲା ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ପାଣିନି ଲେଖ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ସୁପରିଚିତ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ।

"ସ୍ୱରିତେ ନାଧିକାରଃ" (ଅ, ୧।୩।୧୧) ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତିଗ୍ରନ୍ଥ 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ'ରେ "ସ୍ୱରିତତ୍ୱଯୁକ୍ତଂ ଶବ୍ଦସ୍ୱରୂପଂ ଽସ୍ମନ୍ନଧିକୃତଂ ବୋଧ୍ୟମ୍" ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି * । ଏଠାରେ ଅଧିକାର ସୂତ୍ର ଜାଣିବା ପାଇଁ ସ୍ୱରିତତ୍ୱ ପରିଚାୟକ ଚିହ୍ନ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଏହିପରି ଉଦାତ୍ତତ୍ୱ, ଅନୁଦାତ୍ତତ୍ୱ ପରିଚାୟକ ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲିଖିତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନ ଥିବାରୁ ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ସେ ସମ୍ପର୍କରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ମାକ୍ସମୁଲର ନିଜର ଆତ୍ମ-ସନ୍ତୋଷ ପାଇଁ ପାଣିନି ସମୟକୁ ଭାରତରେ ଲେଖିବାର ଓ ଲେଖିବା ସାମଗ୍ରୀ କାଳି କଲମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ନ ଥିବା କଥା ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ତଦନୁସାରେ ବେବର ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ବଣରେ ବାଟ ଦେଖାଇବା ପ୍ରଥମ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନୁସରଣ-ଅନୁରକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଭାବରେ ଲେଖନ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ବୈଦିକ ପରମ୍ପରା ବହିର୍ଭୂତ ବୋଲି ସ୍ୱ ସ୍ୱ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ସେମାନେ କହନ୍ତି ଯେ, 'ଗ୍ରନ୍ଥ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗଦ୍ୱାରା ବେଦକୁ ବୁଝାଯାଏ ନାହିଁ । ଗ୍ରନ୍ଥର ଅର୍ଥ ବନ୍ଧ । ଯାହା ପତ୍ର ରାଶିସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ । ବେଦର ସଂହିତା (ମନ୍ତ୍ରଭାଗ), ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଗ, ଆରଣ୍ୟକ, ଉପନିଷଦ୍, କଳ୍ପ (ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର ଆଶ୍ୱଲାୟନ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଣୀତ), ଶିକ୍ଷା, ନିରୁକ୍ତ, ବ୍ୟାକରଣ ଓ ଜ୍ୟୋତିଷ ପ୍ରଭୃତି କେବଳ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିଲା ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା । କିନ୍ତୁ ଏ ସବୁ ଲେଖା ଯାଉ ନ ଥିବାରୁ ଗ୍ରନ୍ଥଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଋଗ୍‌ଗ୍ରନ୍ଥ, ଯଜୁର୍ଗ୍ରନ୍ଥ, ଶିକ୍ଷାଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟବହାର ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ପରିସରଭୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ଲେଖନ ପଦ୍ଧତି ଭାରତୀୟଙ୍କ ଅଜ୍ଞାନାନ୍ତରାଳରେ ଥିଲା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ମାକ୍ସମୁଲର ଓ ତଦନୁସାରି ବିଦ୍ୱଦ୍‌ବିଦେଶୀୟମାନେ ସ୍ୱାଭିପ୍ରାୟ ଲେଖିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ଯଥାର୍ଥ ନୁହେଁ ।

---

* ଶବ୍ଦର ସ୍ୱରୂପ ଶବ୍ଦର ଆନୁପୂର୍ବୀ । ଯେପରି ରାମ ଶବ୍ଦର ର୍ + ଆ + ମ୍ + ଅ । ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଆନୁପୂର୍ବୀର ଜ୍ଞାନ ହେଲେହେଁ ଶବ୍ଦର ଲେଖନରେ ଆନୁପୂର୍ବୀ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ ।

କାରଣ, ପାଣିନି ନିଜ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ଗ୍ରନ୍ଥାନ୍ତାଧିକେ ଚ' (ଅ, ୬।୩।୭୯) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଗ୍ରନ୍ଥଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ବିବେଚ୍ୟ ଏହି ଯେ, ପାଣିନିଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପତ୍ରାବଳୀସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥଶବ୍ଦର ଯଦି ବ୍ୟବହାର ନ ଥାନ୍ତା ତେବେ କେଉଁ ଅର୍ଥ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ପାଣିନି ଗ୍ରନ୍ଥଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ପାଣିନୀୟତନ୍ତ୍ର ପାରାବାରୀଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉକ୍ତ ପାଣିନୀୟ ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତିରେ 'ସମୁହୂର୍ତ୍ତଂ ଜ୍ୟୋତିଷମଧୀତେ' ଏହି ଉଦାହରଣ ଉପନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଅଛି । ଏହି ଉଦାହରଣରେ ଉକ୍ତ ଜ୍ୟୋତିଷ ବେଦାଙ୍ଗଜ୍ୟୋତିଷ, ଯାହାକି ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ନାମରେ ପରିପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିବା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତସାହିତ୍ୟାଧ୍ୟାୟୀ ଗୋଲ୍ଡଷ୍ଟୁକର ତାଙ୍କର 'ପାଣିନି' ଗ୍ରନ୍ଥରେ, ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଶାନ୍ତି ପର୍ବରେ ବଶିଷ୍ଠ ଜନକଙ୍କୁ କହିଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି:—

"ଏବମେତଦ୍ ଯଥା ଚୈତନ୍ନ ଗୃହ୍ଣାତି ତଥା ଭବାନ୍ ।
ଧାର୍ଯ୍ୟତେ ହି ତ୍ୱୟା ଗ୍ରନ୍ଥ ଉଭୟୋ ର୍ବେଦଶାସ୍ତ୍ରୟୋଃ ।।
ନ ଚ ଗ୍ରନ୍ଥସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞୋ ଯଥାବତ୍ତ୍ୱଂ ନରେଶ୍ୱର ।
ଯୋ ହି ବେଦେ ଚ ଶାସ୍ତ୍ରେ ଚ ଗ୍ରନ୍ଥଧାରଣତତ୍ପରଃ ।।
ନ ଚ ଗ୍ରନ୍ଥାର୍ଥତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞସ୍ତସ୍ୟ ତଦ୍ଧାରଣଂ ବୃଥା ।
ଭାରଂ ସଂବହତେ ତସ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥସ୍ୟାର୍ଥଂ ନ ବେତ୍ତି ଯଃ ।।
ଯସ୍ତୁ ଗ୍ରନ୍ଥାର୍ଥତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞୋ ନାସ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥାଗମୋ ବୃଥା ।"

ଏଠାରେ "ଭାରଂ ସଂବହତେ" ଏହି ପଦ୍ୟାଂଶର ଭାର ସହିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉପମା ଦେବାଦ୍ୱାରା ଗ୍ରନ୍ଥର ସ୍ୱରୂପ ପତ୍ରାବଳୀସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦରଚନାତ୍ମକ ବୋଲି ବିସ୍ପଷ୍ଟ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ମୂଲରଙ୍କ ମତରେ ଏଠାରେ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅର୍ଥ କେବଳ ମାନସିକ ଶବ୍ଦରଚନା । ପ୍ରଦର୍ଶିତ ପଦ୍ୟସନ୍ଦର୍ଭରେ ଗୋଲ୍ଡଷ୍ଟୁକର ଭାର ସହ ଗ୍ରନ୍ଥର ଯେଉଁ ସାଦୃଶ୍ୟ ପରିକଳ୍ପନା କରି ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟର ପୂର୍ବରୁ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହରଣ ଅବ୍ୟାହତ ଥିବାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ତାହା ସହୃଦୟ ହୃଦୟଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ ।

ଏହିପରି ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ "ଅଧିକୃତ୍ୟ କୃତେ ଗ୍ରନ୍ଥେ" (ଅ, ୪।୩।୮୭) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଗ୍ରନ୍ଥଶବ୍ଦର ସନ୍ନିବେଶନ କେବଳ ମାନସିକ ପ୍ରଣିଧାନ ବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ ରଚନାତ୍ମକ ନୁହେ । କିନ୍ତୁ ପତ୍ରାବଳୀସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦସନ୍ନିବେଶରୂପ ରଚନାକୁ ବୁଝାଉଅଛି । ଅତଏବ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ ପ୍ରଣୀତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀରେ 'ଶାରୀରକମ୍ (ଜୀବମ୍) ଅଧିକୃତ୍ୟ କୃତଃ ଗ୍ରନ୍ଥଃ ଶାରୀରକୀୟଃ' ଏହି ଉଦାହରଣ ଉପନ୍ୟାସିତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି ଏଠାରେ ଗ୍ରନ୍ଥଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଜଡ ସଂପର୍କ ସଂବନ୍ଧ

ପତ୍ର ସମୂହସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୃହୀତ ହେଉଅଛି । ଏହିପରି "ଦୃଷ୍ଟଂ ସାମ" (ଅ,୪।୨।୭) ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର ବୃତ୍ତିରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀରେ 'ବାମଦେବେନ ଦୃଷ୍ଟଂ ସାମ ବାମଦେବ୍ୟମ୍' ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ବାମଦେବ ଜଣେ ଋଷି । ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଦୃଷ୍ଟ ସାମ ଅର୍ଥାତ୍ ସାମବେଦର କେତେକ ମନ୍ତ୍ରର ନାମ ବାମଦେବ୍ୟ ଅଟେ । ଋଷି ଶବ୍ଦର ନିର୍ବାଚନରେ ନିରୁକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ "ଉଚ୍ଚାବଚୈରଭିପ୍ରାୟୈ ଋଷୀଣାଂ ମନ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟୟୋ ଭବନ୍ତି" ଏପରି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଅଛି । ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ ଋଷି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ-- "ଯଜ୍ଞକାଣ୍ଡ ଦ୍ରଷ୍ଟାରଃ" ବୋଲି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ନିରୁକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ଋଷିଃ ଦର୍ଶନାତ୍" ବୋଲି ଲେଖାଅଛି ଯଦ୍ୟପି 'ଦୃଶ୍' ଧାତୁ ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟାର୍ଥକ ।

"ଜ୍ଞାନେନାତ୍ମନି ପଶ୍ୟନ୍ତି କେଚିଦାତ୍ମାନମାତ୍ମନା"

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବଦ୍ଗୀତାର ଏହି ଶ୍ଳୋକସନ୍ଦର୍ଭରେ 'ପଶ୍ୟନ୍ତି' ପ୍ରୟୋଗଦ୍ୱାରା ଚକ୍ଷୁଃଜ୍ଞାନ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିଜ୍ଞାନ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ, ତଥାପି 'ଦୃଷ୍ଟଂ ସାମ' ଏହି ସୂତ୍ରୋକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ କେବଳ ଚକ୍ଷୁର୍ଜ୍ଞାନ ବିଷୟର ପ୍ରତିପାଦକ । ଯେଉଁ ବସ୍ତୁ ଚକ୍ଷୁରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ତାକୁ ବୁଝାଇବାପାଇଁ ଦୃଶ୍ ଧାତୁର ଦେଖିବା ଅର୍ଥ ହୁଏ । ଅନ୍ତର୍ଦର୍ଶନ ସ୍ଥଳରେ ଦୃଶ୍ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ଲାକ୍ଷଣିକ । ଏଣୁ ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ର ସମୂହ ଶାଖା ଭେଦରେ ସମାଗତ କାଳରୁ ପବିତ୍ରାନ୍ତଃକରଣ ଋଷିମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଶିଷ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ଲିଖିତ ଆକାରରେ ପ୍ରସୃତ ହୋଇଆସୁଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାଖାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଋଷି ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସଂପ୍ରସାରିତ ମନ୍ତ୍ରଗଣର ଅବିକଳ କ୍ରମବଦ୍ଧ ପାଠ ରକ୍ଷା ପାଇଁ ଦୃଢ଼ପରିକର ଅଟନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ କ୍ରମବଦ୍ଧ ପତ୍ରରାଶି ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଅଧ୍ୟାପନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ଏହିପରି ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର "ଦିବା ବିଭା--" ଇତ୍ୟାଦି (ଅ,୩।୨।୨୧) ସୂତ୍ରରେ 'ଲିପି', 'ଲିବି' ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତିରେ 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ'ରେ 'ଲିପିକର' ଓ 'ଲିବିକର' ଉଦାହରଣ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ କରାଉଅଛି ଯେ, ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ଅକ୍ଷର ଲେଖନ ଓ ପଠନ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ମାକ୍ସମୁଲର ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ ଉକ୍ତ ଉକ୍ତିର ସାର୍ଥକତା ବିରୋଧରେ ଏକବାର ମାତ୍ର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ଲିପି' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଥିବାରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ଅକ୍ଷର ଲେଖିବା ପ୍ରଣାଳୀ ଜ୍ଞାତ ଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ; ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପାଣିନି ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ (ବେଦରେ) ଲେଖନ ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଉପଲବ୍ଧ ନୁହେଁ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ ଯୁକ୍ତିଜାଲ ବିଚାରସହ ନୁହେଁ । ପାଣିନି ନିଜ ବ୍ୟାକରଣରେ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଓ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଲୌକିକ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦର ସଙ୍କଳନ କରି ସେ ସବୁର ସାଧୁତା ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଯାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଏହାଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦକୁ ବହୁବାର ବହୁସୂତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ତାଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣନିର୍ମାଣଶୈଳୀବିରୁଦ୍ଧ ଅଟେ । ଏହିପରି ଅନାଦରଣୀୟ ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ମୁଲର ମହାଶୟ ପାଣିନିଙ୍କୁ ଓ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀସମୟର ଭାରତୀୟ ଲୋକଙ୍କୁ ଲେଖନ ଓ ତାର ସାମଗ୍ରୀ କାଳି, କଲମ, କାଗଜ ପ୍ରଭୃତିର ଜ୍ଞାନ ନ ଥିବା କଥା ଯାହା ତାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତ ଇତିହାସରେ ପ୍ରମାଣିତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି ସେ ସବୁର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶବ୍ଦ ବିମର୍ଶନ ବିମଳମତି ବିଦ୍‌ବଦ୍‌ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ—

ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ଥୂଳତଃ ରୂପମାତ୍ର ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ଅନୁଷଙ୍ଗତଃ ଏଠାରେ ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣଦ୍ୱାରା ଜଣାଯିବ ଯେ ତାହା କିପରି ଲେଖନ ଓ ପଠନ ଅଭାବରେ ଭାରତରେ ପରିପ୍ରସୃତ ହୋଇ ପାରି ନ ଥାନ୍ତା । ସର୍ବାଦୌ ବେଦ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନ ବିମର୍ଶ ଆବଶ୍ୟକ । 'ବିଦ୍' ଧାତୁରୁ 'ଘଞ୍' (=ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ ବେଦ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ । ପାଣିନୀୟ ଗଣପାଠରେ ଅଦାଦି, ଦିବାଦି, ତୁଦାଦି ଓ ରୁଧାଦି ଗଣରେ 'ବିଦ୍' ଧାତୁ ପଠିତ ହୋଇଅଛି । ବେଦ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରେ ଉକ୍ତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଗଣପଠିତ ବିଦ୍ ଧାତୁରୁ ଘଞ୍ (ଅ) ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା ବେଦ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦ୍ୟ । ଉକ୍ତ 'ଘଞ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭାବ ଓ କରଣ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁରୁ ପର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ହୁଏ । ବେଦଭାଷ୍ୟକାର ସାୟଣ (୧୪ ଶତାବ୍ଦୀ) ଅନ୍ତର୍ଭାବିତ ଣ୍ୟନ୍ତ 'ବିଦ' ଜ୍ଞାନେ ଧାତୁରୁ କରଣ ଅର୍ଥରେ ଘଞ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିଷ୍ପାଦ୍ୟ ବେଦଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରେ "ବେଦ୍ୟନ୍ତେ ଜ୍ଞାପ୍ୟନ୍ତେ ଧର୍ମାଦିପୁରୁଷାର୍ଥାଃ ଯେନ ସଃ ଇତି ଇଷ୍ଟପ୍ରାପ୍ତ୍ୟନିଷ୍ଟପରିହାରୟୋଃ ଲୌକିକମୁପାୟଂ ଯୋ ଗ୍ରନ୍ଥୋ ବେଦୟତି ସ ବେଦଃ ।

"ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଣାନୁମିତ୍ୟା ଚ ମନ୍ତୂପାୟୋ ନ ବୋଧ୍ୟତେ ।
ଏନଂ ବିଦନ୍ତି ବେଦେନ ତେନ ବେଦସ୍ୟ ବେଦତା" ॥

ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ର ମାନବ ସମାଜର ଅଭିପ୍ସିତ ଲାଭ ଓ ଅନିଷ୍ଟର ତ୍ୟାଗ ପାଇଁ ଲୌକିକ ଉପାୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଏ ସେହି ଶାସ୍ତ୍ରର ନାମ ବେଦ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅନୁମାନଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଉପାୟ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ ବେଦଦ୍ୱାରା ସେହି ଉପାୟ ଜଣାଯାଏ । ତେଣୁ ବେଦର ବେଦତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ଅଟେ । (କୃ. ଯଜୁଃ ଭୂମିକା ଓ ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭାଷ୍ୟ)

ବେଦଶବ୍ଦ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିବିମର୍ଶରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଜଣାଇ ଦିଏ ଓ ଜ୍ଞାପନ କରାଏ । ଏତିକ ମାତ୍ର ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ଓ ଜ୍ଞାପନୀୟ ବିଷୟ ବିଶେଷରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହେଉନାହିଁ । ଆୟୁର୍ବେଦ, ଧନୁର୍ବେଦ, ପ୍ରଭୃତି

ଉପବେଦରୁ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଛି ଯେ 'ଆୟୁଃ ବେଦ୍ୟତେ ଅନେନ' ଯେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଆୟୁଷର ବୃଦ୍ଧି ଓ ତାର ଉପାୟ ଜାଣିହୁଏ ତାହା ଆୟୁର୍ବେଦ । ଅତଏବ ଚରକସଂହିତାରେ "ଆୟୁର୍ବେତ୍ତି ଚ ବିନ୍ଦତି" ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ଅଛି । ଆୟୁର୍ବେଦ, ଧନୁର୍ବେଦ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ଆୟୁଃ ଓ ଧନୁଃ ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷଣ ପଦ ପ୍ରୟୋଗଦ୍ୱାରା ଆୟୁଷ ଇତ୍ୟାଦି ଜାଣିହୁଏ । ବିଶେଷଣଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ୍ୟ ସମାନଜାତୀୟ ସାଧାରଣ ବସ୍ତୁରୁ ପୃଥକ୍ ହୁଏ । ଯେପରି 'ନଦୀପାଣି ଆଣ' କହିଲେ ବିଶେଷଣ ସ୍ଥାନୀୟ ନଦୀ ପଦ ବିଶେଷ୍ୟ ପାଣିକୁ କୂଅପାଣି ବନ୍ଧ (ପୋଖରୀ) ପାଣିରୁ ପୃଥକ୍ କରେ । ସେପରି ବେଦ ଶବ୍ଦ ସଂଜ୍ଞାବାଚକ ହେଲେହେଁ କୌଣସି ବିଶେଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ 'ବେଦୟତି ଜ୍ଞାପୟତି'ଦ୍ୱାରା 'କଂ ଜ୍ଞାପୟତି' ଏହି ଆକାଂକ୍ଷାର ନିବୃତ୍ତିପାଇଁ ସାମାନ୍ୟତଃ 'ସର୍ବମ୍' ଏହି କର୍ମପଦ ଅଧ୍ୟାହାର୍ଯ୍ୟ । ଏଣୁ ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ବୋକ୍ତ କୃଷ୍ଣଯଜୁଃ ଭୂମିକାରେ ବେଦ୍ୟନ୍ତେ ଜ୍ଞାପ୍ୟନ୍ତେ ପଦଦ୍ୱୟାନନ୍ତର 'ଧର୍ମାଦିପୁରୁଷାର୍ଥାଃ' (ଧର୍ମ. ଅର୍ଥ, କାମ ଓ ମୋକ୍ଷ) ପଦକୁ କର୍ମପଦରୂପରେ ସନ୍ନିବେଶିତ କରାଇଅଛନ୍ତି ।

ଯେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ର ଜାଗତିକ ଓ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ବିଷୟର ଜ୍ଞାପକ ତାହାହିଁ ବେଦ ବୋଲି ପ୍ରାଚୀନ ମହର୍ଷିଗଣ ନାମକରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ବେଦରେ ଆଧିଭୌତିକ ଆଧିଦୈବିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିଷୟର ବୀଜ ନିହିତ ହୋଇଅଛି । ଯେପରି ମନୁଷ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରଥମତଃ ଆବଶ୍ୟକ, ତଦନନ୍ତର ପୌରସ୍ତ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ ମନୁଷ୍ୟ ପଦ ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନର ମାନବର ବୋଧକ ସେହିପରି ଆୟୁର୍ବେଦ ଓ ଧନୁର୍ବେଦ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗର ସୃଷ୍ଟି ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ବେଦର ଶାଖାବିମର୍ଶ—

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି ଯଜୁର୍ବେଦର ଶାଖା ଏକଶତ, ସାମବେଦର ଏକସହସ୍ର, ଋଗ୍‌ବେଦର ଏକୋଇଶି ଓ ଅଥର୍ବବେଦର ନଅଟି । ବୃକ୍ଷର ଶାଖା ବୃକ୍ଷର ଅଂଶବିଶେଷ (ଅବୟବ)କୁ ବୁଝାଏ, ଅଥବା ରାମାୟଣ ମହାଭାରତ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ପର୍ବ ବା କାଣ୍ଡ ସମୁଦାୟ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ବେଦଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରୟୋଜିତ ଶାଖାଶବ୍ଦ ବେଦର ଏକ ଅଂଶକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ, ଅଥଚ ସମୁଦାୟକୁ ବୁଝାଏ । "ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟୋଽଧ୍ୟେତବ୍ୟଃ" ବେଦ (କୃ, ଯଜୁ. ତୈ. ସଂ.) ବାକ୍ୟରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ, ଯେ କୌଣସି ବେଦର ଯେ କୌଣସି ଶାଖା ପଢିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ବେଦର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଧ୍ୟେତା ଓ ଜ୍ଞାତା । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଋଷିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଋଗାଦିବେଦ ଶାଖା ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଗୋଟିଏ ଜନ୍ମରେ ପୂର୍ବ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବେଦଶାଖା ସମୂହ ପଢିବା କଦାପି ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରେନାହିଁ । ଏହି ଶାଖା ପଦାର୍ଥର ବିସ୍ତୃତ ବିଚାର ଆଗରେ କରାଯିବ ।

ଆପସ୍ତମ୍ବ, ବୌଧାୟନ ପ୍ରଭୃତି ମହର୍ଷିଗଣ ବେଦର ଲକ୍ଷଣ ନିରୂପଣରେ "ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣୟୋଃ ବେଦନାମଧେୟମ୍" ବୋଲି ସ୍ୱ ସ୍ୱ କଳ୍ପସୂତ୍ରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ଜୈମିନୀୟ ଦର୍ଶନରେ ମଧ୍ୟ "ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣୟୋଃ ବେଦନାମଧେୟମ୍" ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ କେବଳ ସଂହିତାଭାଗ (ମନ୍ତ୍ରଭାଗ) ବେଦ ପଦବୋଧ୍ୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଗ ସହିତ ମନ୍ତ୍ରଭାଗହିଁ ବେଦନାମରେ ଅଭିହିତ । ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣ-ସ୍ୱରୂପ ବେଦ ପରବର୍ତ୍ତିକାଳରେ ଆହୁରି ବିସ୍ତୃତ ଅର୍ଥରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶିକ୍ଷା, କଳ୍ପ, ନିରୁକ୍ତ, ବ୍ୟାକରଣ, ଛନ୍ଦ ଓ ଜ୍ୟୋତିଷ ଷଡ଼ଙ୍ଗକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଅତଏବ ଜୈମିନୀୟ ସୂତ୍ରରେ 'ଷଡ଼ଙ୍ଗମେକେ' ବୋଲି ଲିଖିତ ଅଛି । ତଦାନୀନ୍ତନ କେତେକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଛଅଟି ଅଙ୍ଗକୁ ବେଦର ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବସ୍ତୁତଃ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ତୈତ୍ତିରୀୟସଂହିତାର ସୂତ୍ର "ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟୋଽଧ୍ୟେତବ୍ୟଃ" ଏହି ବାକ୍ୟର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବିଚାର କଲେ ଷଡ଼ଙ୍ଗ ସହିତ ବେଦପଠନ ପରମ୍ପରା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣ ଭେଦରେ ଏହି ବେଦ ସମସ୍ତ ବୈଦିକ-କୃତ୍ୟ ଯାଗ ପ୍ରଭୃତିର ଅନୁଷ୍ଠାନ ସମ୍ପାଦନ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମର ସ୍ୱରୂପକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଏବଂ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କର୍ମର ଦେବତା ପ୍ରଭୃତି କର୍ମାଙ୍ଗର ବିବରଣ ଜ୍ଞାପନ କରାଇବା ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଗର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବେଦର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଯେପରି ଋଗ୍‌ବେଦୀୟ ଦୁଇଟି ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧୁନା ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଅଛି । (କ) ଐତରେୟ, (ଖ) ଶାଙ୍ଖାୟନ । କୃଷ୍ଣ ଶୁକ୍ଳ-ଭେଦରେ -ଯଜୁର୍ବେଦର 'ଶତପଥ' ନାମକ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଯହିଁରେ ଶହେ ଅଧ୍ୟାୟ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ସାମବେଦର ଆଠୋଟି ବ୍ରାହ୍ମଣ ୧ ତାଣ୍ଡ୍ୟ, ୨ ଷଡ଼୍‌ବିଂଶ, ୩ ଆର୍ଷେୟ, ୪ ସାମବିଧାନସଂହିତୋପନିଷତ୍, ୫ ଦୈବତ, ୬ ବଂଶ, ୭ ଜୈମିନୀୟ, ଅଥର୍ବବେଦର ଏକମାତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ 'ଗୋଭିଲ' ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହି ବେଦର ଅନ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଉପଲବ୍ଧ ହେଉନାହିଁ । କେବଳ ଶ୍ରୌତସୂତ୍ରରେ କଥିତ ଅଛି ।

ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣ ଭେଦରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବେଦ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା । ୧- ଋକ୍‌ବେଦ, ଯହିଁରେ ମନ୍ତ୍ରସମୂହ ଛନ୍ଦୋବଦ୍ଧ ପଦ୍ୟାତ୍ମକ । ୨- ଯଜୁର୍ବେଦ, ଯହିଁରେ ଋଗ୍‌ବେଦର ଛନ୍ଦୋବଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ର ସହିତ ଗଦ୍ୟାତ୍ମକ ମନ୍ତ୍ର ନିହିତ । ୩- ସାମବେଦ, 'ଋକ୍' ମନ୍ତ୍ରର ସ୍ୱରସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଗାନ ମାତ୍ର । ୪- ଅଥର୍ବବେଦ ମଧ୍ୟ ଋଗ୍‌ମନ୍ତ୍ର ବିଶିଷ୍ଟ ହେଲେହେଁ ଆଭିଚାରିକମନ୍ତ୍ର ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଅଟେ । ଏହି ବେଦ ଚତୁଷ୍ଟୟ ଶ୍ରୌତକର୍ମ ସଂପାଦନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ଉପାସନାଦ୍ୟୋତକ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡିକ ଆରଣ୍ୟକ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଶେଷ ଭାଗରେ ଉପନିଷତ୍ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଯଜ୍ଞକର୍ମର ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଦର୍ଶକ ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଗ ସହ ମନ୍ତ୍ରଭାଗଦ୍ୱାରା ଭାରତବାସୀ ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ଯ୍ୟ-ମାନେ ଶ୍ରୌତକର୍ମ ଯଥାକ୍ରମରେ କରି ଆସୁଥିଲେ । ମାତ୍ର କାଳକ୍ରମେ ଶକ୍ତିର ହ୍ରାସ

ହେଲ ଓ ଋତ୍ୱିକମାନେ ଅଲ୍ପଜ୍ଞ ହେଲେ । ସେତେବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଗରେ ବିପ୍ରକୀର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ନିହିତ କର୍ମବିଧି ଜାଣିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହେଲେ । ଯଜ୍ଞକର୍ମର ବିଧିହ୍ରାସର ଅବଲୋକନ କରି ମହର୍ଷିଗଣ ବ୍ରାହ୍ମଣାନୁସାରେ କର୍ମ ସଂପାଦନ ପାଇଁ ସୂତ୍ରସମୂହ ରଚନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ସମସ୍ତହିଁ ସୂତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲ । ପ୍ରତି ବେଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାଖାନୁଯାୟୀ ସୂତ୍ରମାନ ପ୍ରଣୀତ ହେଲା । କାଳକ୍ରମେ ବୈଦିକ କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ଅନାଗ୍ରହ ହେବାରୁ ଯେପରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବେଦର ବହୁ ଶାଖା ବିଲୁପ୍ତ ହେଲ ସେହିପରି ସୂତ୍ରଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ସୂତ୍ର ପଢିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତିର ହ୍ରାସ ଘଟିଲ ଏବଂ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବେଦର ଶାଖା ଭେଦରେ ପ୍ରଣୀତ ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର (କଳ୍ପସୂତ୍ର) ମଧ୍ୟ ଲୋପ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ସଂପ୍ରତି ଋଗ୍‌ବେଦ ସଂବନ୍ଧ ୨ଟି ଶାଖା (କ) ଆଶ୍ୱଳାୟନ (ଖ) ଶାଙ୍ଖାୟନ ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଅଛି । କୃଷ୍ଣଯଜୁର୍ବେଦର ପାଞ୍ଚୋଟି ମାତ୍ର ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଅଛି । (କ) ବୌଧାୟନୀୟ (ଖ) ଆପସ୍ତମ୍ବୀୟ (ଗ) ସତ୍ୟାଷାଢୀୟ (ଘ) ମାନବଭରଦ୍ୱାଜ (ଙ) ବୈଖାନସ । ଶୁକ୍ଳଯଜୁର୍ବେଦର କେବଳ ଏକମାତ୍ର କାତ୍ୟାୟନୀୟ ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଅଛି । ସାମବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଲାଟ୍ୟାୟନ ନାମକ ଏକମାତ୍ର ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଉଅଛି । ଅଥର୍ବବେଦରେ କୌଶିକ ନାମକ ଏକମାତ୍ର ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଅଛି ।

ପ୍ରାଚ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମତଭେଦରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଆରମ୍ଭକାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅମୀମାଂସିତ ହୋଇ ରହିଅଛି ଏବଂ ଉଭୟ ମତାନୁଯାୟୀ ସାଂପ୍ରତିକ ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ଅଧ୍ୟେତୃବୃନ୍ଦ ପରସ୍ପରରେ ବାଦବିବାଦଗ୍ରସ୍ତ ପରି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । କେହି କେହି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମନୀଷୀମାନଙ୍କ ମତକୁ ବହୁମାନପୁରଃସର ଶିରୋଧାର୍ଯ୍ୟ ମନେକରି ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟବର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତକୁ (ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ ଅପୌରୁଷେୟ ଓ ସ୍ମରଣାତୀତକାଳରୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନିଃଶ୍ୱାସରୂପେ ପ୍ରବାହିତ) ତୁଚ୍ଛ ଓ ପ୍ରମାଦଗ୍ରସ୍ତ ବୋଲି ଦୃଢତର ଧାରଣା ସ୍ୱ ସ୍ୱ ହୃଦୟରେ ପୋଷଣ କରୁଛନ୍ତି । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନୈଷଧୀୟଚରିତର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧରଣୀୟ ।

"କ୍ରମେଲକଂ ନିନ୍ଦତି କୋମଲେଚ୍ଛୁଃ
କ୍ରମେଲକଃ କଣ୍ଟକଲମ୍ପଟସ୍ତମ୍ ।
ପ୍ରୀତୌ ତୟୋରିଷ୍ଟଭୁଜୋଃ ସମାୟାଂ
ମଧ୍ୟସ୍ଥତା ନୈକତରୋପହାସଃ ॥"

କୋମଲତୃଣାହାରୀ ମୃଗ କଣ୍ଟକଭକ୍ଷଣପ୍ରୟାସୀ ଓଟକୁ ନିନ୍ଦା କରେ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ କଣ୍ଟକପ୍ରିୟ ଓଟ କ୍ଷୁଦ୍ରତୃଣଭୋଜୀ ମୃଗକୁ ନିନ୍ଦା କରେ । କିନ୍ତୁ ଓଟର କଣ୍ଟକ ଭକ୍ଷଣରେ ସମଧିକ ପ୍ରୀତି ଓ ମୃଗର କୋମଲତୃଣରେ ସମଧିକ ପ୍ରୀତି ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଉଭୟ (ଓଟ ଓ ମୃଗ) ସ୍ତୁତ୍ୟ ବା ନିନ୍ଦ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଔଦାସୀନ୍ୟ ଅବଲମ୍ବନ ହିଁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରେୟସ୍କର । ତୁଲ୍ୟନ୍ୟାୟରେ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବିଦ୍ୱଦ୍‌ଗୋଷ୍ଠୀ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟି କୋଣରେ ବେଦର ଅନାଦିତ୍ୱ ଓ ସାଦିତ୍ୱର ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ସଂସ୍କୃତଭାଷାବିଦ୍‌ଗୋଷ୍ଠୀ—ଗରିଷ୍ଠ ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳି "ତେନ ପ୍ରୋକ୍ତମ୍" (ଅ ୪ । ୩ । ୧୦୧) ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରେ "ନହି ଛନ୍ଦାଂସି କ୍ରିୟନ୍ତେ, ନିତ୍ୟାନି ଛନ୍ଦାଂସି" ବୋଲି ମନ୍ତବ୍ୟ କରିଥିବାରୁ ବୈଦିକ-ପରମ୍ପରାର କାଳନିର୍ଣ୍ଣୟ ସହଜରେ ବିବାଦାସ୍ପଦ ।

ବାୟୁ ପୁରାଣରେ "ଆଦ୍ୟୋ ବେଦଶ୍ଚତୁଷ୍ପାଦଃ ଶତପାଦସମନ୍ୱିତଃ" ଏହି ଶ୍ଳୋକାର୍ଦ୍ଧ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ବୈୟାକରଣସମାଜଶିରୋମଣି ନାଗେଶଭଟ୍ଟ ପ୍ରଣୀତ 'ଲଘୁମଞ୍ଜୁଷା'ରେ 'ଶତଶବ୍ଦଃ ଅତ୍ର ଅନନ୍ତବାଚୀ' ବୋଲି ମନ୍ତବ୍ୟ କରି ସ୍ୱମତର ଦୃଢ଼ୀକରଣ ନିମନ୍ତେ "ଅନନ୍ତା ବୈ ବେଦା ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ" ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦରେ 'ବେଦ ଅନନ୍ତ' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ପ୍ରମାଣ ଉପନ୍ୟସ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଈଶ୍ୱର ଶ୍ୱାସ ସ୍ୱରୂପରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତୀକ ଭାବରେ ଭଗବାନ୍ ବେଦ ବୋଲି ସମର୍ଥନ ତତ୍ପର ହୋଇ ଆସୁଅଛନ୍ତି ।

ମାହେଶ୍ୱର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସୂତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଅବସରରେ ମହାଭାଷ୍ୟରେ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ-ବିବରଣରେ "ଅକ୍ଷରଂ ନ କ୍ଷରଂ ବିଦ୍ୟାଦଶ୍ନୋତେର୍ବା ସରୋଽକ୍ଷରମ୍, ବର୍ଣ୍ଣଂ ବାଽଽହୁଃ ପୂର୍ବସୂତ୍ରେ" ଅର୍ଥାତ୍ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଅକ୍ଷର ଅକାର ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣର ବୋଧକ ରୂପେ ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଅତଏବ "ସୋଽୟମକ୍ଷରସମାମ୍ନାୟଃ" ଅର୍ଥାତ୍ ଅକ୍ଷର ସମୂହ ବେଦରୂପେ ମହାଭାଷ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ପାଣିନି ମଧ୍ୟ ନିଜ ବ୍ୟାକରଣ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ "ବର୍ଣାନ୍ତାଚ୍ଚ" (ଅ. ୪ । ୩ । ୬୩) ସୂତ୍ରର ଉପନ୍ୟାସ କରି କକାର ପ୍ରଭୃତି କ୍ରମବଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଅତଏବ ହରିଦୀକ୍ଷିତ ସ୍ୱୀୟ 'ଶବ୍ଦରତ୍ନ' (ପ୍ରୌଢ଼ମନୋରମା ଗ୍ରନ୍ଥର ବ୍ୟାଖ୍ୟା) ରେ "କାଦୟୋ ମାବସାନାଃ ସ୍ପର୍ଶାଃ" ଏହି ବୈୟାକରଣସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ଗ୍ରନ୍ଥକର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ" କଥାଧୀନାମପି ଅନାଦିତ୍ୱମିତି, ଜିଭଷ୍ଟ ମଧ୍ୟମୈଃ ବର୍ଣ୍ଣୈଃ ଇତି ଭାଷ୍ୟୋକ୍ତେଃ" ବୋଲି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି ।

ଏଣୁ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ଓ ତାର ଲେଖନ ଜ୍ଞାନରେ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଗଣ ଧୁରନ୍ଧର ଥିଲେ ଏବଂ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଅସୀମ ପ୍ରଚାର ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରୁ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ବେଦ ଷଡଙ୍ଗ ପରିବୃଂହିତ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ସଦୃଶ । ଉକ୍ତ ଷଡଙ୍ଗ ହେଉଛନ୍ତି—ଶିକ୍ଷା, କଳ୍ପ, ନିରୁକ୍ତ ବ୍ୟାକରଣ, ଛନ୍ଦଃ ଓ ଜ୍ୟୋତିଷ । ଏହି ଷଡଙ୍ଗରେ ନିଷ୍ଣାତ ବିଦ୍ୱାନ ମନ୍ତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣାତ୍ମକ ବେଦରାଶିର ଅର୍ଥ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ସମର୍ଥ । ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରଚଳ ଓ ପ୍ରସାର କେଉଁ ସ୍ତରରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ସମୁନ୍ନତ ସମ୍ପାଦନ କରି ପାରିଥିଲା ତାର ଉଲ୍ଲେଖ ଆବଶ୍ୟକ ପରି ମନେ ହୁଏ ।

୧-ଶିକ୍ଷା :

"ମନ୍ତ୍ରୋ ହୀନଃ ସ୍ୱରତୋ ବର୍ଣ୍ଣତୋ ବା
ମିଥ୍ୟାପ୍ରଯୁକ୍ତୋ ନ ତମର୍ଥମାହ ।
ସ ବାଗ୍‌ବଜ୍ରୋ ଯଜମାନଂ ହିନସ୍ତି
ଯଥେନ୍ଦ୍ରଶତ୍ରୁଃ ସ୍ୱରତୋଽପରାଧାତ୍ ।"

ଅର୍ଥାତ୍ ବୈଦିକମନ୍ତ୍ର ଉଦାତ୍ତାଦିସ୍ୱରହୀନ ଓ ସ୍ଥାନପ୍ରଯତ୍ନାଦି ଯଥାନିୟମରହିତ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚାରଣଦୋଷରୁ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥର ବିପର୍ଯ୍ୟାସ ଘଟେ । ତଦ୍ୱାରା ଯଜମାନର ଅନର୍ଥ ଘଟିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ "ଇନ୍ଦ୍ରଶତ୍ରୁର୍ବର୍ଦ୍ଧସ୍ୱ" ଏହି ମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚାରଣରେ ସ୍ୱରଦୋଷ ହେତୁ ଅସୁରମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରକର୍ତ୍ତୃକ ପରାଜୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ସ୍ୱରମାନଙ୍କର (ଉଦାତ୍ତ, ଅନୁଦାତ୍ତ, ସ୍ୱରିତ ଓ ପ୍ରଚୟ) ଏବଂ ସ୍ଥାନ, ପ୍ରଯତ୍ନ ଓ ସନ୍ଧି ସମ୍ବଳିତ ପଦ୍ଧତିରେ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ସମୁଚ୍ଚାରଣ ଶିକ୍ଷାଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅଟେ । ବେଦର ଶାଖା ଭେଦରେ ଏହି ଶିକ୍ଷାଶାସ୍ତ୍ର ସମୂହ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । ଯଥା —ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ଶିକ୍ଷା, ନାରଦୀୟ ଶିକ୍ଷା, ଭରଦ୍ୱାଜ ଶିକ୍ଷା ଇତ୍ୟାଦି ।

୨ କଳ୍ପ :—

ଶାଖାଭେଦରେ ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞ କର୍ମର କ୍ରମନିବଦ୍ଧ ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ କଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । (କଳ୍ପ୍ୟତେ ଯଜ୍ଞସ୍ୟ ନିୟମାନ୍ ଇତି କଳ୍ପଃ) ଆଶ୍ୱଳାୟନ, କାତ୍ୟାୟନ ପ୍ରଭୃତି ମହର୍ଷିବୃନ୍ଦ ବେଦର ବ୍ରାହ୍ମଣାନୁସାରେ ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମ, ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସ ପ୍ରଭୃତି ଯଜ୍ଞର ସମ୍ପାଦନ ନିମନ୍ତେ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଣୟନ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିଲେ ।

୩-ବ୍ୟାକରଣ-ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ :—

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବ ନିରୁକ୍ତକାର ଯାସ୍କଙ୍କର ଲେଖାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ, ବେଦରାଶିର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶାଖାର ଅଧ୍ୟୟନ ତାତ୍କାଳିକ ଚରଣମାନଙ୍କରେ ଅଧ୍ୟୟନ ଅଧ୍ୟାପନ ବିଧି ସୁବିସ୍ତୃତ ଥିଲା ।

ଚରଣ :—ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ୟାକରଣରେ ଅ. ୬ । ୩ । ୮୬ ସୂତ୍ର "ଚରଣେ ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣି" ଓ ଅ. ୪ । ୨ । ୪୬ "ଚରଣେଭ୍ୟୋ ଧର୍ମବତ୍" ସୂତ୍ରରେ ଚରଣ ଶବ୍ଦ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଚରଣ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ବିଦ୍ୟାପୀଠ ଥିଲା । ଏଠାରେ ବେଦର ଏକ ଏକ ଶାଖାର ଅଧ୍ୟୟନ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପାଳନ ପୂର୍ବକ ଶିଷ୍ୟମାନେ କରୁଥିଲେ । ଏହି ବିଦ୍ୟାପୀଠ ସଂସ୍ଥାର ମୂଳ ସଂସ୍ଥାପକଙ୍କ ନାମରେ ନାମିତ ହେଉଥିଲା । ଅତଏବ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର "ଅନୁବାଦେ ଚରଣାନାମ୍" ଅ. ୨।୪।୩ ସୂତ୍ରରେ ଚରଣ ଶବ୍ଦର ବୃତ୍ତିରେ କାଶିକା ବ୍ୟାକରଣରେ "ଚରଣଶବ୍ଦଃ ଶାଖାନିମିତ୍ତକଃ ପୁରୁଷେଷୁ ବର୍ତ୍ତତେ" ବୋଲି ଲେଖାଯାଇଅଛି । ଏହି ବିଦ୍ୟାପୀଠମାନଙ୍କରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗମାନଙ୍କର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ବିକାଶ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଘଟୁଥିଲା । ସଂସ୍ଥା ସଂସ୍ଥାପକ ଋଷିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରୋକ୍ତଶାଖା, ମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ଅଧିଯଜ୍ଞ, ଅଧିଦୈବତ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମ. ଅଧିଭୂତମୂଳକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ସଂବଳିତ ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣାନୁଯାୟୀ ଯଜ୍ଞ ବିଧାନ କର୍ମ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଦର୍ଶକ କଳ୍ପ ବା ଶ୍ରୌତସୂତ୍ରମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟାପନା ଅନୁପମ ମାର୍ଗଗାମୀ ହୋଇଉଠିଥିଲା । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର "ଛନ୍ଦୋବ୍ରାହ୍ମଣାନି ଚ ତଦ୍ବିଷୟାଣି" ଅ. ୪ । ୨ । ୬୬, "ପୁରାଣପ୍ରୋକ୍ତେଷୁ ବ୍ରାହ୍ମଣକଳ୍ପେଷୁ" ଅ. ୪ । ୩ । ୧୦୫ ସୂତ୍ରରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କଳ୍ପସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ, ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବୈଦିକ ଶାଖା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ବୈଦିକ ବିଦ୍ୟାପୀଠ 'ଚରଣ' ସହିତ ଏପରି ଓତପ୍ରୋତ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ଥିଲା ଯାହାକି ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟର ନାମକରଣ 'ଚରଣ'ରେ ଅଧ୍ୟୟନ-ଅଧ୍ୟାପନ କରୁଥିବା ଅଧ୍ୟେତା ଓ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ (ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ) ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରୁଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍—ଚରଣମାନଙ୍କରେ ଛନ୍ଦ ବା ଶାଖାଗ୍ରନ୍ଥର ଅଧ୍ୟୟନ—ଅଧ୍ୟାପନା ସହ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆରଣ୍ୟକ ଓ ଶ୍ରୌତ ବା କଳ୍ପସୂତ୍ରମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟୟନ ଅଧ୍ୟାପନା କରାଯାଉଥିଲା । ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ଉକ୍ତ ଚରଣମାନଙ୍କରେ ଧର୍ମସୂତ୍ରର ଅଧ୍ୟାପନ କରାଯାଉଥିବା ପୂର୍ବୋକ୍ତ "ଚରଣେଭ୍ୟୋ ଧର୍ମବତ୍" ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । "ଛନ୍ଦୋ ବ୍ରାହ୍ମଣାନି ଚ ତଦ୍ବିଷୟାଣି" ଅ. ୪ । ୨ । ୬୬ ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ସହଜରେ ଜଣାଯାଏ, ପ୍ରଥମେ ଚରଣମାନଙ୍କରେ ଚରଣ ସଂସ୍ଥାପକ ମୂଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରୋକ୍ତ ଶାଖାର ଅଧ୍ୟୟନ-ଅଧ୍ୟାପନ କରାଉଥିଲେ, ଓ ତଦନୁସାରେ—ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଶାଖାର ନାମକରଣ କରାଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ପୂର୍ବରୁ କେବଳ ଯେ ଶାଖା ବୁଝାଇବା-

ପାଇଁ ନାମକରଣ କରାଯାଉଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ସେହି ଶାଖାର ଅଧ୍ୟେତୃବର୍ଗ ମଧ୍ୟ ସେହି ନାମରେ ସମାଜରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ— ତିତ୍ତିରି ମହର୍ଷି ପ୍ରଥମରେ ନିଜର ପ୍ରଜ୍ଞାବଳରେ ଯେଉଁ ବୈଦିକ ଶାଖାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଗଲେ ତାର ନାମ ହେଲା ତୈତ୍ତିରୀୟ ଶାଖା ଏବଂ ତାହାହିଁ ଚରଣ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ "ତିତ୍ତିରି ବରତନ୍ତୁ ଖଣ୍ଡିକୋଖାଚ୍ଛଣ୍" (ଅ. ୪।୩,୧୦୨) ଏହି ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତିରେ "ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ" ବ୍ୟାକରଣରେ "ଛନ୍ଦୋ ବ୍ରାହ୍ମଣାନି ଇତି ତଦ୍‌ବିଷୟତା, ତିତ୍ତିରିଣା ପ୍ରୋକ୍ତମଧୀୟତେ ତୈତ୍ତିରୀୟାଃ" ଅର୍ଥାତ୍ ତିତ୍ତିରିମହର୍ଷି ପ୍ରୋକ୍ତ ଶାଖାର ଅଧ୍ୟେତୃବୃନ୍ଦ ଓ ବିଦ୍‌ବାନ୍‌ମାନେ ମଧ୍ୟ ତୈତ୍ତିରୀୟ ନାମରେ ନାମିତ ହେଉଥିଲେ ।

ତିତ୍ତିରି ଶବ୍ଦରୁ ପ୍ରଥମେ 'ତେନ ପ୍ରୋକ୍ତମ୍' (ଅ, ୪ । ୩ । ୧୦୧) ସୂତ୍ରାନୁସାରେ 'ଛଣ୍'=ଛ=ଈୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ତଦନନ୍ତର 'ତଦଧୀତେ ତଦ୍‌ବେଦ' (ଅ. ୪ । ୨ । ୫୯) ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା 'ଅଣ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ "ପ୍ରୋକ୍ତାଲ୍ଲୁକ୍' (ଅ. ୪ । ୨ । ୬୪) ଏହି ସୂତ୍ରାନୁସାରେ ତାର ଲୋପ କରାଯାଇ କେବଳ ଅର୍ଥର ବୋଧ ଅବିକଳ ରହି ତିତ୍ତିରି ପ୍ରୋକ୍ତ ଶାଖାର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ-ଗଣ 'ତୈତ୍ତିରୀୟ' ନାମରେ ସମାଜରେ ସମାଦୃତ ହେଲେ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ 'ଚରଣ' (ବୈଦିକ ବିଦ୍ୟାପୀଠ) ଏକ ସ୍ଥାନରେ ସୀମିତ ନ ରହି ଜନପଦର ପୁର-ପଲ୍ଲୀରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ନାମରେ ସମ୍ପ୍ରସାରିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ମୂଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ-ପ୍ରଶିଷ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂଘ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରି ସେହି ମୂଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଶାଖାନୁସାରେ ନାମକରଣ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ବିଦ୍ୟା ସମ୍ବନ୍ଧ ସଂରକ୍ଷିତ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଦେଶରେ ବିସ୍ତୃତ ହେଉଥିଲା । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅ. ୪ । ୩ । ୧୦୧ (ତେନପ୍ରୋକ୍ତମ୍) ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟରେ "ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ କାଠକଂ କାଲାପକଂ ଚ ପ୍ରୋଚ୍ୟତେ" ଅର୍ଥାତ୍ ଗାଁ ଗାଁରେ କଠ ଓ କଲାପ ଚରଣ ନିଷ୍ଣାତ ବିଦ୍‌ବାନ୍‌ମାନେ ବସତିସ୍ଥାପନପୂର୍ବକ ଉକ୍ତ ଚରଣର ପ୍ରବଚନ କରୁଥିଲେ । ଯଦ୍ୟପି ଚରଣ ଓ ଶାଖା ବୋଧକ ଶବ୍ଦ ମୂଳ ସଂହିତାର ପ୍ରବଚନକର୍ତ୍ତା ଶାକଲ, ତିତ୍ତିରି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ବୁଝାଉଥିଲା ତଥାପି ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ପୂର୍ବରୁ 'ଚରଣ' ଶବ୍ଦ ହିଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଅତଏବ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର 'ଛନ୍ଦୋବ୍ରାହ୍ମଣାନି ଚ ତଦ୍‌ବିଷୟାଣି" (ଅ. ୪ । ୨ । ୬୬) ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚିତ ହୁଏ ଯେ ସଂହିତା ପ୍ରବଚନ କର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟୋପଶିଷ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ସେହି ମୂଳ ପ୍ରବଚନ କର୍ତ୍ତାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଚରଣ ନାମରେ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରୁଥିଲା ।

ଏହି ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ବହୁବିଧ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ଅନ୍ୟତମ । ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ବହୁତ ଥିଲେ ହେଁ ବର୍ତ୍ତମାନ

୧୦ (ଦଶଟି) ମାତ୍ର ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ମିଳୁଅଛି । ୧ ଋକ୍ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ୨ ଆଶ୍ୱଳାୟନ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ୩ ବାଷ୍କଲ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ୪ ଶାଙ୍ଖାୟନ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ୫ ବାଜସନେୟ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ୬ ତୈତ୍ତିରୀୟ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ୭ ମୈତ୍ରାୟଣୀୟ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ୮ ଚାରାୟଣୀୟ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ୯ ସାମ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ (ପୁଷ୍ପ ବା ଫୁଲ୍ଲସୂତ୍ର) ୧୦ ଅଥର୍ବ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ (ଯୁଧିଷ୍ଠିର ମୀମାଂସକ କୃତ "ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ର କା 'ଇତିହାସ" ୨ୟ ଭାଗ ପୃ, ୩୨୫) । କେତେକ ମତରେ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶିକ୍ଷାଶାସ୍ତ୍ର ପରି ସ୍ୱର ଓ ବର୍ଣ୍ଣୋଚ୍ଚାରଣ ବିଷୟ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ବୈଦିକ ବ୍ୟାକରଣ ନୁହେ । କିନ୍ତୁ "ଷଡ଼ଙ୍ଗୋ ବେଦୋଽଧ୍ୟେୟୋ ଜ୍ଞେୟଶ୍ଚ" ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ଏବଂ 'ଶିକ୍ଷା ଘ୍ରାଣନ୍ତୁ ବେଦସ୍ୟ ମୁଖଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ସ୍ମୃତମ୍" ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଭାଗ ପୂର୍ବକ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦନ ପ୍ରଣାଳୀ ପରିଲକ୍ଷିତ ନୋହିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣର ଅଙ୍ଗ ସନ୍ଧି (ସଂହିତା) ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଅତଏବ ପଦପ୍ରକୃତି ସଂହିତା ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ବୈଦିକବ୍ୟାକରଣ ନାମରେ ପରିଚିତ ଅଟେ । ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ—"ପରିଷଦୋ ଣ୍ୟଃ" (ଅ, ୪ । ୪ । ୪୪) ଏହି ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତିରେ 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ'ରେ 'ପରିଷଦଃ ପର୍ଷଦ ଇତି ପାଠଃ' ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଷଦ୍ ବା ପର୍ଷଦ-ଯୋଗ୍ୟ ପାରିଷଦ୍ୟ, ପାରିଷଦ ଓ ପର୍ଷଦ୍ ଶବ୍ଦରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ସ୍ଥୂଳତଃ ପରିଷଦ୍ ଓ ପର୍ଷଦ୍ ଶବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଏବଂ ସଭାକୁ ବୁଝାଉଥିଲେ ହେଁ ଶୌନକ ପ୍ରଣୀତ ଋକ୍ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟରେ ପାର୍ଷଦ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ବୋଧକ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ । ମହାଭାଷ୍ୟରେ "ପରିଷତ୍ କୃତିରେଷା ତତ୍ର ଭବତାମ୍" ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ପାର୍ଷଦଶବ୍ଦ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ବୋଧକ ।

ଏକ ଏକ ଚରଣ (ବୈଦିକ ବିଦ୍ୟାପୀଠ)ରେ ସେହି ସେହି ଚରଣାନ୍ତର୍ଗତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶାଖା ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଓ ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କ ପରିଷଦରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଯେଉଁ ଲକ୍ଷଣଗ୍ରନ୍ଥ ବିରଚିତ ହେଉଥିଲା ତାହାହିଁ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ । ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଶବ୍ଦାନୁଶାସନ (ବ୍ୟାକରଣ) ଭିତରେ ଅର୍ଥ କରିବାକୁ ଯାଇ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ମୀମାଂସକ ସ୍ୱକୃତ ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣ ଇତିହାସ ୨ୟ ଭାଗ ପୃ ୩୨୮ ସ୍ଥାନରେ 'ଶାଖାଂ ପ୍ରତିଗତା, ପ୍ରତିଗତା ଶାଖା ପ୍ରତିଶାଖା' ଅର୍ଥାତ୍ – **'जो शाखा पुनः शाखा भावको प्राप्त हुई वह प्रतिशाखा कहाती है** ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଗାଚାର୍ଯ୍ୟ "ଶାଖାଦିଭ୍ୟୋ ଯଃ" (ଅ. ୫।୩।୧୦୩)ସୂତ୍ରାନୁସାରେ ଶାଖେବ ଶାଖ୍ୟଃ, ବୃକ୍ଷାଦୀନାମିବ, ଶାଖେ ବାସ୍ୟ ବେଦକଳ୍ପବୃକ୍ଷୋରବୟବାଃ ଶାଖାଃ, ଶାଖ୍ୟଂ ଶାଖ୍ୟଂ ପ୍ରତି ଇତି ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟମ୍ । ଦୁର୍ଗାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅର୍ଥାତ୍ ବୃକ୍ଷର ଶାଖା ପରି ଶାଖା ଶାଖ୍ୟଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ । ପ୍ରତି ଚରଣରେ (ବୈଦିକ ବିଦ୍ୟାପୀଠରେ) ସଂହିତା ପ୍ରବଚନ କର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟୋପଶିଷ୍ୟ ନିବଦ୍ଧନ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ ସଂହିତାରୂପ ବୃକ୍ଷର ଶାଖ୍ୟ (ଶାଖା) ସ୍ୱରୂପ । ଯେପରି ଶାଖା-

ସମୁଦାୟ ହିଁ ବୃକ୍ଷଶବ୍ଦ ବୋଧ ସେହିପରି ମୂଳ ଚରଣାଦିତ ଶିଷ୍ୟୋପଶିଷ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଣୀତ ବେଦବୃକ୍ଷର ଶାଖା ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଏହି ଶାଖା ସମୁଦାୟର ଲକ୍ଷଣଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅଭିଧେୟ ଅଟେ ଏବଂ ଏହି ସବୁ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ବୈଦିକବ୍ୟାକରଣ ରୂପରେ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ନାମିତ ହେଉଥିଲା ।

୪- ନିରୁକ୍ତ :—

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଯାସ୍କଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ନିରୁକ୍ତ । ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶବ୍ଦର ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିର୍ବନ୍ଧକ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ତାକୁ ନିରୁକ୍ତ କୁହାଯାଏ । ଯାସ୍କଙ୍କ ଏହି ନିରୁକ୍ତ ତିନୋଟି କାଣ୍ଡ (ନୈଘଣ୍ଟୁକ, ନୈଗମ ଓ ଦୈବତ) ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଏହି ନିରୁକ୍ତ ନୈଘଣ୍ଟୁକକାଣ୍ଡରେ ଗୋଶବ୍ଦଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦେବପତ୍ନ୍ୟନ୍ତ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦରାଶିର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ ଅର୍ଥପ୍ରତିପାଦକ ଅଟେ । ଯାସ୍କଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ବହୁବିଧ ନିରୁକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିଲା । ନିରୁକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ନିର୍ବଚନ ନିରୁକ୍ତି । ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ନାମାନ୍ତର ବ୍ୟାକୃତ । ଅର୍ଥାତ୍— ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅର୍ଥ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ସହ ଯେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ର ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦକ ତାର ନାମ ବ୍ୟାକରଣ ବା ବ୍ୟାକୃତ । ନିରୁକ୍ତକାର ମଧ୍ୟ "ବ୍ୟାକରଣସ୍ୟ କାର୍ତ୍ସ୍ନ୍ୟଂ ନିରୁକ୍ତମ୍" ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍— ନିରୁକ୍ତରେ ବ୍ୟାକରଣର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତା ଅଛି । ନିରୁକ୍ତଗ୍ରନ୍ଥକୁ ବୈଦିକ କୋଷ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୈୟାକରଣ :—

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ୨୬ ଜଣ ବୈୟାକରଣଙ୍କ ନାମ ଓ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ମୀମାଂସକ ସମ୍ପ୍ରଣୀତ "ବ୍ୟାକରଣ ସାହିତ୍ୟ କା ଇତିହାସ"ରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପାଣିନିକୃତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପାଣିନି ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଦଶଜଣ ବୈୟାକରଣଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖିତ ହୋଇଅଛି । ସେମାନଙ୍କର ନାମ— ୧- ଆପିଶଲି, ୨- କାଶ୍ୟପ, ୩- ଗାର୍ଗ୍ୟ, ୪- ଗାଲବ, ୫- ଚାକ୍ରବର୍ମଣ, ୬- ଭାରଦ୍ୱାଜ, ୭- ଶାକଟାୟନ, ୮- ଶାକଲ୍ୟ, ୯- ସେନକ, ଓ ୧୦ ସ୍ଫୋଟାୟନ ।

ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପାଣିନି ମହେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ବରଲାଭ କରି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ୟାକରଣଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା କରିଥିବା ବିଷୟ ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଉକ୍ତ ମହେଶ୍ୱର ବା ମହେଶ ଦେବଦେବ ମହାଦେବ କିମ୍ବା କୌଣସି ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ, ଏହାର ସଂକ୍ଷେପତଃ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ସମୁଚିତ ପରି ମନେହୁଏ ।

ଆର୍ଷ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଦେବଦେବ ମହାଦେବ ହିଁ ମହେଶ୍ୱର । ତାଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ମହେଶ । ଏଣୁ—

ସମୁଦ୍ରବଦ୍ ବ୍ୟାକରଣଂ ମହେଶ୍ୱରେ,
ତଦର୍ଦ୍ଧକୁମ୍ଭୋଦ୍ଧରଣଂ ବୃହସ୍ପତୌ ।
ତଦ୍‌ଭାଗଭାଗାଚ୍ଚ ଶତଂ ପୁରନ୍ଦରେ,
କୁଶାଗ୍ରବିନ୍ଦୂତ୍ପତିତଂ ହି ପାଣିନୌ ॥

ଅର୍ଥାତ୍ ଦେବଦେବ ମହାଦେବ ଜ୍ଞାନର ଭଣ୍ଡାର ଓ ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନର ସମୁଦ୍ର । ସେହି ଜ୍ଞାନସମୁଦ୍ରରୁ ମାଠିଏ ପାଣି ଯେତିକି ପରିମାଣ ବିଶିଷ୍ଟ ସେହି ପରିମିତ ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନ ବୃହସ୍ପତିଙ୍କର । ଏହି କୁମ୍ଭପରିମିତ ଜଳ ସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ୟାକରଣରେ ଶହେ ଭାଗରୁ ଏକ ଭାଗ ଇନ୍ଦ୍ର ବୃହସ୍ପତିଙ୍କ ଠାରୁ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ପାଣିନି ମହାଦେବଙ୍କଠାରୁ ଜ୍ଞାନସମୁଦ୍ରରୁ କୁଶାଗ୍ର ପରିମିତ ଜଳପରି ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିଥିଲେ । ଅଦ୍ଭୁତ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟସଂସ୍କୃତିର ମୂଳ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ୍ୟ, ଏହି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ୍ୟଭାବନା ଦୈବାନୁଗ୍ରହରୁ ଜନ୍ମ । ଅତଏବ "ପୃଷୋଦରାଦୀନି ଯଥୋପଦିଷ୍ଟମ୍" (ଅ. ୬ । ୩ । ୧୦୯) ସୂତ୍ରରେ ମହାଭାଷ୍ୟରେ "ନୂନମସ୍ୟ ଦୈବାନୁଗ୍ରହଃ" ଏପରି ଉଲ୍ଲେଖ ଦୃଷ୍ଟିପଥାରୂଢ଼ ହୁଏ ।

"ଆରୋଗ୍ୟଂ ଭାସ୍କରାଦିଚ୍ଛେଦ୍ଧନମିଚ୍ଛେଦ୍ଧୁତାଶନାତ୍ ।
ଜ୍ଞାନଂ ଚ ଶଙ୍କରାଦିଚ୍ଛେନ୍ମୁକ୍ତିମିଚ୍ଛେଜ୍ଜନାର୍ଦ୍ଦନାତ୍ ॥"

ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ଏହି ସୂକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ମହେଶ୍ୱର ଶଙ୍କରଙ୍କଠାରୁ ଜ୍ଞାନ ପାଇବାକୁ ସମୁତ୍ସୁକ ହେବା ସମୁଚିତ । ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରଗିରିର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଭଗବାନ ଶଙ୍କର ବ୍ୟାକରଣ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଥମ ଉପଦେଷ୍ଟା । ତାଙ୍କ ପ୍ରୋକ୍ତ ବ୍ୟାକରଣକୁ ମାହେଶ୍ୱର ବା ମାହେଶ କୁହାଯାଏ ।

ଯୁଧିଷ୍ଠିର ମୀମାଂସକ ତାଙ୍କ ସଂକଳିତ "ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରକା ଇତିହାସ" ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ମହେଶ୍ୱର ଜଣେ ମାନବ, ତାଙ୍କ ପିତା କାଶ୍ୟପ ଇତ୍ୟାଦି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ଗୁରୁପଦ ହାଲଦାର "ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନେର ଇତିହାସ" ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବଦରିକାଶ୍ରମରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟାକରଣ ପଢାଯାଉଥିଲା ସେହି ବ୍ୟାକରଣର ନାମ ମାହେଶ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଜ୍ଞାନପିପାସୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରୁ ଉତ୍ତରକୁରୁ-ସ୍ଥିତ ବଦରିକାଶ୍ରମକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ପରା ବିଦ୍ୟା ବ୍ୟାକରଣର ଜ୍ଞାନଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଅତଏବ କୌଷୀତକି ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଲେଖାଅଛି—

"ପଥ୍ୟା ସ୍ୱସ୍ତିରୁଦୀଚୀଂ ଦିଶଂ ପ୍ରାଜାନାଦ୍, ବାଗ୍ ବୈ ପଥ୍ୟା
ସ୍ୱସ୍ତିସ୍ତସ୍ମାଦୁଦୀଚ୍ୟାଂ ଦିଶି ପ୍ରଜ୍ଞାତତରା ବାଗୁଦ୍ୟତେ"

ଏହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ— "ବଦରିକାଶ୍ରମେ ବେଦଘୋଷଃ ଶ୍ରୂୟତେ, ବାଚଂ ଶିକ୍ଷିତୁଂ ସରସ୍ୱତୀପ୍ରସାଦାର୍ଥମୁଦଞ୍ଚମେବ ଯାନ୍ତି । ଯୋ ବା ପ୍ରସାଦଂ ଲବ୍ଧ୍ୱା

ତତ ଆଗଚ୍ଛତ ସ୍ୱାଦୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞ ମାଧ୍ୱଣ୍ ସଙ୍କଲ୍ପେକଃ", ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବକାଳରେ ବଦରିକାଶ୍ରମରେ ବେଦ ବର୍ଣ୍ଣ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଜ୍ଞାନପିପାସୁମାନେ ସେଠାରୁ ସର୍ବବିଦ୍ୟା ଲାଭ କରୁଥିଲେ ।

ଯାହାହେଉ ମହର୍ଷି ପାଣିନି ନିଶ୍ଚୟ ଦୈବାନୁଗ୍ରହରୁ ବ୍ୟାକରଣବିଷୟକ କୌଣସି ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରଙ୍କଠାରୁ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

ବୈୟାକରଣ ଗୋଷ୍ଠୀ-ଶିରତ୍ନ ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ 'ଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖର'ରେ 'ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ'ର "ଇତି ମାହେଶ୍ୱରାଣି ସୂତ୍ରାଣି" ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରେ ମହେଶ୍ୱରଙ୍କ ବର ପ୍ରସାଦରୁ ପାଣିନି ଯେଉଁ ୧୪ଟି ସୂତ୍ର ଲାଭ କରିଥିଲେ ତାହା ଯଦି ମହେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉକ୍ତ ତେବେ ମହାଭାଷ୍ୟରେ ଏହି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସୂତ୍ରଗୁଚ୍ଛକୁ "ଅକ୍ଷର ସମାମ୍ନାୟ" ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ ନାମରେ କଥିତ ବୋଲି ଲେଖିବାରୁ ଏହି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସୂତ୍ରଗୁଚ୍ଛକୁ ବୈଦିକ ପରମ୍ପରାନୁଗତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ସନ୍ନିବେଶ, ଅନ୍ୟଥା 'ବେଦ ଅନାଦି' ଏହି ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ସମ୍ଭାବନା ସୁନିଶ୍ଚିତ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ବୈଦିକ ପରମ୍ପରାରେ ମହେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ମହର୍ଷି ପାଣିନି ନିଜର ଇଷ୍ଟ ସାଧନପାଇଁ ୧୪ ସୂତ୍ରଲାଭ କରି ସ୍ୱକୃତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ପ୍ରାସାଦର ମୂଳଭିତ୍ତି ରୂପରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ନିବଦ୍ଧ କରାଇ ଅଛନ୍ତି ।

'ଅଇଉଣ୍' ପ୍ରଭୃତି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରତି ସୂତ୍ରର ଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଣ୍, କ୍ ଇତ୍ୟାଦି କେବଳ ମହେଶ୍ୱରଙ୍କ କୃତ ଅଟେ । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ପାଣିନି ଅଣ୍, ଅକ୍ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟାହାର ସଂକଳନରେ ସମର୍ଥ ହୋଇ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । "ଏଷା ହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଶୈଳୀ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ ଅଚୋ ଅକ୍ଷୁ ହଲୋ ହଲ୍ଷୁ" ଇତ୍ୟାଦି ଭାଷ୍ୟୋଲ୍ଲେଖାରୁ ଅଇଉଣ୍ ପ୍ରଭୃତି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସୂତ୍ର ପାଣିନିକୃତ ବୋଲି ଯୁଧିଷ୍ଠିର ମୀମାଂସକ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି ତାହା ପ୍ରମାଦଗ୍ରସ୍ତ ପରି ମନେ ହୁଏ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସୂତ୍ର ସନ୍ନିବେଶିତ ଅ, ଇ, ଉ. ପ୍ରଭୃତି କ୍ରମନିବଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣରାଶି ବୈଦିକ ପରମ୍ପରା ଅଟେ । "ଏଷା ହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଶୈଳୀ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ" ଇତ୍ୟାଦି ମହାଭାଷ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗର ସମୀକ୍ଷଣରୁ ଜଣାଯାଏ, ଯେପରି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସୂତ୍ରୀର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣର ଉପଦେଷ୍ଟା ମହେଶ୍ୱର ସେହିପରି ଅ, ଇ, ଉ, ଇତ୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱରବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ କ୍ରମପଦ୍ଧତି ବୈଦିକ ପରମ୍ପରାରେ ବୈଦିକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମାଜରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ଚାଲିଆସୁଅଛି ।

୧- ଐନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣ —

ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଇନ୍ଦ୍ର ଜଣେ ଶାବ୍ଦିକ ଥିଲେ, ଏହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ହେଁ ପଣ୍ଡିତ ବୋପଦେବ ପ୍ରଣୀତ 'କବିକଳ୍ପଦ୍ରୁମ'ରେ—

"ଇନ୍ଦ୍ରଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଃ କାଶକୃତ୍ସ୍ନାପିଶଲୀ ଶାକଟାୟନଃ ।
ପାଣିନ୍ୟମରଜୈନେନ୍ଦ୍ରା ଜୟନ୍ତ୍ୟଷ୍ଟାଦିଶାବ୍ଦିକାଃ ॥"

ଏହି ଲେଖାରୁ ଏବଂ ଦ୍ୱାଦଶଖ୍ରୀଷ୍ଟଶତକ ଶ୍ରୀହର୍ଷବିରଚିତ 'ନୈଷଧୀୟଚରିତ' ରେ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ସ୍ୱୟମ୍ବର ସମାରୋହରେ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଆଗତ ଇନ୍ଦ୍ରାଦିଦେବତାମାନେ ଦମୟନ୍ତୀ ପ୍ରାପ୍ତି ଆଶାରେ ନଳରୂପ ଧରି ସଭାରେ ବସିଥିବାବେଳେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି—

ଧ୍ରୁବଂ ନୈଷଧାଦେଶମହୋ ବିଧାୟ
କାର୍ଷ୍ଣ୍ୟସ୍ୟ ହେତୋରପି ନାନଳଃ ସନ୍ ।
କଂ ସ୍ଥାନିବଦ୍ଭାବମଧତ୍ତ ଦୁଷ୍ଟଂ
ତାଦୃକ୍ କୃତବ୍ୟାକରଣଃ ପୁନଃ ସଃ ॥"

ଏହି ଶ୍ଳୋକର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ନାରାୟଣ ଭଟ୍ଟ ଲେଖିଛନ୍ତି— "ପଥିମଥ୍ୟୃଭୁକ୍ଷାମାତ୍" ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପଥିନ୍ ଶବ୍ଦର 'ନ' କାରର 'ଆ'କାର ଆଦେଶ ହୁଏ । ଏଠାରେ ଆକାରର ସ୍ଥାନିବଦ୍ଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ଆକାରର ସ୍ଥାନୀ ନକାରରେ ଥିବା ହଲ୍ତ୍ୱ "ସ୍ଥାନିବଦାଦେଶୋଽନଲ୍ବିଧୌ" ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ନିୟମ ଅନୁସାରେ ଆକାରରେ ହଲ୍ତ୍ୱ ଆରୋପ ହୋଇପାରେନାହିଁ । ତାହା କରାଗଲେ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନ 'ସୁ' ର ଲୋପ ହୋଇଯିବ । ଫଳତଃ 'ପନ୍ଥାଃ' ଏହି ରୂପ ନିଷ୍ପାଦ୍ୟ ହେବନାହିଁ । ଏଠାରେ ଇନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣରେ ଆକାରର ସ୍ଥାନିବଦ୍ଭାବ ସ୍ୱୀକୃତ । ତେଣୁ ଇନ୍ଦ୍ର ନିଜେ ଜଣେ ଆଦି ଶାବ୍ଦିକ ହୋଇ ଏପରି କରିବା ସର୍ବଥା ଗର୍ହଣୀୟ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ, ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ଇନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା ।

"ବାଗ୍ ବୈ ପରାଚ୍ୟବ୍ୟାକୃତା ବଦତେ । ଦେବା ଇନ୍ଦ୍ରମବ୍ରୁବନ୍ନିମାନ୍ନୋ ବାଚଂ ବ୍ୟାକୁର୍ବିତି । ସୋଽବ୍ରବୀତ୍, ମହ୍ୟଂ ଚୈବୈଷ ବାୟବେ ଚ ସହ ଗୃହ୍ୟାତା ଇତି । ତସ୍ମାଦୈନ୍ଦ୍ରବାୟବଃ ସହ ଗୃହ୍ୟତେ । ତାମିନ୍ଦ୍ରୋ ମଧ୍ୟତୋଽବକ୍ରମ୍ୟ ବ୍ୟାକରୋତ୍ । ତସ୍ମାଦିୟଂ ବ୍ୟାକୃତା ବାଗୁଦ୍ୟତେ । (ତୈ, ସଂ. ୬୭, ୪, ୭)

ଏହି ତୈତ୍ତିରୀୟ ସଂହିତାର ଇନ୍ଦ୍ରବାୟବ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଭାଷ୍ୟରେ ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲେଖିଅଛନ୍ତି —

"ଅଗ୍ନିମୀଡ଼େ ପୁରୋହିତମିତ୍ୟାଦିବାକ୍ ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ କାଳେ ପରାଚୀ ସମୁଦ୍ରାଦିଧ୍ୱନିବତ୍ ଏକାତ୍ମିକା ସତୀ ଅବ୍ୟାକୃତା ପ୍ରକୃତିଃ, ପ୍ରତ୍ୟୟଃ, ପଦମ୍, ବାକ୍ୟମିତ୍ୟାଦି-ବିଭାଗକାରଗ୍ରନ୍ଥରହିତାଽଽସୀତ୍ । ତଦାନୀଂ ଦେବୈଃ ପ୍ରାର୍ଥିତ ଇନ୍ଦ୍ର ଏକସ୍ମିନ୍ନେବ ପାତ୍ରେ ବାୟୋଃ ସ୍ୱସ୍ୟ ଚ ସୋମରସଗ୍ରହଣରୂପେଣ ବରେଣ ତୁଷ୍ଟଃ ତାମବ୍ୟକ୍ତାଂ ବାଚଂ ମଧ୍ୟେ ବିଚ୍ଛିଦ୍ୟ ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟାଦିଭିଃ ସର୍ବତ୍ରାକରୋତ୍ । ତସ୍ମାଦିୟଂ ବାଚ୍ ଇଦାନୀମପି ପାଣିନ୍ୟାଦିମହର୍ଷିଭିଃ ବ୍ୟାକୃତା ସର୍ବୈଃ ପଠ୍ୟତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ" ।

ଅର୍ଥାତ୍ ଦେବଗଣଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନାନୁସାରେ ଇନ୍ଦ୍ର ବୈଦିକବାକ୍ୟ ସମୂହର ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟାଦି ବିଭାଗ କରି ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ତାହାହିଁ ଇନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା, ଏବଂ ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ପାଣିନିଙ୍କ ବହୁପୂର୍ବରୁ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । କୌମାର ଯାହାର ନାମାନ୍ତର କଳାପ । ସେଥିରେ "ସିଦ୍ଧୋ ବର୍ଣ୍ଣସମାମ୍ନାୟଃ, ତତ୍ର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାଦୌ ସ୍ୱରାଃ" ଇତ୍ୟାଦି ଇନ୍ଦ୍ର କର୍ତ୍ତୃକ ସୂତ୍ରର ସମୁଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ସ୍ୱମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି ।

(୨) ଭାଗୁରି ବ୍ୟାକରଣ—

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଭାଗୁରି ନାମକ ବୈୟାକରଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ତ୍ରିକାଣ୍ଡ ନାମକ କୋଷଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟଙ୍କ ଗୃହ୍ୟସୂତ୍ରରେ ଭାଗୁରିଙ୍କୁ ତର୍ପଣ କରିବା ବିଧି ଅଛି । ସେ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ ଏହା ବୈୟାକରଣ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପ୍ରଚଳିତ । ନିରୁକ୍ତରେ ଯାସ୍କ ଭାଗୁରିଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ହେଁ ସେ ବୈୟାକରଣ କି କୋଷକାର ତାହା ନିରୂପଣ କରିବା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ । ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ 'ଭାଷାବୃତ୍ତି'ରେ "ଶିତଣମଲକ୍ଷ୍ମଣସ୍ୟ କରେ" (ଅ ୪।୧।୪୩ ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟବୃତ୍ତିରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି — "ଅମୀ ଶବ୍ଦାଃ ଛନ୍ଦସା ଅପି କୈଶ୍ଚିଦ୍ ଭାଷାୟାମପି ପ୍ରୟୁଜ୍ୟନ୍ତେ ଇତି ତ୍ରିକାଣ୍ଡେ ଭାଗୁରି-ନିବନ୍ଧନାତ୍ ।"

ଭଗବାନ୍ ଭର୍ତ୍ତୃହରି କର୍ତ୍ତୃକ 'ବାକ୍ୟପଦୀୟ'ରେ —

"ଧାତୋରର୍ଥାନ୍ତରେ ବୃତ୍ତେ ଧାତ୍ୱର୍ଥେନୋପସଂଗ୍ରହାତ୍ ।
ପ୍ରସିଦ୍ଧେରବିବକ୍ଷାତଃ କର୍ମଣୋଽକର୍ମିକା କ୍ରିୟା ।"

ବୋଲି ଲେଖାଅଛି । ଏହି ଲେଖା ଭାଗୁରି ମହର୍ଷିଙ୍କର ବୋଲି 'ମୁଗ୍ଧବୋଧ' ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତର୍କବାଗୀଶ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

"ପୂରଣଗୁଣସୁହିତାର୍ଥ ସଦବ୍ୟୟ ତବ୍ୟ ସମାନାଧିକରଣେ" (ଅ. ୨।୨।୧୧)

ଏହି ପାଣିନୀୟ ସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ 'ବଳାକାୟାଃ ଶୌକ୍ଲ୍ୟମ୍' ଏଠାରେ ଷଷ୍ଠୀସମାସ ନିଷିଦ୍ଧ ହେଲେହେଁ

"ଯଥା ଗନ୍ଧାଦୟଃ ଶବ୍ଦାଃ ଗୁଣମାତ୍ରପ୍ରବର୍ତ୍ତିତାଃ ।
ତଥା ଶୌକ୍ଲ୍ୟାଦୟସ୍ତେନ ପଟଶୌକ୍ଲ୍ୟାଦୟଃ ସ୍ମୃତାଃ ।"

ପାଣିନି ସଂପ୍ରଦାୟରେ—

"ବଷ୍ଟି ଭାଗୁରିରଲ୍ଲୋପମବାପ୍ୟୋରୁପସର୍ଗୟୋଃ ।
ଆପଂ ଚୈବ ହଲନ୍ତାନାଂ ଯଥା ବାଚା ନିଶା ଦିଶା ।"

ଏହି ଶ୍ଳୋକର ପ୍ରଚଳନ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ 'ହଲ୍' ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଭାଗୁରିଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣରେ ଶିବସୂତ୍ର ଅଭ୍ୟୁପଗତ ହେଉଥିଲା । ମହାଭାଷ୍ୟରେ- "ବର୍ଣ୍ଣିକା ଭାଗୁରୀ ଲୋକାୟତସ୍ୟ, ବର୍ତ୍ତିକା ଭାଗୁରୀ ଲୋକାୟତସ୍ୟ" ଏହି ଦୁଇଟି ବଚନ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ଭାଗୁରୀ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଭାଗୁରିଙ୍କ ଭଉଣୀକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଅଛି । ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ ପ୍ରଦୀପୋଦ୍ୟୋତରେ "ବର୍ତ୍ତିକା ଭାଗୁରୀ ଲତ୍ୟନାପି ବର୍ତ୍ତିକା ଇତ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ୍ରୀ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ" ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଭଗୁରସ୍ୟାପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ ଭାଗୁରିଃ, ଭଗୁରସ୍ୟାପତ୍ୟଂ ସ୍ତ୍ରୀ ଭାଗୁରୀ । ଯେପରି ଦକ୍ଷସ୍ୟାପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ ଦାକ୍ଷିଃ, ଦକ୍ଷସ୍ୟାପତ୍ୟଂ ସ୍ତ୍ରୀ ଦାକ୍ଷୀ । ପୁରାଣରେ କୌଷ୍ଟୁକିଙ୍କ ଭାଗୁର ନାମ ଦେଖାଯାଏ । ଯାସ୍କଙ୍କ ନିରୁକ୍ତରେ କୌଷ୍ଟୁକିଙ୍କ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଣୁ ଜଣାଯାଏ ଭାଗୁରିଙ୍କ ପିତା କୌଷ୍ଟୁକି ଭଗୁର ନାମେ ଅଭିହିତ ଥିଲେ । କୌଷ୍ଟୁକିଙ୍କ ନାମର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ହେତୁ ଭଗୁର ନାମର ବ୍ୟବହାର କ୍ରମେ କମିଗଲା । ନାଗେଶଭଟ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ ବିଧିରେ ଲେଖିଛନ୍ତି "ମାର୍କଣ୍ଡେୟେନ କ୍ରୌଷ୍ଟୁକିଂ ଭାଗୁରିଂ ପ୍ରତି ଉକ୍ତଂ ସ୍ତୋତ୍ରଂ ଜୈମିନିଂ ପ୍ରତି ପକ୍ଷିରୂପୈର୍ମୁନିପୁତ୍ରୈରୁକ୍ତଂ ସ୍ତୋତ୍ରଂ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣେ ।"

(୩) କାର୍ମନ୍ଦ ବ୍ୟାକରଣ—

ସନ୍ନ୍ୟାସି ସଂପ୍ରଦାୟରେ କର୍ମନ୍ଦ ବିରଚିତ ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହି ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ପୂର୍ବସୂତ୍ର ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟାକରଣ ବିଷୟରେ କେତେକ ସୂତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତାହା ଉକ୍ତ ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ରରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀସ୍ଥ "କର୍ମନ୍ଦ କୃଶାଶ୍ୱାଦିନିଃ" (ଅ- ୪,୩।୧୧୧) ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ମସ୍କରୀ କର୍ମନ୍ଦ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କର୍ମନ୍ଦ ନାମକ ଜଣେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ର ରଚୟିତା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଆଉ ଅଧିକ କିଛି ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

(୪) କାଶକୃତ୍ସ୍ନ—

'କବିକଳ୍ପଦ୍ରୁମ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବୋପଦେବ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଇନ୍ଦ୍ରଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଃ କାଶକୃତ୍ସ୍ନାପିଶଳୀ ଶାକଟାୟନଃ ।
ପାଣିନ୍ୟମରଜୈନେନ୍ଦ୍ରା ଜୟନ୍ତ୍ୟଷ୍ଟାଦିଶାବ୍ଦିକାଃ ।"

ଏହି ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ କାଶକୃତ୍ସ୍ନ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈୟାକରଣ ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କର ନାମ କାଶକୃତ୍ସ୍ନି ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ କାଶକୃତ୍ସ୍ନଙ୍କ ନାମ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ "ପାରାଶର୍ଯ୍ୟଶିଳାଲିଭ୍ୟାଂ ଭିକ୍ଷୁନଟସୂତ୍ରୟୋଃ" (ଅ- ୪।୩।୧୧୦) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପାଣିନି ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ

ବ୍ୟାସ ପ୍ରଣୀତ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରୀ ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ ବୋଲି କେହି କେହି ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ରଚନା ପୂର୍ବରୁ ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହି ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ରର ପ୍ରଣେତା କାଶକୃତ୍ସ୍ନ ।

“ଶତାଚ୍ଚ ଠନ୍ୟତାବଶତେ’ (ଅ- ୫।୧।୨୧) ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ଭାଷ୍ୟ ପ୍ରଦୀପରେ କୈୟଟ ଲେଖିଛନ୍ତି— ‘’ଆପିଶଲିକାଶକୃତ୍ସ୍ନୟୋସ୍ତୁ ଗ୍ରନ୍ଥେ’’ ଇତି ବଚନାଦନ୍ୟଥା ପ୍ରତିଷେଧାଭାବଃ । ନିୟତକାଲାସ୍ତୁ ସ୍ମୃତୟୋ ବ୍ୟବସ୍ଥାହେତବ ଇତି ମୁନିତ୍ରୟମତେନୋଦ୍ୟନ୍ତେ ସାଧ୍ୱସାଧୁ ପ୍ରବିଭାଗଃ ।’’ ପ୍ରୌଢ଼ମନୋରମାରେ ଯଙ୍‌ଲୁକ୍ ପ୍ରକରଣରେ “କିଂ ବହୁନା କାଶକୃତ୍ସ୍ନାଦିମତାନାମପି ମୁନିତ୍ରୟବିରୋଧ ଇଦାନୀମଗ୍ରହଣମେବ । ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ ହି ନିୟତକାଲାସ୍ତୁ ସ୍ମୃତୟୋ-ଯଥା କଲୌ ପାରାଶରୀ ସ୍ମୃତିଃ ଇତି । ସାଂପ୍ରତଂ ମୁନିତ୍ରୟମତେନ ସାଧ୍ୱସାଧୁପ୍ରବିଭାଗ ଇତି ।’’

ଏହି ଲେଖାମାନଙ୍କରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କାଶକୃତ୍ସ୍ନ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ । “ପ୍ରତ୍ୟୟୋତ୍ତରପଦୟୋଃ’’ ଏବଂ ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ଦ୍ୱିଗୁସଂଜ୍ଞା କାଶକୃତ୍ସ୍ନ ବ୍ୟାକରଣସ୍ଥିତ ସୂତ୍ର । କିନ୍ତୁ, ପାଣିନି ‘ତଦ୍ଧିତାର୍ଥୋତ୍ତରପଦସମାହାରେ ଚ’’ (ଅ. ୨ । ୧ । ୫୧) ଏବଂ “ସଂଖ୍ୟାପୂର୍ବୋ ଦ୍ୱିଗୁଃ’’ (ଅ. ୨ । ୧ । ୫୨) ଏ ଦୁଇଟି ସୂତ୍ର କାଶକୃତ୍ସ୍ନ ବ୍ୟାକରଣର ସ୍ମରଣ ପୂର୍ବକ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । କାଶକୃତ୍ସ୍ନଙ୍କର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୂତ୍ର ଦୁଇଟିର ସ୍ମରଣ ପୂର୍ବକ ବାର୍ତ୍ତିକକାର କାତ୍ୟାୟନ ଲେଖିଛନ୍ତି—’’ ଦ୍ୱିଗୁସଂଜ୍ଞା ପ୍ରତ୍ୟୟୋତ୍ତରପଦୟୋଶ୍ଚେଦିତରେତରାଶ୍ରୟତ୍ୱାଦପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ । ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାଷ୍ୟପ୍ରଦୀପରେ ଲେଖିଛନ୍ତି— ‘କାଶକୃତ୍ସ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟୋତ୍ତରପଦୟୋରିତି ସୂତ୍ରଂ ତାବଦ୍ ବିଦ୍ୟତେ । ପାଣିନୀୟସ୍ତୁ ପଶ୍ଚାଦ୍ ବିଚାରୟିଷ୍ୟତି’’ । କାଶକୃତ୍ସ୍ନଙ୍କ ସୂତ୍ରଦ୍ୱୟରେ କିପରି ଇତରେତରାଶ୍ରୟଦୋଷ ହେଉଛି ତାହାର ବିବରଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ଲେଖିଅଛନ୍ତି— “ଦ୍ୱିଗୁସଂଜ୍ଞାନିମିତ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟୟୋତ୍ତରପଦେ, ପ୍ରତ୍ୟୟୋତ୍ତରପଦନିମିତ୍ତା ଚ ଦ୍ୱିଗୁସଂଜ୍ଞା, ତଦେତଦିତରେତରାଶ୍ରୟଂ ଭବତି, ଇତରେତରାଶ୍ରୟାଣି ଚ କାର୍ଯ୍ୟାଣି ନ ପ୍ରକଳ୍ପନ୍ତେ’’ । ଏହି ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟଦୋଷ ଆକଳନ କରି ପାଣିନି “ତଦ୍ଧିତାର୍ଥୋତ୍ତରପଦସମାହାରେ ଚ’’ ସୂତ୍ରଟି ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ହେଁ “ପ୍ରତ୍ୟୟୋତ୍ତରପଦୟୋଶ୍ଚ’’ ଅନୁରୂପ ଅନ୍ୟସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ କାଶକୃତ୍ସ୍ନ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୈୟାକରଣ । ମାତ୍ର କାଶକୃତ୍ସ୍ନ ପ୍ରଣୀତ କୌଣସି ବ୍ୟାକରଣର ଉପଲବ୍ଧି ଭର୍ତ୍ତୃହରି ମଧ୍ୟ କରି ପାରିଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ତାହା ସନ୍ଦେହାପନ୍ନ । କାଶିକାବ୍ୟାକରଣରେ ଜୟାଦିତ୍ୟ ଲେଖିଅଛନ୍ତି—“ତ୍ରୟୋଽଧ୍ୟାୟାଃ ପରିମାଣମସ୍ୟ ତ୍ରିକଂ କାଶକୃତ୍ସ୍ନମ୍ ।’’ ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ କାଶକୃତ୍ସ୍ନ ବ୍ୟାକରଣ ତିନୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ଏବଂ ଏହାର ଅଧ୍ୟେତୃବୃନ୍ଦ କାଶକୃତ୍ସ୍ନା ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

(୫) ସେନକୀୟ ବ୍ୟାକରଣ —

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ "ଗିରେଶ୍ଚ ସେନକସ୍ୟ" (ଅ. ୫ । ୪ । ୧୧୨) ସୂତ୍ର ଛଡ଼ା ସେନକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଅନ୍ୟ କୌଣସି କୃତ ପରିଲକ୍ଷିତ ନ ହେବାରୁ ପାଣିନି ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସେନକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜଣେ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ, ଏତିକି ମାତ୍ର ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

(୬) କାଶ୍ୟପି ବ୍ୟାକରଣ —

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମହର୍ଷି କାଶ୍ୟପ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ, ଏ କଥା ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଦୁଇଗୋଟି ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

"ତୃଷ ମୃଷି କୃଶେଃ କାଶ୍ୟପସ୍ୟ" (ଅ. ୧ । ୨ । ୨୫) ଏବଂ

"ନୋଦାତ୍ତ ସ୍ୱରିତୋଦୟମଗାର୍ଗ୍ୟ କାଶ୍ୟପଗାଲବାନାମ୍" (ଅ. ୮ । ୪ । ୬୭)
ଏହି ଦୁଇଟି ସୂତ୍ରରେ କାଶ୍ୟପଙ୍କ ନାମ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ କାଶ୍ୟପଙ୍କର କୌଣସି ନା କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ।

"କାଶ୍ୟପ କୌଶିକାଭ୍ୟାମୃଷିଭ୍ୟାଂ ଣିନିଃ" (ଅ. ୪ । ୩ । ୧୦୩)
ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ କାଶ୍ୟପଙ୍କର କଳ୍ପସୂତ୍ର କିମ୍ବା ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ମହର୍ଷି କାତ୍ୟାୟନ ପ୍ରୋକ୍ତ ବାଜସନେୟି ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟରେ "ଲୋପଂ କାଶ୍ୟପଶାକଟାୟନୌ" ଅର୍ଥାତ୍ କାଶ୍ୟପ ଓ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ମତରେ ରେଫ କିମ୍ବା ଉଷ୍ମବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥିଲେ ମକାର କିମ୍ବା ନକାରର ଲୋପ ହୁଏ ଏବଂ ତତ୍ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ୱର ସାନୁନାସିକ ହୁଏ । ଏହି କାତ୍ୟାୟନ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟରେ 'ଅଥ ପଦଗୋଜାଣି' ସୂତ୍ରର ୮।୧୪ ସୂତ୍ର ପରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛି ।

"ଭରଦ୍ୱାଜକମାଖ୍ୟାତଂ ଭାର୍ଗବଂ ନାମ ଭାଷ୍ୟତେ,"

"ବସି ଉପସର୍ଗସ୍ୟ ନିପାତଃ କାଶ୍ୟପଃ ସ୍ମୃତଃ,"

ଏଥିରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଇନ୍ଦ୍ରଶିଷ୍ୟ ମହର୍ଷି ଭରଦ୍ୱାଜ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଖ୍ୟାତର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିଲେ । ମହର୍ଷି ଭୃଗୁ ନାମ (ପ୍ରାତିପଦିକ)ର ବସିଷ୍ଠ ଉପସର୍ଗର ଓ କାଶ୍ୟପ ନିପାତର ଆଲୋଚନା ବିଶେଷ ଭାବରେ କରିଥିଲେ । ଲିବଶ୍ ମୁଦ୍ରିତ କ୍ଷୀରତରଙ୍ଗିଣୀ ଓ ମାଧବୀୟ ଧାତୁବୃତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବାରମ୍ବାର କାଶ୍ୟପଙ୍କ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ହେଁ ସେ ମହର୍ଷି କାଶ୍ୟପ ନୁହଁନ୍ତି । ସେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସିଂହଳବାସୀ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ । ସେ ଚନ୍ଦ୍ରବ୍ୟାକରଣାନୁସାରେ "ବାଲାବବୋଧ" ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ଓ ତାର ପ୍ରଚାର ସିଂହଳରେ ପ୍ରଭୂତ ଭାବେ ଥିଲା ।

(୭) ସ୍ଫୋଟାୟନ ବ୍ୟାକରଣ —

"ଅବଙ୍ ସ୍ଫୋଟାୟନସ୍ୟ" (ଅ. ୬ । ୧ । ୧୨୩) ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଫୋଟାୟନ ନାମକ କୌଣସି ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ । "ତପରସ୍ତତ୍କାଳସ୍ୟ" (ଅ. ୧ । ୧ । ୭୦) ଏହି ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟରେ—"ଧ୍ୱନିଃ ସ୍ଫୋଟଶ୍ଚ ଶବ୍ଦାନାଂ ଧ୍ୱନିସ୍ତୁ ଖଲୁ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ଅଲ୍ପୋ ମହାଂଶ୍ଚ କେଷାଂଚିଦୁଭୟଂ ତତ୍ସ୍ୱଭାବତଃ." ଏହି ଶ୍ଳୋକ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ସ୍ଫୋଟାୟନ ପ୍ରଣୀତ ପରି ମନେ ହୁଏ । ସ୍ଫୋଟାୟନ ପ୍ରଣୀତ ବ୍ୟାକରଣ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଥିଲା । ଏହା ଅସନ୍ଦିଗ୍ଧ । କକ୍ଷୀବତ୍ ପର୍ବତରେ ଜଣୀଦ ନାମକ କୌଣସି ବଦ୍‌ବଦ୍‌ଯୋଗୀ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ । ସେ ତାଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣରେ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶକ ସ୍ୱୟଂଭେ ଶକ୍ତ ବିଶେଷର ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କେ ପରୀକ୍ଷାକରି ଏହି ଶବ୍ଦର ନାମ ସ୍ଫୋଟ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ନୂତନ ନାମାନୁସାରେ ସମାଜରେ ସେ ସ୍ଫୋଟାୟନ ନାମରେ ବିଦିତ ହେଲେ ।

୮ ଚକ୍ରବର୍ମଣ

"ଈ ଚକ୍ରବର୍ମଣସ୍ୟ" (ଅ,୬ । ୧ । ୧୩୦) ଏହି ଏକମାତ୍ର ସୂତ୍ର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଶକଟି, ଶାକଟି, ଶାକଟାୟନ, ଏହି ଶିମୁନ ବ୍ୟାକରଣରେ "କପୟାଚକ୍ରବର୍ମଣସ୍ୟ", ଏବଂ କାତନ୍ତ୍ରପରିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟାକରଣରେ "ଇତୋ ଧ ।" ଏହି ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତିପ୍ରଣେତା ଶ୍ରୀପତି ଦତ୍ତ ଚକ୍ରବର୍ମଣର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ ଶାକଟାୟନ ବ୍ୟାକରଣ ପୂର୍ବରୁ 'ଚକ୍ରବର୍ମଣ' କୌଣସି ବ୍ୟାକରଣଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣେତାବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଚକ୍ରବର୍ମଣଙ୍କ ପିତା ଚକ୍ରବର୍ମା ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲେ ।

(୯) ଆପିଶଳ

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ "ବା ସୁପ୍ୟାପିଶଲେଃ" (ଅ,୬ । ୧ । ୯୨) ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ 'ଆପିଶଲି' ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ, ଅପିଶଲଙ୍କ ପୁତ୍ର ଆପିଶଲି ସାମତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଣେତା ଏବଂ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟଙ୍କର ଶ୍ୱଶୁର ଥିଲେ, ଅମୋଘ ବୃତ୍ତିରେ ଅଭିନବ ଶାକଟାୟନ ଲେଖିଅଛନ୍ତି-"ଅଷ୍ଟକା ଆପିଶଲ ପାଣିନୀୟାଃ" ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ପାଣିନିଙ୍କ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ' ସଦୃଶ ଆପିଶଲପ୍ରଣୀତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବା 'ଅଷ୍ଟକା' ସୂତ୍ରାକାରରେ ଥିଲା । ଆପିଶଲପ୍ରଣୀତ ବ୍ୟାକରଣ ବହୁପୂର୍ବରୁ ଲୋପ ପାଇଥିଲେ ହେଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ଆପିଶଲ ଗ୍ରନ୍ଥର ସୂତ୍ର ଦୃଷ୍ଟି ପଥାରୂଢ ହୁଏ । 'ତୁରୁସ୍ତୁଶମ୍ୟମଃ ସାର୍ବଧାତୁକେ ଛନ୍ଦସି' ଏହା ଆପିଶଲଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଅଛିବୋଲି 'କାଶିକା' ପ୍ରଣେତା ବାମନାଚାର୍ଯ୍ୟ ୭ । ୩ ୯୫ ସୂତ୍ର (ତୁରୁସ୍ତୁଶମ୍ୟମଃ ସାର୍ବଧାତୁକେ) ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

'ଶତାଚ୍ଚ ଠନ୍‌ଯତାବଶତେ' (ଅ ୫ । ୧ । ୨୧) ଏହି ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର କୈୟଟ 'ପ୍ରଦୀପ' ନାମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି- 'ଆପିଶଲେକାଶକୃତ୍ସ୍ନ-ଯୋସ୍ତୁ ଗ୍ରନ୍ଥେ" ଇତି ବଚନାଦପି ଅତ ପ୍ରତିଷେଧାଭାବଃ ତନ୍ମତେ ଶତ୍ୟଃ, ଶତିକୋ ବା ଦ୍ୱୋପପଃ ଇତି ସାଧୁଃ । ପାଣିନିମତେ ତୁ ଶତିକୋ ଗୋପପଃ ଇତ୍ୟେବ ସାଧୁଃ' ଏହି-ପରି 'ମନ୍ୟକର୍ମଣ୍ୟନାଦରେ' (ଅ ୨ । ୩ । ୧୭) ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ 'ହରିନାମାମୃତ' ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣେତା ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀ 'ମନ୍ୟକର୍ମଣ୍ୟନାଦର ଉପମାନେ ଚଣ୍ଡାଂଶ୍ରାଣୀନ୍ଦ୍ରୁ' ଇତ୍ୟେବ ଆପିଶଲସୂତ୍ରମ୍' ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି. କାଶିକାକାର ଜୟାଦିତ୍ୟଙ୍କ ମତେ'ଉପମାନାଦତି ଚ ନାତ୍ରିସ୍ୟତେ, ପ୍ରତ୍ୟୁଦାହରନ୍ତି ଚ" ।

'ତଦର୍ହମିତି ସୂତ୍ରଂ ନାରବ୍ଧଂ ବ୍ୟାକରଣାନ୍ତରେ' ଭର୍ତୃହରିଙ୍କର ଏହି ଲେଖାରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଆପିଶଲ ବ୍ୟାକରଣରେ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ତଦର୍ହମ୍ (ଅ ୫ । ୧ । ୧୧୭)ସୂତ୍ର ପରି କୌଣସି ସୂତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ନ ଥିଲା । 'ପ୍ରୋକ୍ତାଲ୍ଲୁକ୍ (ଅ ୪ । ୨ । ୬୪) ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କାଶିକାରୁ ଜଣାଯାଏ ଆପିଶଲପ୍ରଣୀତ ଅଷ୍ଟକ ବା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଯେଉଁମାନେ ପଠନ - ପାଠନ କରନ୍ତି ଓ କରାନ୍ତି ସେମାନେ ଆପିଶଲ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଆପିଶଲଙ୍କର ଧାତୁପାଠ, ପ୍ରାତିପଦିକ (ଗଣ)ପାଠ ଥିଲା ଓ ଶିକ୍ଷ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଆପିଶଲୀୟ ଶିକ୍ଷାଗ୍ରନ୍ଥ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ମିଳୁଅଛି ।

" ସମବପ୍ରବିଭ୍ୟଃ ସ୍ଥଃ "(ଅ ୧ । ୩ । ୨୨) ଏହିସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟରେ 'ଅସ୍ତି ସକାରମାତିଷ୍ଠତେ" ଏହି ଉକ୍ତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ 'ମହାଭାଷ୍ୟଦୀପିକା'ରେ ଭର୍ତୃହରି ଲେଖିଅଛନ୍ତି-"ଇହାପ୍ୟେଃ କେଚିତ୍ ସକାରମନୁପଦଶୀ ପିସ୍ତ୍ରାଚେମଂ ବଦନ୍ତି " (ମହାଭାଷ୍ୟ ୨ୟ ଖଣ୍ଡ ଭୂମିକା,କୀଲ୍‌ହର୍ଣ୍ଣ) । ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି କାଶିକା ନ୍ୟାସରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି - " ସକାରମାତିମନ୍ତି ଧାତୁମାପିଶଳୀୟାଃ ପ୍ରତିଜାନତେ । ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରୂପ ଅସମ୍ଭବ ଇତି । "ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଆପିଶଳକୃତ ଧାତୁପାଠ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଏହିପରି ଗଣପାଠ ମଧ୍ୟ ଆପିଶଳକୃତ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ପାଣିନିଙ୍କ ସର୍ବାଦପାଠରୁ ପୃଥକ୍ ସର୍ବାଦପାଠ ମହାଭାଷ୍ୟସମ୍ମତ । କାଶିକାବ୍ୟାଖ୍ୟା 'ପଦମଞ୍ଜରୀରେ' -" ତସ୍ୟ ଯେ ସାଧବଃ ତତ୍ କଥଂ ପୁନରାବୃତ୍ତ୍ୟେଣ ପାଣିନିନା ଅବଜ୍ଞାତମେତେ ସାଧବ ଇତି ଆପିଶଲେନ ପୂର୍ବବ୍ୟାକରଣେନ । "ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ଆପିଶଳ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(୧୦) ବ୍ୟାଡ଼ି

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ବ୍ୟାଡ଼ିଙ୍କ ନାମ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ "ସରୂପାଣାମେକଶେଷ-ଏକବିଭକ୍ତୌ (ଅ.୧ । ୨ । ୬୪) ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରରେ କାତ୍ୟାୟନକୃତ ବାର୍ତ୍ତିକ 'ଆକୃତ୍ୟଭିଧାନାଦ୍ ବୈକଂ ବିଭକ୍ତୌ ବାଜପାୟନଃ" ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକର

ମହାଭାଷ୍ୟକାର ପତଞ୍ଜଳି "ଆକୃତ୍ୟଭିଧାନାଦ୍ ବୈକଂ ଶବ୍ଦଂ ବିଭକ୍ତୌ ବାଜପାପ୍ୟନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟୋ ନ୍ୟାଯ୍ୟଂ ମନ୍ୟତେ । ଏକା ଆକୃତିଃ ସା ଚାଭିଧୀୟତେ ଇତି" । ଏହି ସୂତ୍ରର ବାର୍ତ୍ତିକାନ୍ତରରେ କାତ୍ୟାୟନୋକ୍ତ 'ଦ୍ରବ୍ୟାଭିଧାନଂବ୍ୟାଡିଃ' ଏହାର ଭାଷ୍ୟରେ ପତଞ୍ଜଳି କହିଅଛନ୍ତି "ଦ୍ରବ୍ୟାଭିଧାନଂ ବ୍ୟାଡିରାଚାର୍ଯ୍ୟୋ ନ୍ୟାଯ୍ୟଂ ମନ୍ୟତେ, ଦ୍ରବ୍ୟମଭିଧୀୟତ ଇତି"; ଏହି ଉଭୟ ବାର୍ତ୍ତିକର ଅଭିପ୍ରାୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତଭେଦରେ ଶବ୍ଦ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର, ଜାତି, ଦ୍ରବ୍ୟ, ଲିଙ୍ଗ, ସଂଖ୍ୟା ଓ କାରକ ଏହି ପାଞ୍ଚପ୍ରକାର ଶବ୍ଦଭେଦରେ ବାଜପାପ୍ୟନ ଜାତିବାଦୀ, ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲେ ତାହା ଜାତିକୁ ବୁଝାଏ । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାଡିଙ୍କ ମତରେ ଶବ୍ଦ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ବୁଝାଏ । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ମତଭେଦ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପାଣିନି ଉଭୟ ମତରେ ଆଦର ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ 'ସରୂପାଣାମେକଶେଷ ଏକ ବିଭକ୍ତୌ' (ଅ ୧ । ୨ । ୬୪) ଏହି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି ତେଣୁ ଆମ୍ଭଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ 'ଇହ ଜଗତି ସଂସାରେ ପଦାର୍ଥୋ ଭଦ୍ୟତେ ଦ୍ୱୟମ୍; କ୍ୱଚିତ ବ୍ୟକ୍ତିଃ କ୍ୱଚିଜ୍ଜାତିଃ ପାଣିନେସ୍ତୁଭୟଂ ମତମ୍,

ପାଣିନିଙ୍କ ପରେ କାତ୍ୟାୟନ ଜାତି, ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଲିଙ୍ଗ ଏହି ତିନୋଟି ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ପରେ 'ବ୍ୟାଘ୍ରପାତ୍' ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜାତି ବ୍ୟକ୍ତି, ଲିଙ୍ଗ, ସଂଖ୍ୟା, ଏହି ଚତୁଷ୍ଟ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱାଭିମତ ପ୍ରକାଶିତ କରାଇଅଛନ୍ତି । ସର୍ବଶେଷରେ ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳି ଜାତି, ବ୍ୟକ୍ତି, ଲିଙ୍ଗ, ସଂଖ୍ୟା ଓ କାରକ, ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ବୋଲି ନିଷ୍ପତ୍ତି ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଅତଏବ ବୈୟାକରଣଭୂଷଣସାରରେ

'ଏକଂଦ୍ୱିକଂ ତ୍ରିକଂ ଚାଥ ଚତୁଷ୍କଂ ପଞ୍ଚକଂ ତଥା,
ନାମାର୍ଥା ଇତି ସର୍ବେଽମୀ ପକ୍ଷାଃ ଶାସ୍ତ୍ରେ ନିରୂପିତାଃ'

ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ରାମାୟଣ ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡ ଅ ୪୧ । ୧୧ ରେ ଲେଖାଅଛି —

'ସସୂତ୍ର ବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥ ପଦଂ ମହାର୍ଥଂ
ସସଂଗ୍ରହଂ ସିଦ୍ଧ୍ୟତି ବୈ କପୀନ୍ଦ୍ରଃ'

ପ୍ରାଚୀନ ବିଦ୍ୱଦ୍ ଗୋଷ୍ଠୀ କହନ୍ତି 'ବହ୍ୱର୍ଥକ ବାକ୍ୟାନାମେକତ୍ର ସଙ୍କଳନଂ ସଂଗ୍ରହଃ'

ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟ ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟରେ 'ସଂଗ୍ରହ ଏତତ୍ ପ୍ରାଧାନ୍ୟେନ ପରୀକ୍ଷିତଂ ନିତ୍ୟୋ ବା ସ୍ୟାତ୍, କାର୍ଯ୍ୟୋ ବା ସ୍ୟାତ୍ ଏବଂ ସଂଗ୍ରହେ ତାବତ୍ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଭାବାନ୍ ମନ୍ୟାମହେ, ନିତ୍ୟପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚିନୋ ଗ୍ରହଣମିତି' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହି ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତାଙ୍କର ନାମ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ହେଲେ 'ଉଭୟପ୍ରାପ୍ତୌ କର୍ମଣି' (ଅ ୨।୩ ୬୬) ଏହିସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନୀୟ । ଏହି

ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'ଶୋଭନା ଖଲୁ ଦାକ୍ଷାୟଣସ୍ୟ ସଂଗ୍ରହସ୍ୟ କୃତିଃ' 'ଶୋଭନା ଖଲୁ ଦାକ୍ଷାୟଣେନ ସଂଗ୍ରହସ୍ୟ କୃତିଃ ।' ଏପରି ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଅତଏବ ପତଞ୍ଜଳି ପରିଦୃଷ୍ଟ ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦାକ୍ଷାୟଣଙ୍କ କୃତ ଏହା ଅସଂଦିଗ୍ଧ ।

'ସର୍ବେ ସର୍ବପଦାଦେଶା ଦାକ୍ଷୀପୁତ୍ରସ୍ୟ ପାଣିନେଃ ।
ଏକଦେଶେ ବିକାରେ ହି ନିତ୍ୟତ୍ୱଂ ନୋପପଦ୍ୟତେ ।'

ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି ଦାକ୍ଷୀପୁତ୍ର ଅଟନ୍ତି । ଦକ୍ଷଙ୍କ କନ୍ୟା ଦାକ୍ଷୀ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଦାକ୍ଷାୟଣ ଦକ୍ଷଙ୍କ ପୁତ୍ର ବା ପୌତ୍ର ଅଟନ୍ତି । ଅତଏବ ଦାକ୍ଷାୟଣ ପାଣିନିଙ୍କ ମାତୁଳପୁତ୍ର । ନାଗେଶଭଟ୍ଟ ଲେଖିଛନ୍ତି 'ସଂଗ୍ରହୋ ବ୍ୟାଡିକୃତ ଲକ୍ଷଶ୍ଳୋକ ସଂଖ୍ୟାଗ୍ରନ୍ଥ ଇତି ପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ ।' ମହାଭାଷ୍ୟ ଦୀପିକାରେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ସଂଗ୍ରହ ବିଷୟରେ ଏମତର ଉଲ୍ଲେଖ କରି—

'ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ସହସ୍ରାଣି ବସ୍ତୂନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ସଂଗ୍ରହଗ୍ରନ୍ଥେ ।' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ବାକ୍ୟ ପଦୀୟର ଦ୍ୱିତୀୟକାଣ୍ଡସ୍ଥିତ—

'ପ୍ରାୟେଣ ସଂକ୍ଷେପରୁଚୀନଲ୍ପବିଦ୍ୟାପରିଗ୍ରହାନ'' ଏହି ଶ୍ଳୋକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ପୁଣ୍ୟରାଜ ଲେଖିଅଛନ୍ତି 'ଇହ ପୁରା ପାଣିନୀୟେଽସ୍ମିନ୍ ବ୍ୟାକରଣେ ବ୍ୟାଡ୍ୟୁପରଚିତଂ ଲକ୍ଷଶ୍ଳୋକପରିମାଣଂ ସଂଗ୍ରହାଭିଧାନଂ ନିବନ୍ଧମାସୀତ୍ ।' ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା କଥା ଏହିକି ଉପରଚିତ ଶବ୍ଦ ନ ଦେଇ ରଚିତ ବା ପ୍ରଣୀତ ଶବ୍ଦ ଲେଖି ନ ଥିବାରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବ୍ୟାଡିକୃତ ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିଲା ଏବଂ ତାହା ପାଣିନିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟାଡ଼ିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିସଂସ୍କୃତ ହୋଇ ସେହି ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା । ଯେପରି—

'ଅଗ୍ନିବେଶକୃତେ ତନ୍ତ୍ରେ ଚରକପ୍ରତିସଂସ୍କୃତେ'

ଅର୍ଥାତ୍ ଅଗ୍ନିବେଶ ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରତିସଂସ୍କାର କରି ଚରକ ଲେଖାଯାଇଛି । ଯେପରି ଜୁମରନନ୍ଦୀ ପରିଶୋଧିତ କ୍ରମଦୀଶ୍ୱରକୃତ ରସବତୀ ବୃତ୍ତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର ବ୍ୟାକରଣର ନାମାନ୍ତର ଜୁମର ବ୍ୟାକରଣ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ବ୍ୟାଡି ଦୁଇଜଣ, ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଏକଜଣ ବ୍ୟାଡି ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ବ୍ୟାଡି । 'ସ୍ୱାଗତାଦୀନାଂ ଚ' (ଅ. ୭ । ୩ । ୭) ଏହି ସୂତ୍ରର ସ୍ୱାଗତାଦିଗଣରେ ବ୍ୟଡ଼ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ପାଣିନି କରିଥିବାରୁ 'ବ୍ୟଡ଼ସ୍ୟ ଗୋତ୍ରାପତ୍ୟଂ ବ୍ୟାଡ଼ିଃ' ଏହି ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଏହି ବ୍ୟାଡ଼ି ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ବେଦନିଧି ଶୌନକଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ବା ସାମସମୟିକ । ଏହି ବ୍ୟାଡିଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ 'ବିକୃତବଲ୍ଲୀ'ରେ—

'ଶୈଶିରୀୟେ ସମାମ୍ନାୟେ ବ୍ୟାଡିନୈବ ମହର୍ଷିଣା ।
ଜଟାଦ୍ୟା ବିକୃତୟୋଷ୍ଟୌ ଲକ୍ଷ୍ୟନ୍ତେ ନାତିବିସ୍ତରମ୍ '

ଶୌନକୀୟ ଋକ୍‌ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟରେ—

'ସମାପାଦ୍ୟଂ ନାମ ବଦନ୍ତି ଷତ୍ୱଂ
ତଥା ଣତ୍ୱଂ ସାମବଂଶ୍ୟାଶ୍ଚ ସନ୍ଧୀନ୍ ।
ଉପାଚାରଂ ଲକ୍ଷଣତଶ୍ଚ ସିଦ୍ଧ-
ମାଚାର୍ଯ୍ୟବ୍ୟାଡ଼ି ଶାକଲ୍ୟ ଗାର୍ଗ୍ୟାଃ ।'

ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ୟାଡ଼ିଙ୍କର କୌଣସି ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିଲା । ଉକ୍ତ ବ୍ୟାକରଣରେ ଦୁଇଟି ଭାଗ ଥିଲା । ଏକ- ବୈଦିକ ଓ ଦୁଇ-ଲୌକିକ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ (ବୈୟାକରଣ) ଲେଖିଅଛନ୍ତି-

'ଇକାଂ ଯଣା ବ୍ୟବଧାନଂ ବ୍ୟାଡ଼ିଗାଲବୟୋଃ' (ସନ୍ଧି ୪୦)

ପାଣିନି ଗାଲବୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ଲୌକିକ ଭାଗରୁ ବହୁ ମତବାଦ ସଂଗ୍ରହ କରିଅଛନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ପାଣିନି ଏହି ବ୍ୟାଡ଼ି ଓ ଗାଲବଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ, ଏପରି ଦୁଇଟି ଭାଗ କରିଅଛନ୍ତି । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଲୌକିକ ଭାଗର ବହୁଳତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲେ ହେଁ ବ୍ୟାଡି ଓ ଗାଲବଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣରେ ବୈଦିକ ଭାଗର ବହୁଳତା ଥିଲା ।

(୧୧) ଶାକଲ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ—

ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଶାକଲ୍ୟଙ୍କ ନାମ ଚାରିଥର ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି । ଯଥା—

୧- 'ସଂବୁଦ୍ଧୌ ଶାକଲ୍ୟସ୍ୟେତାବନାର୍ଷେ (ଅ- ୧ । ୧ । ୧୬)
୨- 'ଇକୋଽସବର୍ଣ୍ଣେ ଶାକଲ୍ୟସ୍ୟ ହ୍ରସ୍ୱଶ୍ଚ' (ଅ ୬ । ୧ । ୧୨୭)
୩- 'ଲୋପଃ ଶାକଲ୍ୟସ୍ୟ' (ଅ- ୮ । ୩ । ୧୯)
୪- 'ସର୍ବତ୍ର ଶାକଲ୍ୟସ୍ୟ' (ଅ- ୮ । ୪ । ୫୧)

ଏତଦ୍‌ ବ୍ୟତୀତ 'ଋତ୍ୟକଃ' (ଅ- ୬ । ୧ । ୧୨୮) ସୂତ୍ରରେ ଶାକଲ୍ୟ ମତର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଶକଲ ମୁନିଙ୍କର ଅନନ୍ତରାପତ୍ୟ ଶାକଲ୍ୟ । ମହର୍ଷି ସତ୍ୟଶ୍ରୀଙ୍କର ତିନିଜଣ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଶିଷ୍ୟ (କ) ଶାକଲ୍ୟ, (ଖ) ରଥୀତର ଶାକପୂଣି, ଓ (ଗ) ବାଷ୍କଳ ଭରଦ୍ୱାଜ । 'ଋତୋ ଭରଦ୍ୱାଜସ୍ୟ' (ଅ ୭ । ୨ । ୬୩) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପାଣିନି ବାଷ୍କଳ ଭରଦ୍ୱାଜଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ତିନିଜଣ ଶାଖା ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଓ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ । ଯାସ୍କ ପ୍ରଣୀତ ନିରୁକ୍ତରେ ଓ ଶୌନକ ପ୍ରଣୀତ ଋକ୍ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟରେ ଶାକଲ୍ୟଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଶାକଲ୍ୟଦୃଷ୍ଟ ଋକ୍‌ସଂହିତା ଋଷିସଂପ୍ରଦାୟରେ ସବିଶେଷ ସମାଦୃତ । ଏହି ଋକ୍ ପ୍ରସ୍ଥେନ

ପରେ ଦେବଗଣ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ପୁଷ୍ପବୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ଏହି କିଂବଦନ୍ତୀ ଶ୍ରୁତି-ଗୋଚର ହୁଏ । ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳି ମହାଭାଷ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ 'ଶାକଲ୍ୟସ୍ୟ ସଂହିତା-ମନୁପ୍ରାବର୍ଷତ୍ । ଶାକଲ୍ୟେନ ସୁକୃତାଂ ସଂହିତାମନୁନିଶମ୍ୟ ଦେବଃ ପ୍ରାବର୍ଷତ' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଦେବଗଣଙ୍କର ପ୍ରୀତି ସମ୍ପାଦନ କରିଥିବାରୁ ପୁରାଣରେ ବାସ୍କୁ ବେଦବିତ୍ତମ ନାମରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

(୧୨) ଭାରଦ୍ୱାଜୀୟ ବ୍ୟାକରଣ—

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଭରଦ୍ୱାଜ ଜଣେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ । ଏହା ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ପ୍ରମାଣ ହୁଏ । ପାଣିନି ସ୍ୱୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ଋତୋ ଭରଦ୍ୱାଜସ୍ୟ' (ଅ. ୧ । ୨ । ୫୩) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଭରଦ୍ୱାଜଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଭରଦ୍ୱାଜ ପ୍ରଣୀତ ବ୍ୟାକରଣର ନାମ ଭାରଦ୍ୱାଜୀୟ । ଅତଏବ ଋକ୍‌ତନ୍ତ୍ରରେ ମହର୍ଷି ଶାକଟାୟନ ଲେଖିଛନ୍ତି—

> 'ବ୍ରହ୍ମା ବୃହସ୍ପତୟେ ପ୍ରୋବାଚ । ବୃହସ୍ପତିରିନ୍ଦ୍ରାୟ । ଇନ୍ଦ୍ରୋ ଭାରଦ୍ୱାଜାୟ । ଭାରଦ୍ୱାଜ ଋଷିଭ୍ୟଃ ।'

ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଭାରଦ୍ୱାଜ ପ୍ରକାଶିତ ଇନ୍ଦ୍ର ମତବାଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ-କାଳରେ ଭାରଦ୍ୱାଜୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଭରଦ୍ୱାଜ ପ୍ରଣୀତ ବ୍ୟାକରଣ ଭାରଦ୍ୱାଜ ଥିଲା ଏବଂ ପାଣିନି ତେଣୁ 'ଋତୋ ଭାରଦ୍ୱାଜସ୍ୟ' (ଅ. ୧ । ୨ । ୫୩) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଭାରଦ୍ୱାଜ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ, ପାଣିନି ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କର ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଯେପରି— 'ବା ସୁପ୍ୟାପିଶଲେଃ' (ଅ: ୬ । ୧ । ୯୨) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପାଣିନି ଆପିଶଲି ବ୍ୟାକରଣ କର୍ତ୍ତା ଆପିଶଳିଙ୍କ ନାମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଦିଓ ଆପିଶଳି ପ୍ରଣୀତ ବ୍ୟାକରଣ ଆପିଶଳ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ ।

ଏହି ବାଷ୍କଲ ଭାରଦ୍ୱାଜ ଶାକଲ୍ୟ ଓ ଶାକପୂଣିଙ୍କର ସତୀର୍ଥ୍ୟ ଥିଲେ ଏବଂ ଗାର୍ଗ୍ୟଙ୍କର ଗୁରୁ ଥିଲେ । ଭରଦ୍ୱାଜ ଇନ୍ଦ୍ରସମ୍ମତ ମତବାଦ ପ୍ରଚାରପାଇଁ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ଶାକଲ୍ୟପ୍ରଣୀତ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଭରଦ୍ୱାଜ ଇନ୍ଦ୍ରମତ ପ୍ରଚାରପାଇଁ ବ୍ୟାକରଣର ରଚୟିତା ହୋଇଥିଲେ । ଭରଦ୍ୱାଜଙ୍କର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଅତି ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଏହା ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ଧ୍ୟାନରେ ଅନୁମେୟ । ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପାଣିନିଙ୍କ ପରେ ଖ୍ୟାତି ସମ୍ପାଦନ କରିଥିଲା । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ 'ଭାରଦ୍ୱାଜୀୟାଃ' ଏହି ପଙ୍‌କ୍ତି ଲେଖି ଭାଷ୍ୟକାର ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମତବାଦର ଉପନ୍ୟାସ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ କର୍ତ୍ତୃକ ଔକ ପାଣିନୀୟ ସୂତ୍ରରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହି ସବୁ ବାର୍ତ୍ତିକ କାତ୍ୟାୟନ ପାଣିନୀୟ ସୂତ୍ରରେ ବାର୍ତ୍ତିକ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଅତଃ 'ଦାଧାଘ୍ୱଦାପ୍' (ଅ. ୧ । ୧ । ୧୨) ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରରେ 'ଘୁସଂଜ୍ଞା ପ୍ରକୃତିଗ୍ରହଣଂ

ଣିଦ୍ବକ୍ତବ୍ୟାର୍ଥମ୍ ।   'ଉଷବିଦଜାଗୃଭ୍ୟୋଽନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍' (ଅ. ୩ । ୧ । ୩୮) ସୂତ୍ରରେ 'ବଦେଶମ୍ କର୍ଣ୍ଣପାତନାତ୍ ବା ଗୁଣତ୍ୱମ୍', 'ଗୋତ୍ରାବୟବାତ୍' (ଅ. ୪ । ୧ । ୭୯) ଏହି ସୂତ୍ରରେ 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୁଳାଖ୍ୟେଭ୍ୟୋ ଲୋକେ ଗୋତ୍ରାଭିମତେଭ୍ୟଃ', 'ଭ୍ରସ୍‌ଜୋରୋପଧୟୋରମନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍' (ଅ- ୬ । ୪ । ୪୭) ସୂତ୍ରରେ 'ଭ୍ରସ୍‌ଜୋ ରୋପଧୟୋ ଲୋପ ଆଗମୋ ରମ୍ ବିଧୀୟତେ', ଏହି ସବୁ ବାର୍ତ୍ତିକ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

ଭରଦ୍ୱାଜପ୍ରଣୀତ ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର ଓ ଗୃହ୍ୟସୂତ୍ର କେତେକ ଲେଖକଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଅନୁମେୟ ।

(୧୩) ଗାଲବ ବ୍ୟାକରଣ—

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଗାଲବ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅତଏବ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ—

୧- 'ଇକୋ ହ୍ରସ୍ୱୋଽଙ୍ୟୋ ଗାଲବସ୍ୟ' (ଅ· ୬ । ୩ । ୬୧)

୨- 'ତୃତୀୟାଦିଷୁ ଭାଷିତପୁଂସ୍କଂ ପୁଂବଦ୍ ଗାଲବସ୍ୟ' (ଅ- ୭ । ୧ । ୭୪)

୩- ଅଙ୍ ଗାର୍ଗ୍ୟଗାଲବୟୋଃ' (ଅ- ୭ । ୩ । ୯୯)

୪- 'ନୋଦାତ୍ତସ୍ୱରିତୋଦୟମଗାର୍ଗ୍ୟକାଶ୍ୟପଗାଲବାନାମ୍' (ଅ- ୮ । ୪ । ୬୭)

ଏହି ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ପାଣିନି ଗାଲବଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ମହାଭାଷ୍ୟକାର 'ଇକୋ ହ୍ରସ୍ୱୋଽଙ୍ୟୋ ଗାଲବସ୍ୟ' ଏବଂ 'ପ୍ରାଚାମବୃଦ୍ଧାତ୍ ଫିନ୍ ବହୁଳମ୍' (ଅ- ୪ । ୧ । ୧୬୦) ଏହି ସୂତ୍ର ଉପରେ 'ଗାଲବା ଏବ ହ୍ରସ୍ୱାନ୍ ପ୍ରୟୁଞ୍ଜୀରନ୍', 'ପ୍ରାଞ୍ଚ ଏବ ହି ଫିନ୍ ସ୍ୟାତ୍' ଏପରି ଭାଷ୍ୟ ଲେଖିଥିବାରୁ ଓ ଏହି ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'ଗାଲବାଃ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେତୁ ଗାଲବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା, ଏହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ଗାଲବ ମୁନି ଶାକଲ୍ୟଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ଅତଏବ ଗାଲବଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ବେଦସଂହିତା ଶାକଲ୍ୟ ଶାଖା ନାମରେ ପରିଚିତ ।

ପୌଷ୍ଣେ ତ୍ୱୈନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଗାଥୌ ଦ୍ୱୌ ମନ୍ୟତେ ଶାକଟାୟନଃ ।
ଐନ୍ଦ୍ରମେବାଥ ପୂର୍ବଂ ତୁ ଗାଲବଃ ପୌଷ୍ଣମୁତ୍ତମମ୍'

ବୃହଦ୍ଦେବତାଗ୍ରନ୍ଥର ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ ଗାଲବ ମୁନି ଶାକଟାୟନଙ୍କର ସାମସମୟିକ ବଂଶ୍ୟ । ମହର୍ଷି ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଗାଲବ ମୁନି ଏହି ବୈୟାକରଣ ଗାଲବଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ବୈୟାକରଣ ଗାଲବ ଶିକ୍ଷାଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରବକ୍ତା ଥିଲେ ।

(୧୪) ଶାକଟାୟନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ—

ଶାକଟାୟନ ପ୍ରଣୀତ ଶବ୍ଦାନୁଶାସନ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ନବମ ଶତକରେ ଜୈନସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହାର କର୍ତ୍ତା ଅଭିନବ ଶାକଟାୟନ । କିନ୍ତୁ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ଲଙଃ ଶାକଟାୟନସ୍ୟ' (ଅ. ୩।୪।୧୧୧) ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ପାଣିନି, କାତ୍ୟାୟନ ଓ ପତଞ୍ଜଳି ସମ୍ମତ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ଯେପରି 'ତ୍ରିମୁନି ବ୍ୟାକରଣ' ନାମରେ ପରିଚିତ ଓ ଆଦୃତ ସେହିପରି ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରେ ଶକଟ, ଶାକଟି ଓ ଶାକଟାୟନ ଏହି ତ୍ରିମୁନି ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ତ୍ରିମୁନି ବ୍ୟାକରଣ' ନାମରେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା । ଅତଏବ କାତନ୍ତ୍ର ପରିଶିଷ୍ଟରେ 'ଅନ୍ତୋଽବ୍ରଜାଦ୍ୟେନ' ଏହି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୀତ ହୋଇ ତାହାର ବୃତ୍ତି ଭାଗରେ ଶ୍ରୀପତି ଦତ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି 'ଏତେନୈବ ନିଷେଧୋ ସ୍ୱତ୍ରି ରୂପରଥନ୍ତରେଷ୍ୱିତି ଶାକଟାୟନସ୍ୟ ତ୍ରିମୁନିମତେ ଚ । ତସ୍ମାଦହାରଜଗାତ ରନ୍ତ୍ୱଂ ସ୍ୟାଦେବ ।'

ଅଭିନବ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ଶବ୍ଦାନୁଶାସନରେ 'ସୋଽହ୍ନୋଽସୁବ୍‌ରୂପରାତ୍ରି-ରଥନ୍ତରେ' ଏପରି ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଶ୍ରୀପତି ଦତ୍ତ ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ 'ଶାକଟାୟନସ୍ୟ' ଓ 'ତ୍ରିମୁନିମତେ ଚ' ଏହି ଦୁଇଟି ପଦଦ୍ୱାରା ଅଭିନବ ଶାକଟାୟନ ଓ 'ତ୍ରିମୁନି' ଦ୍ୱାରା ପାଣିନି କାତ୍ୟାୟନ ଏବଂ ପତଞ୍ଜଳି ପରିଲକ୍ଷିତ । ପାଣିନିଙ୍କ ସୂତ୍ରର ବାର୍ତ୍ତିକରେ କାତ୍ୟାୟନ ଲେଖିଅଛନ୍ତି—

'ରୁତ୍ୱବଧାବହ୍ନୋ ରୂପରାତ୍ରି ରଥନ୍ତରେଷୂପସଂଖ୍ୟାନମ୍' ।

କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ 'ଶାକଟାୟନସ୍ୟ' 'ତ୍ରିମୁନିମତେ ଚ' ଏହି ଦୁଇଟି ପଦରୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଅଭିନବଶାକଟାୟନ ଓ ପାଣିନି, କାତ୍ୟାୟନ ଏବଂ ପତଞ୍ଜଳି ଅଟନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହି 'ତ୍ରିମୁନି' ପଦଦ୍ୱାରା ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଶକଟ, ଶାକଟି ଓ ଶାକଟାୟନ କୌଣସିମତେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି । ଅତଏବ ମହର୍ଷି ଶାକଟାୟନ ପ୍ରଣୀତ 'ଋକ୍‌ତନ୍ତ୍ର'ରେ 'ହୋର ସ୍ୱୋରୁଃ' ସୂତ୍ରରେ 'ରୂପ' ଏବଂ 'ରଥନ୍ତର' ଶବ୍ଦ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ ।

'କାତନ୍ତ୍ର ପରିଶିଷ୍ଟ'ର ସନ୍ଧି ପ୍ରକରଣରେ 'ମଣୀବାଦୟ୍ ଚ' ଏହି ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତି ଉପରେ ଶ୍ରୀପତି ଦତ୍ତ ଲେଖିଅଛନ୍ତି 'କଶ୍ଚିତ୍ତୁ ତ୍ରିମୁନିସମ୍ମୁପେକ୍ଷଣାତ୍ ନେଦମାଦ୍ରିୟତେ ।' ଗୋପୀନାଥ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଣୀତ 'ପରିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରବୋଧ'ରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି— 'ତ୍ରିମୁନୀତି ବ୍ୟାକରଣାନ୍ତରସ୍ୟ ସଂଜ୍ଞା । ମୁନିତ୍ରୟରଚିତତ୍ୱାତ୍ । ଶକଟ-ଶାକଟି-ଶାକଟାୟନାସ୍ତ୍ରୟଃ କର୍ତ୍ତାରୋଽଭିମତାଃ ।'

ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'ନାମ ଚ ଧାତୁଜମାହ ନିରୁକ୍ତେ ବ୍ୟାକରଣେ ଶକଟସ୍ୟ ଚ ତୋକମ୍' ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଶାକଟାୟନ ହେଉଅଛନ୍ତି ଶକଟଙ୍କର ଗୋତ୍ରାପତ୍ୟ ବା ମୂଳାପତ୍ୟ । ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ତ୍ରିମୁନି ବ୍ୟାକରଣ ଶାକଟାୟନୀୟ ତ୍ରିମୁନି ବ୍ୟାକରଣ ନାମରେ ପରିଚିତ ଏବଂ ପାଣିନିଙ୍କ ପରେ ଏହା ପାଣିନୀୟ ତ୍ରିମୁନି ବ୍ୟାକରଣ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଅଛି । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶାକଟାୟନ ତ୍ରିମୁନି ବ୍ୟାକରଣ ଶାକଟାୟନ ସୂତ୍ର ଓ ପାଣିନୀୟ ତ୍ରିମୁନି ବ୍ୟାକରଣ ପାଣିନି ସୂତ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ । କାଳକ୍ରମେ ପାଣିନୀୟ ସୂତ୍ରର ସମାଦରରେ ଶାକଟାୟନ ସୂତ୍ରର ଲୋପ ହୋଇଅଛି ।

'କୃତେ ତୁ ମାନବା ଧର୍ମାସ୍ତ୍ରେତାୟାଂ ଗୌତମାଃ ସ୍ମୃତାଃ ।
ଦ୍ୱାପରେ ଶଙ୍ଖଲିଖିତାଃ କଲୌ ପାରାଶରାଃ ସ୍ମୃତାଃ ।'

ଏହା ଯେପରି ଧର୍ମବ୍ୟବସ୍ଥାର ନିୟାମକ ସେହିପରି ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗର ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ, ଶାକଟାୟନ ସୂତ୍ର କ୍ରମଶଃ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ପାଣିନୀୟ ତ୍ରିମୁନି ସୂତ୍ର ସମାଦର ଲାଭ କରିଅଛି । ପାଣିନୀୟ ତନ୍ତ୍ରର ଯେପରି—

"ଯଥୋତ୍ତରଂ ମୁନୀନାଂ ପ୍ରାମାଣ୍ୟମ୍"

ଏହି ନିୟମରେ ପତଞ୍ଜଳି-ମତ ସର୍ବାଦୃତ ହେଉଅଛି ସେହିପରି, ଶାକଟାୟନୀୟ ତ୍ରିମୁନି ବ୍ୟାକରଣରେ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ମତ ସର୍ବାଦୃତ ହେଉଥିଲା । ପାଣିନିପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ତ୍ରିମୁନିବ୍ୟାକରଣ ଶାକଟାୟନ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଅତଏବ—

'ଐନ୍ଦ୍ରଂ ଚାନ୍ଦ୍ରଂ କାଶକୃତ୍ସ୍ନଂ କୌମାରଂ-ଶାକଟାୟନମ୍
ସାରସ୍ୱତଂ ଆପିଶଲଂ ଶାକଲ୍ୟଂ ପାଣିନୀୟକମ୍ ।'

ଏହି ବୈୟାକରଣ ନାମ ତାଲିକାରେ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ନାମ ସ୍ମୃତ ହୋଇଅଛି । ପାଣିନି ବହୁବାର ଶାକଟାୟନଙ୍କ ନାମ ସ୍ୱୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା—

'ଲଙଃ ଶାକଟାୟନସ୍ୟୈବ' । (ଅ. ୩ । ୪ । ୧୧୧)
'ବ୍ୟୋର୍ଲଘୁପ୍ରୟତ୍ନତରଃ ଶାକଟାୟନସ୍ୟ' । (ଅ. ୮ । ୩ । ୧୮)
'ତ୍ରି ପ୍ରଭୃତିଷୁ ଶାକଟାୟନସ୍ୟ' । (ଅ- ୮ । ୪ । ୫୦)

କାତ୍ୟାୟନ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ—

'ଜିହ୍ୱାମୂଳୀୟୋପଧ୍ମାନୀୟୌ ଶାକଟାୟନଃ ।'

ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ବ୍ୟାଘ୍ରଭୂତିକୃତ ଶ୍ଲୋକବାର୍ତ୍ତିକରେ 'ବ୍ୟାକରଣେ ଶକଟସ୍ୟ ତୋକମ୍', ଏବଂ ମହାଭାଷ୍ୟରେ— ବୈୟାକରଣାନାଂ ଚ ଶାକଟାୟନ ଆହ ଧାତୁଜଂ ନାମେତି । ନାଗେଶଭଟ୍ଟକୃତ

ଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖରରେ- "ଧାତୁଜଂ ନାମେତି ନିରୁକ୍ତଆହ ନିରୁକ୍ତକାରଃ, ଶାକଟାୟନଶ୍ଚ ସ୍ୱକୃତେ ବ୍ୟାକରଣେ" ଏପରି ଶାକଟାୟନଙ୍କ ନାମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । 'ତୃନ୍ନୁଷ୍ଟାଃ ଶାକଟାୟନାଃ' ଏହି ପ୍ରାଚୀନୋକ୍ତିରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଶାକଟାୟନ ବ୍ୟାକରଣ ତ୍ରିରେଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଲିଖିତ ଥିଲା । ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଏହି ଶାକଟାୟନ ବ୍ୟାକରଣରେ ଶିବସୂତ୍ର ସମୂହ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଶାକଟାୟନ ମହର୍ଷି କେବଳ ବୈୟାକରଣ ଥିଲେ, ଏହା ନୁହେଁ, ସେ ଏକାଧାରରେ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଧର୍ମସୂତ୍ରପ୍ରଣେତା ମଧ୍ୟ ଥିଲେ ।

ଶାକଟାୟନକୃତ ଋକ୍ତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣରେ କେତେକ ସୂତ୍ର ଅବିକଳଭାବେ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଯଥା—

'ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମନିତ୍ୟେ' (ଶାକଟାୟନ, ୬।୧)

ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମନିତ୍ୟେ' (ଅ. ୬ । ୧ । ୧୪୭)

'କାସ୍ତୀରାଜସ୍ତୁନ୍ଦେ ନଗରେ' (ଶା. ୧।୪)

ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'କାସ୍ତୀରାଜସ୍ତୁନ୍ଦେ ନଗରେ' (ଅ- ୬ । ୧ । ୧୫୫)

ଇତ୍ୟାଦି । ଆଉ ମଧ୍ୟ କେତେକ ସୂତ୍ର ଅଳ୍ପ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଶାକଟାୟନ ଋକ୍ତନ୍ତ୍ରରେ 'ମିତ୍ର ଋଷୌ' (୧ । ୫) ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ମିତ୍ରେ ଚର୍ଷୌ' (ଅ- ୬ । ୩ । ୧୩୦)। ଶାକଟାୟନଙ୍କ ସସୂତ୍ର ବୃତ୍ତି ପାଠ କଲେ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସହିତ କେତେକ ସୂତ୍ର ପ୍ରାୟ ଏକାରକମର ମନେ ହୁଏ । ଯେପରି—

'ଅପ ରଥେ', ଅପ ଇତି ପୂର୍ବ ରୂପମ୍, ସକାରୋ ବ୍ୟବଧୀୟତେ ରଥେ ଅପସ୍କରୋ ନାମ ରଥଃ, ଅପକରୋଽନ୍ୟଃ' (ଶା- ୬।୧)

ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ-

'ଅପସ୍କରୋ ରଥାଙ୍ଗମ୍' (ଅ-୬ । ୧ । ୧୪୯)

ଏହିପରି-

'ପାର ପର୍ବତେ', ପାର ଇତି ପୂର୍ବରୂପମ୍,
ସକାରୋ ବ୍ୟବଧୀୟତେ ପର୍ବତେ,
ପାରସ୍କରଃ ପର୍ବତଃ, ପାରକରୋଽନ୍ୟଃ' (ଶା)

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପାଣିନି ସୂତ୍ର କରିଅଛନ୍ତି-

'ପାରସ୍କର ପ୍ରଭୃତୀନି ଚ ସଂଜ୍ଞାୟାମ୍' (ଅ- ୬।୧।୧୫୭)

ଋକ୍ ତନ୍ତ୍ରରେ—

'ସନ୍ନିକର୍ଷଃ ସଂହିତା' ସନ୍ନିକର୍ଷଃ ସଂହିତା ଭବତି ।
ପଦଯୋରତ୍ୟର୍ଥକାରଃ । ଆନନ୍ତର୍ଯ୍ୟଂ ସନ୍ନିକର୍ଷଃ ।
ଯଃ ପରସନ୍ନିକର୍ଷଃ, ନାନ୍ତରେଣ ବକାରମ୍ ।
କୋ ନାମ ବକାରଃ ? ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରାପ୍ତେ ଲୋପେ ଚ ସନ୍ଧର୍ଗାହ୍ୟଃ ।'
(ଶା. ୧ । ୭)

ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ—

'ପରଃ ସନ୍ନିକର୍ଷଃ ସଂହିତା' (ଅ- ୧ । ୪ । ୧୦୯).

ସ୍ଥୂଳତଃ କୁହାଯାଇପାରେ ଶାକଟାୟନ ପାଣିନିଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ଶାକଟାୟନ ଗାର୍ଗ୍ୟଙ୍କ ସାମସମୟିକ । ଏହି ଗାର୍ଗ୍ୟଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣ ଅକ୍ଷରତନ୍ତ୍ର ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ବହୁ ସୂତ୍ରରେ ପାଣିନି ଗାର୍ଗ୍ୟଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା-

୧- 'ଅଡ୍ ଗାର୍ଗ୍ୟଗାଲବୟୋଃ ।' (ଅ- ୭ । ୩ । ୯୯)
୨- 'ଓତୋ ଗାର୍ଗ୍ୟସ୍ୟ ।' (ଅ- ୮ । ୩ । ୨୦)
୩- 'ନୋଦାତ୍ତସ୍ୱରିତୋଦୟମଗାର୍ଗ୍ୟକାଶ୍ୟପଗାଲବାନାମ୍'
(ଅ- ୮ । ୪ । ୬୭)

ଶାକଟାୟନଙ୍କ ମତରେ— 'ସର୍ବଂ ନାମ ଧାତୁଜମ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ସବୁ ପ୍ରାତିପଦିକ (ନାମ) ଧାତୁମୂଳ- ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟାଦି ବିଭାଗଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ । ଏହି ମତ ଗାର୍ଗ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ ନୁହେ । ଏହାର ସୁବିଶଦ ବିଚାର ପରେ କରାଯିବ ।

* * *

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ପାଣିନିଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ—

ଗାନ୍ଧାର ଦେଶାନ୍ତର୍ଗତ 'ଶଲତୁର' ଗ୍ରାମରେ ପାଣିନି ବ୍ରାହ୍ମଣ ସନ୍ତାନ ରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହେବା ବିଷୟରେ ଲେଖକ ଓ ଗବେଷକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିବାଦ କିମ୍ବା ବିଭିନ୍ନ ମତ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣରେ ମତାନୈକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ Maxmuller (ମ୍ୟାକ୍ସମୁଲର୍) ପାଣିନି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪ର୍ଥ ଶତକରେ ଭାରତରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । 'ଗୋଲ୍ଡଷ୍ଟୁକର' ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ବାଜସନେୟୀ' ସଂହିତାର ଉଲ୍ଲେଖ ନ ଥିବାରୁ ଓ ଉପନିଷଦ୍ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉଲ୍ଲେଖ ନ ଥିବାରୁ କେବଳ ଋକ୍‌ବେଦ ଓ ତୈତ୍ତିରୀୟ ସଂହିତାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଥିବାରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୋଲି ମତ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଏହି ମତ, ଭାରତୀୟ 'ରାମକୃଷ୍ଣ-ଭଣ୍ଡାରକର' ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ସ୍ଥୂଳତଃ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୭ମ ଶତକଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିବାଦଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ରହିଅଛି । ଏ ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣର ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ପ୍ରଥମେ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଅଧ୍ୟାୟ- ୪ । ୩ । ୩୪ ସ୍ଥିତ 'ଶ୍ରବିଷ୍ଠା ଫାଲ୍‌ଗୁନ୍ୟନୁରାଧା'- ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରରେ ପାଣିନି ନକ୍ଷତ୍ର ଗଣନାରେ 'ଶ୍ରବିଷ୍ଠା' ଅର୍ଥାତ୍ 'ଧନିଷ୍ଠା' ନକ୍ଷତ୍ରର ନାମ ପ୍ରଥମେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ବେଦାଙ୍ଗ-ଜ୍ୟୋତିଷରେ 'ଧନିଷ୍ଠା' ହିଁ ପ୍ରଥମ ନକ୍ଷତ୍ର ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଆସୁଥିଲା । ପରେ ତାହା 'ଶ୍ରବଣା' ନକ୍ଷତ୍ରରୁ ଗଣା ହେଲା ।

ମହାଭାରତରେ—

'ଧନିଷ୍ଠାଦି ତଦାକାଳେ ବ୍ରହ୍ମଣା ପରିକୀର୍ତ୍ତିତଃ,
ରୋହିଣ୍ୟାଦ୍ୟୋଽଭବତ୍ ପୂର୍ବମେବଂ ସଂଖ୍ୟାସମାତ୍ରସ୍ୟାତ୍' ।

ମହାବିଦ୍ୱାନ୍ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଏ ବିଷୟରେ ଗଣନା କରି ଲେଖିଅଛନ୍ତି- ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧୩୭୨ ରେ ଶ୍ରବିଷ୍ଠା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ର, ସଂକ୍ରାନ୍ତରେ ଏକସ୍ଥାନରେ ଥିଲେ । ୭୦ ବର୍ଷ ପରେ ଗୋଟିଏ ନକ୍ଷତ୍ର ଏକ ଅଂଶ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ହୁଏ । ଅତଏବ ପ୍ରାୟ ୧୦୦୦ ବର୍ଷ (୯୩୩ ବର୍ଷ) ଗୋଟିଏ ନକ୍ଷତ୍ରର ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଲାଗେ ।

ଏଣୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୫ମ ଶତକ ପୂର୍ବରେ 'ଶ୍ରବଣାନକ୍ଷତ୍ର', 'ଶ୍ରବିଷ୍ଠାନକ୍ଷତ୍ର' ସ୍ଥାନକୁ ଆସିଯାଇଥିଲା । ତା ପୂର୍ବରୁ 'ଶ୍ରବିଷ୍ଠା ନକ୍ଷତ୍ର' ନକ୍ଷତ୍ରମାନଙ୍କ ଆଦିରୂପେ

ପ୍ରଚଳିତ ହେଉଥିଲା । ୧୩୬୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବରୁ ଗଣନା କଲେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୮୦୯ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ 'ତ୍ରିବଷ୍ଟା' ପ୍ରଭୃତି ଗଣନା:କାଳ ଥିଲା । ୪୦୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପାଖାପାଖି ସମୟରେ 'ତ୍ରିବଣୋଧାନ ଋକ୍ଷାଣି' ଏହି ଗଣନାର ଉଲ୍ଲେଖ କାଳ ଥିଲା । ଅତଏବ 'ତ୍ରିବଷ୍ଟାଦ' ସୂଚୀକୁ ମାନିବା ଲୋକଙ୍କର ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୦୦ ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ ।

ଏଣୁ ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୫୦୦ ରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୦୦ ଶତକ ମଧ୍ୟରେ । ଚୀନଯାତ୍ରୀ 'ଶ୍ୟୁସ୍ୱାନ ଚୂଆଙ୍ଗ୍' ଯେ କି 'ଶଲାତୁର'-ଗ୍ରାମରେ ପାଣିନିଙ୍କ ଜୀବନ-ଚରିତ, ସଂକଳନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କମତରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ-ରଚନା ପରେ ପାଣିନି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ନେଇ ଦେଶର ସେହି ସମୟର ସମ୍ରାଟଙ୍କ ସଭାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ସମାଲୋଚନାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ସମ୍ରାଟ ପାଣିନିଙ୍କୁ ବହୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ରାଜଶେଖର (୯୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ମଧ୍ୟ ପାଣିନିଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ପାଟଳୀପୁତ୍ର ନଗରରେ ହେଉଥିବା-ଶାସ୍ତ୍ରକାର ପରୀକ୍ଷା ସଭା ସହ ଥିବା କଥାରେ ସ୍ୱସମ୍ମତି ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବାରୁ ନନ୍ଦ-ବଂଶ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପାଣିନି, ନିଜ-ଲେଖା ପାଇଁ ପୁରସ୍କୃତ ହେବା ସୁନିର୍ଣ୍ଣିତ ଅଟେ ।

ନନ୍ଦ ବଂଶର ବଂଶାବଳୀ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ପ୍ରଥମ ମହାନନ୍ଦନ ରାଜା ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦନ୍ ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ମହାନନ୍ଦନଙ୍କ ନାମାନ୍ତର ମହାନନ୍ଦ ଥିଲା । ଏହି ମହାନନ୍ଦ ପାଣିନିଙ୍କ ମିତ୍ର ଥିଲେ । ଏଣୁ ମହାନନ୍ଦ ପାଣିନିଙ୍କ ସାମସମୟିକ ଓ ମଗଧ ସମ୍ରାଟ୍ ଥିଲେ । ଯାହାଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୫୦୦ ବର୍ଷ ତଳର ମଧ୍ୟଭାଗ । କାଶିକା ବ୍ୟାକରଣାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ 'ନନ୍ଦୋପକ୍ରମାଣି ମାନାନି (କାଶିକା- ୨।୪।୩୧) ଏହି ଉଦାହରଣରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ କୌଣସି ନନ୍ଦରାଜା ନିଜରାଜ୍ୟରେ ମାପ ଓ ଓଜନ ପାଇଁ ଏହି ମାପ ପ୍ରଚଳନ କରାଇଥିଲେ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ଉପଜ୍ଞୋପକ୍ରମଂତଦାଦ୍ୟା ଚିଖ୍ୟାସାୟାମ୍' (ଅ ୨ । ୪ । ୨୧) 'ନନ୍ଦୋପକ୍ରମଂ ଦ୍ରୋଣଃ ।' ଏହି ଉଦାହରଣ ଓ ସୂତ୍ରବଳରୁ ପାଣିନି ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ପ୍ରଣୟନ କରିବା ପ୍ରାୟ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ।

'ମସ୍କର ମସ୍କରିଣୌ ବେଣୁପରିବ୍ରାଜକୟୋଃ' (ଅ. ୬ । ୧ । ୧୫୪)

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଏହି ସୂତ୍ରାନୁସାରେ ପରିବ୍ରାଜକ ଅର୍ଥରେ 'ମସ୍କରୀ'-ଶବ୍ଦର ନିପାତନ ସିଦ୍ଧତା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ 'ମସ୍କରୀ' ଶବ୍ଦ 'ମଂଖଲି ଗୋସାଲ' କୁ ବୁଝାଉ ଅଛି ।

'ମଂସଲି ଗୋସାଲ' ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ । ସେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସାମସମୟିକ ଥିଲେ । ଏହି ତଥ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲେ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'କୁମାର ଶ୍ରମଣାଦିଭିଃ' (ଅ ୨ । ୧ । ୭୦) ସଜ୍ଜାବରସୂତେ ନିକାୟ' ଏହିସବୁ ଶବ୍ଦ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରେ ଲୋକରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି । ଏଣୁ ପାଣିନି ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ଧରିନେବାକୁ ହେବ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ-ମନୀଷୀ 'ଗୋଲ୍‌ଷ୍ଟୁକର' ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ 'ଉପନିଷଦ୍'ର ଅଭାବ ଥିବା କଥା ଯାହା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ତାହା 'ଜୀବିକୋପନିଷଦାବୌପମ୍ୟେ' ଅ ୧ । ୪ । ୭୯, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି 'ଉପନିଷଦ' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବାରୁ 'ଉପନିଷଦ୍' ରଚନା ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ, କିନ୍ତୁ ପାଣିନିଙ୍କ ପରେ ନୁହେଁ ।

ଯାହାହେଉ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ପ୍ରମାଣ ସମୂହରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ସର୍ବଥା ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ଅବସ୍ଥାରେ । ତେବେ ନିରୁକ୍ତକାର ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ, ଏହା ସୁନିଶ୍ଚିତ ।

ସ୍ଥୂଳତଃ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ସପ୍ତମ ଶତକରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୫ମ ଶତକ ମଧ୍ୟରେ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ସମୁଚିତ ଅଟେ ।

ସଂସ୍କୃତଭାଷା—

ଯେଉଁ ଭାଷା ଦ୍ୱାରା ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରାଚୀନତମ ସାହିତ୍ୟ-ରଚନା ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଯେଉଁ ଭାଷା ଦେବଭାଷା ରୂପରେ ପରିଚିତ ତାହା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ।

ଅତଏବ ମହାକବି ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ମତରେ ଯେଉଁ ଭାଷା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଚୀନ ଋଷି-ମାନେ ନିଜର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ସେହି ଭାଷାର ନାମ- 'ଦୈବୀ ବାକ୍ ।' 'ସଂସ୍କୃତଂ ନାମ ଦୈବୀବାଗନ୍ୱାଖ୍ୟାତା ମହର୍ଷିଭିଃ ।' ଏହି ଦୈବୀବାକ୍ ସଂସ୍କୃତ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମାନୁସାରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାକୁ ୨ ଭାଗରେ ସ୍ଥୂଳତଃ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ପ୍ରଥମେ 'ଦୈବୀ ବାକ୍ ବା 'ବୈଦିକଭାଷା', ଦ୍ୱିତୀୟରେ 'ଲୌକିକସଂସ୍କୃତ' ବା 'ମାନୁଷୀଭାଷା' । ଅତଏବ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ମହାତ୍ମା ହନୁମାନ୍ ସୀତାଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚି କେଉଁ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କ ସହ କଥୋପକଥନ କରିବେ ସେଥିପାଇଁ ନିଜ ମନରେ ଚିନ୍ତା କରୁଅଛନ୍ତି— 'ଯଦି ବାଚଂ ବଦିଷ୍ୟାମି ଦ୍ୱିଜାତିରିବ ସଂସ୍କୃତାମ୍ । ରାବଣଂ ମନ୍ୟମାନା ମା ସୀତା ଭୀତା ଭବିଷ୍ୟତି ।' ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦି ଦ୍ୱିଜାତିଙ୍କ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଦ୍ୱାରା ଯଦି କହିବି ତେବେ ସୀତା ମୋତେ ରାବଣ ମନେକରି ଭୀତତ୍ରସ୍ତ ହେବେ । ତଦନନ୍ତର 'ବାଚଂ ଚୋଦାହରିଷ୍ୟାମି ମାନୁଷୀମିହ ସଂସ୍କୃତାମ୍ ।' ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜର ବ୍ୟାବହାରିକ ଭାଷା ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଥିଲା । ୧- ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଭାଷା ଓ ୨- ଶିଷ୍ଟ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶିଷ୍ଟଗୋଷ୍ଠୀ ବ୍ୟବହୃତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା । ଏହି ଶିଷ୍ଟପ୍ରଯୁକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରୁ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ଅତଏବ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ପୃଷୋଦରାଦୀନି ଯଥୋପଦିଷ୍ଟମ୍' (ଅ ୬ । ୩ । ୧୦୯) ଏହି ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'କେନୋପଦିଷ୍ଟମ୍' ଇତି ପ୍ରଶ୍ନେ, 'ଶିଷ୍ଟୈଃ ପ୍ରଯୁକ୍ତାନାମନୁକ୍ରମ୍ ।' ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଶିଷ୍ଟସମାଜପ୍ରଯୁକ୍ତ ବ୍ୟାବହାରିକ ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ଥିଲେ, ଅତଏବ ଦମୟନ୍ତୀ ସ୍ୱୟଂବର ମହୋତ୍ସବରେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ କବି ରଚିତ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତରେ 'ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଭାଷାନବବୋଧଭୀତେଃ, ସଂସ୍କୃତ୍ରିମାଭିର୍ବ୍ୟବହାରବତ୍ସୁ ।' ଅର୍ଥାତ୍ ସମବେତ ରାଜନ୍ୟ ମଣ୍ଡଳୀରେ ପରସ୍ପର ଭାଷାନଭିଜ୍ଞତା ହେତୁ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ଦ୍ୱାରା ପରସ୍ପର କଥୋପକଥନ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନତମ ଭାରତୀୟ ଭାଷାଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲା । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି, ଆଚାର ଓ ବ୍ୟବହାର ଧରାପୃଷ୍ଠରେ ଶୀର୍ଷସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଏହି ଶିଷ୍ଟ ସମ୍ମତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ହିଁ ଭାରତୀୟ ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ରୂପେ ବହୁକାଳ ଧରି ଚାଲିଆସୁଥିଲା । ଶିଷ୍ଟ ସମ୍ମତ ଏହି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାତିରିକ୍ତ ଭାଷାନ୍ତର ମଧ୍ୟ ଅତି ବିସ୍ତୃତ ଭାରତ ବର୍ଷରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ଅଟେ । ଏହାହିଁ 'ଅପଭ୍ରଂଶ' ଭାଷା ନାମରେ ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ଉକ୍ତିରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

ଏହି ଶିଷ୍ଟସମ୍ମତ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଭାଷାନ୍ତର ମଧ୍ୟ 'ପାଲି, ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରଭୃତି' ସମୁନ୍ନତ ପଦବୀ ଅଧିରୂଢ ହୋଇଉଠିଥିଲା, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରାକୃତ ଓ ପାଲିଭାଷାରେ ଗ୍ରନ୍ଥରଚନା ବହୁଳଭାବେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହିପରି ଦ୍ୱାଦଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ 'ରାଜସ୍ଥାନୀ, ଅବଧୀ ବ୍ରଜଭାଷାର ସ୍ଥାନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହିସବୁ ଭାଷାର ପରିପ୍ରସାରରେ ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଆ, ଆସାମୀ, ଗୁଜରାଟୀ, ସିନ୍ଧୀ, ପଞ୍ଜାବୀ, ନେପାଳୀ ପ୍ରଭୃତି ଜନ୍ମଲଭି କ୍ରମେ ସଂପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ନାମାନ୍ତର 'ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା' । ଯେ କୌଣସି ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାର ପରିପକ୍ୱ ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ 'ସଂସ୍କୃତଭାଷା' ମହାବୋଧ କଳ୍ପତରୁ ସ୍ୱରୂପ ।

ଅତଏବ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରୁ ଆଗତ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ପରିକଳ୍ପନ ସହଜସାଧ୍ୟ । 'ତତଃ ଆଗତଃ' (ଅ ୪ । ୩ । ୭୪) ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତେଃ— ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାତଃ, ଆଗତଃ' ଏହି ଅର୍ଥରେ 'ଅଣ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ 'ପ୍ରାକୃତ'-ଶବ୍ଦନିଷ୍ପନ୍ନ ।

ପାଣିନୀୟ ଶିକ୍ଷାରେ- 'ତ୍ରିଷଷ୍ଟିଶ୍ଚତୁଃଷଷ୍ଟିର୍ବା ବର୍ଣ୍ଣାଃ ଶମ୍ଭୁମତେ ମତାଃ, ପ୍ରାକୃତେ ସଂସ୍କୃତେ ଚାପି ସ୍ୱୟଂପ୍ରୋକ୍ତାଃ ସ୍ୱୟମ୍ଭୁବା'- ଏହି ଲେଖାରେ ପ୍ରାକୃତ ଶବ୍ଦର

ସନ୍ନିବେଶନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ଏଥିରୁ ପଣ୍ଡିତଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ କୌଣସି ଭାରତୀୟ ଭାଷାର ସମ୍ୟକ୍ ଅଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତଭାଷା, ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ସାମଗ୍ରୀ ଅଟେ ।

ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାଗୋଷ୍ଠୀରେ- ତାମିଲ, ତେଲୁଗୁ , କନ୍ନାଡ଼ ଓ ମଲୟାଲମ୍ ଭାଷାରେ ପ୍ରତିଶତ, ଅଶୀତି ସଂସ୍କୃତଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ।

ପୂର୍ବେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରସାର ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଯେପରି ଉପଯୋଗିତା ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା, ଭବିଷ୍ୟତରେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ସେହିପରି ପ୍ରତ୍ୟାଦରଲଭ କରିବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ ନୂତନ ଭାଷାରେ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଶବ୍ଦରାଶି ଏବଂ ନୂତନ ସଂସ୍ଥାପିତ ସଂସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ ଅନେକବିଧ ପରିଭାଷା ସମୂହର ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ସୁଲଭ ଓ ପ୍ରାମାଣିକ ଏବଂ ସର୍ବମାନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ସର୍ବସାଧନ ଅଟେ ।

ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଧାତୁ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସହଯୋଗରେ ଶବ୍ଦନିର୍ମାଣପ୍ରଣାଳୀ, ଗ୍ରୀକ୍ ଲାଟିନ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷା ଅପେକ୍ଷା, ଅତ୍ୟଧିକ । ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ପରିବାରରେ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ମାତୃସ୍ଥାନୀୟ କହିଲେ ଚଳେ ।

ଏହି ଭାଷା ଦ୍ୱାରା ଭାରତ ୟୁରୋପୀୟ-ଭାଷା-ପରିବାରର ସମସ୍ତ ଭାଷା ଉପରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ଅତ୍ୟଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ ।

ବ୍ୟାକରଣର ଅନ୍ୟନାମ ଶବ୍ଦବିଦ୍ୟା । ଏହି ଶବ୍ଦବିଦ୍ୟା ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଚଲିଆସୁଅଛି । ଶବ୍ଦବିଦ୍ୟା ସଂପୃକ୍ତ ଶବ୍ଦ ବିଷୟକ ବିଚାର ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ବିବେଚିତ ହେବ ।

ଷଡଙ୍ଗ ବେଦାଧ୍ୟୟନ ଭାରତ ବର୍ଷରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ । ଏହି ଷଡ଼ଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ 'ଷଟ୍ସ୍ୱଙ୍ଗେଷୁ ପ୍ରଧାନଂ ବ୍ୟାକରଣମ୍' ମହାଭାଷ୍ୟର ଏହି ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ ଏବଂ 'ଶିକ୍ଷା ଘ୍ରାଣନ୍ତୁ ବେଦସ୍ୟ ମୁଖଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ସ୍ମୃତମ୍' ଏହି ଶିକ୍ଷା ବଚନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ଉପାଦେୟତା ପରିସ୍ଫୁଟ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଚରଣ ପରିଷଦ୍‌ରେ ଶବ୍ଦ ବିଦ୍ୟାର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ବିଶଦ ଭାବରେ କରାଯାଉଥିଲା । ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା ଲୋକ ଓ ବେଦପ୍ରଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶବ୍ଦରେ ଧାତୁର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଓ ତା ସହ ପ୍ରତ୍ୟୟାର୍ଥ ନିରୂପଣ ପୂର୍ବକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଯୋଗ ହିଁ ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରାଧ୍ୟୟନର ପ୍ରୟୋଜନ ।

ଅତଏବ ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳି ପ୍ରଣୀତ ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'ଅଥ ଶବ୍ଦାନୁଶାସନମ୍- ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଶବ୍ଦାନୁଶାସନର ନାମ- ବ୍ୟାକରଣ । ତଦନନ୍ତର 'କେଷାଂ ଶବ୍ଦାନାମ୍' 'ଲୌକିକାନାଂ ବୈଦିକାନାଞ୍ଚ' ଅର୍ଥାତ୍ ଲୋକ ଓ ବେଦପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦରାଶିର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ବ୍ୟାକରଣର ଚରମ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ।

ଯଦ୍ୟପି ପାପିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟାକରଣ ରଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ତଥାପି ସେ ସବୁ ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ ବେଦର ତତ୍ ତତ୍ ଶାଖାନୁସାରେ ପ୍ରଣୀତ, ଏବଂ ସେ ସବୁର ନାମ- 'ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ'। ଯଥା— ଋକ୍ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ଯଜୁଃ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ, ଇତ୍ୟାଦି। କିନ୍ତୁ ପାଣିନି ସେସବୁ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ବା ବ୍ୟାକରଣମାନଙ୍କର ବିରୋଧ ନ କରି ମଧ୍ୟମମାର୍ଗାନୁସରଣରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ନିଜର ପ୍ରଜ୍ଞାନୁସାରେ ଅନୁପମ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି।

ପାଣିନି ଭାଷା ବିଷୟରେ, ଯେଉଁ ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ବୈଦିକ ଏବଂ ଲୌକିକସଂଜ୍ଞକଶବ୍ଦ ଧାତୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅର୍ଥ ଏବଂ ଶବ୍ଦୋଚ୍ଚାରଣ ବିଧାନ ପୂର୍ବକ ସମାସ, ସନ୍ଧି, ବାକ୍ୟରଚନା ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗଦ୍ୱାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ 'ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ୟାକରଣ' ପ୍ରଖ୍ୟାତି ଲାଭ କଲା।

ବହୁତ ପ୍ରାଚୀନଭାଷା ସୁଶୃଙ୍ଖଳିତ ଓ ସୁଲଭ ବ୍ୟାକରଣର ଅଭାବରୁ ଲୋପ ପାଇଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତ ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟର ଭାଷା ନିୟମିତ ହୋଇ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବେ ଚାଲିଅଛି। ଏହା ହିଁ 'ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର' ମହତ୍ତ୍ୱ। ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପାଣିନି ଜାଣିଥିଲେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଷାରେ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ଅପରିମିତ। ତେଣୁ ପ୍ରତିଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନ ଅର୍ଥାତ୍ ଧାତୁପ୍ରତ୍ୟୟ କଳ୍ପନା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ। ଏଣୁ ପାଣିନିଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଶାକଟାୟନଙ୍କ ସମ୍ମତ 'ଉଣାଦୟଃ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାନି ପ୍ରାତିପଦିକାନି' ଏଥିରେ ସମ୍ମତି ପ୍ରକାଶ ନ କରି ତଦଶିଷ୍ୟଂ ସଂଜ୍ଞାପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍' (ଅ. ୧।୨।୫୩ ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ତତ୍ ତତ୍ ଶବ୍ଦର ସମାଧାନ କରିଅଛନ୍ତି।

ଅତଏବ ''ଉଣାଦୟୋ ବହୁଳମ୍' (ଅ. ୩।୩।୧) ଏହି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରି ମଧ୍ୟ ପାଣିନି 'ସଂଜ୍ଞାପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍' ଏହି ସୂତ୍ର କରିବାଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଲୋକବ୍ୟବହୃତ ସଂଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ହିଁ ଶବ୍ଦର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଇଥିବାରୁ ସେ ସବୁ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ କଳ୍ପନ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ବିଷୟ ହେବ।

ପାଣିନିଙ୍କ ମତରେ ସେ ସବୁ ସ୍ଥଳରେ 'ଉଣାଦୟଃ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାନିପ୍ରାତିପଦିକାନି' ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯାଇଅଛି। 'ଉଣାଦୟୋ ବହୁଳମ୍ (ଅ ୩।୩।୧) ଏହି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ କେତେକ ସ୍ଥଳେ ଲୋକଙ୍କ ଇଚ୍ଛାନୁରୂପ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରିକଳ୍ପନ କରାଯାଇପାରେ ଓ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ସଂଜ୍ଞା ହିଁ ପ୍ରମାଣ ରୂପରେ ଗ୍ରାହ୍ୟ। ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ସବୁ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରିକଳ୍ପନ ନିରର୍ଥକ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବୈୟାକରଣମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମତପୋଷଣ ପୂର୍ବକ ସଂଜ୍ଞାଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦନ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ। ଯେପରି ଗର୍ଗସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉଣାଦିନିଷ୍ପନ୍ନ ସଂଜ୍ଞଶବ୍ଦ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ପ୍ରାତିପଦିକ, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଭାଗ ଶୂନ୍ୟ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ଶାକଟାୟନ ଏହି ମତର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରୋଧୀ।

ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ଶାକଟାୟନଙ୍କ ମତରେ "ସଂଜ୍ଞାସୁ ଧାତୁରୂପାଣି ପ୍ରତ୍ୟୟାଶ୍ଚ ତତଃ ପରେ, କାର୍ଯ୍ୟାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଦନୁବନ୍ଧ-ମେତଚ୍ଛାସ୍ତ୍ରମୁଣାଦିଷୁ' ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତାକଳନ କରି ମଧ୍ୟ 'ପାଣିନେସ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିପକ୍ଷପାତିନଃ' ଏହା କହିଅଛନ୍ତି ।

ପାଣିନି ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ବିରୋଧ ପରିହାରପାଇଁ ଉଭୟ ମତରେ ସମନ୍ୱୟ ସଂସ୍ଥାପନ ନିମନ୍ତେ 'ଉଣାଦୟୋ ବହୁଲମ୍' ଏହି ସୂତ୍ରରେ 'ବହୁଲ'-ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ କେତେକଙ୍କ ମତରେ 'ଉଣାଦିସଂଜ୍ଞାଶବ୍ଦ. ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବେ ବହୁ ବୈୟାକରଣ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମତପ୍ରକାଶନ କରି ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ପାଠରେ ସ୍ୱରଭେଦ, ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ପ୍ରଭୃତି ସନ୍ନିବେଶିତ କରାଇଅଛନ୍ତି ।

ଏ ସ୍ଥଳରେ ପାଣିନି ସମସ୍ତଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ ନିମନ୍ତେ 'ଛନ୍ଦସି ବହୁଲମ୍' 'ଅନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍' 'ଏକେଷାମ୍' ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ସମସ୍ତଙ୍କର ମତପୋଷଣ ପୂର୍ବକ ଅପୂର୍ବ ମାର୍ଗ ଉଦ୍ଭାବନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'ସର୍ବବେଦପାରିଷଦମ୍ ଇଦଂ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା ସବୁ ବେଦର ସସ୍ୱର ପାଠ ଓ ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ପ୍ରଭୃତି ସୁସମାହିତ ହୋଇପାରୁଥିବାରୁ ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'ନୈକଃ ପନ୍ଥାଃ ଶକ୍ୟମାସ୍ଥାତୁମ୍' ବୋଲି ପତଞ୍ଜଳି ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ ସଂଜ୍ଞାଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ରୂପ, ଧାତୁରେ ପ୍ରତ୍ୟୟସନ୍ନିଯୋଗ କରି ସଂଜ୍ଞାଶବ୍ଦ (କୃଦନ୍ତ) ନିଷ୍ପାଦନ ଏବଂ ଏହି ସଂଜ୍ଞାଶବ୍ଦରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରତ୍ୟୟସନ୍ନିଯୋଗ (ତଦ୍ଧିତ) କରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦନ, ଏହା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଅପୂର୍ବ ସମୃଦ୍ଧି ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବିଭାଗ—

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟ ୪ଟି ପାଦରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ' ୩୨ ପାଦରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ପ୍ରତି ଅଧ୍ୟାୟରେ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ଏକ ଏକ ସୂତ୍ର । ସୂତ୍ରର ଲକ୍ଷଣ ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ସୂତ୍ରର ସ୍ୱରୂପ ସଂକ୍ଷେପରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେବା ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରା । ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଏହି ନିୟମର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ କୌଣସି କ୍ଲିଷ୍ଟପଦର ସଂଶ୍ଳେଷ ନାହିଁ ।

ପାଣିନିଙ୍କ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ' ଏପରି ଭାବରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି, ଯାହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶୈଳୀ ନିରୂପଣ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ ବୈୟାକରଣ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ପରିଭାଷା ରୂପରେ ସ୍ୱୀକୃତ— 'ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରାଲାଘବେନ ପୁତ୍ରୋତ୍ସବ

ମନ୍ୟନ୍ତେ ବୈୟାକରଣାଃ'। ଅର୍ଥାତ୍ ସୂତ୍ରନିର୍ମାଣ ପଦ୍ଧତିରେ ଯେବେ, ସମସ୍ତପଦ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ସୂତ୍ର ରଚନାରେ ଏକବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ (ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା) ଲାଘବ ହୋଇଯାଏ ତେବେ ସୂତ୍ରପ୍ରଣୟନକର୍ତ୍ତା, ପୁତ୍ର ଜନ୍ମ ହେତୁକ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି।

ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ' ୩୯୯୫ ସୂତ୍ର ସଂଘଟିତ ଅଟେ। ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣସମାମ୍ନାୟ ୧୪ଟି ସୂତ୍ର ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି। ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ 'ମଧ୍ୟଏସିଆ'ରୁ ଆରମ୍ଭି ପୂର୍ବରେ 'ଆସାମ' ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ଗୋଦାବରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥିତ 'ଅଶ୍ମକ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୂଭାଗସ୍ଥ ଲୋକଜୀବନର ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦସମୂହ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଅଛି।

ଭୂଗୋଳ ସାମାଜିକଜୀବନ ମୁଦ୍ରା ମାପ ଓ ଓଜନ ଶିକ୍ଷା ସାହିତ୍ୟ ରାଜା ମନ୍ତ୍ରିପରିଷଦ୍ ଶାସନ ସେନା ଦେବତା ଯାଗ ବା ଯଜ୍ଞ, ପୂଜା ସାଧୁ-ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବଣିକ କର୍ମକାର ମହାଜନ କୃଷକ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଜୀବନରେ ସଂପୃକ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଛି।

ଏହିପରି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ବୈଦିକଶାଖା ସମୂହ ଓ ଚରଣ (ଆଜିକାଲି ପ୍ରଚଳିତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ) ଗୋତ୍ର ଏବଂ ଲୋକପ୍ରଚଳିତ ବଂଶନାମ ଓ ଭୌଗୋଳିକ-ଜନପଦ ଏବଂ ସଂଘର ନାମ ସୁରୁଚିରୂପେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ-ବହୁ ବୈୟାକରଣ ଭାରତ ଭୂମିରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ପାଣିନି ସ୍ୱୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ୧୧ ଜଣଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରି ତାଙ୍କ ସମ୍ମତ ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କାରକୁ ବିକଳ୍ପପକ୍ଷରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି। କେବଳ ଗୋଟିଏ ସୂତ୍ର 'ଦୀର୍ଘାଦାଚାର୍ଯ୍ୟାଣାମ୍ (ଅ.୮।୪।୫୨) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ନିଜର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସମ୍ମତ ମାର୍ଗ ପାକ୍ଷିକ ଭାବେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛି।

ଏହି ୧୧ ଜଣ ବୈୟାକରଣଙ୍କ ନାମ— (କ) ଆପିଶଳି, (ଖ) କାଶ୍ୟପ, (ଗ) ଗାର୍ଗ୍ୟ, (ଘ) ଗାଲବ, (ଙ) ଚାକ୍ରବର୍ମଣ, (ଚ) ଭାରଦ୍ୱାଜ, (ଛ) ଶାକଟାୟନ, (ଜ) ଶାକଲ୍ୟ, (ଝ) ସେନକ, (ଞ) ସ୍ଫୋଟାୟନ ଓ (ଟ) ଆଚାର୍ଯ୍ୟ,— ଏମାନଙ୍କ ମତ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନପୂର୍ବକ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି। ୧- 'ବାସୁପ୍ୟାପିଶଲେଃ' (ଅ. ୬।୧।୯୨) ୨- 'ତୃଷିମୃଷିକୃଶେଃକାଶ୍ୟପସ୍ୟ' (ଅ. ୧।୨।୨୫) ୩- 'ଓତୋ ଗାର୍ଗ୍ୟସ୍ୟ' (ଅ. ୮।୩।୨୦) ୪- 'ଇକୋ ହ୍ରସ୍ୱୋଽଙ୍ୟୋଗାଲବସ୍ୟ' (ଅ. ୬।୩।୩୧) ୫- 'ଈ୩ ଚାକ୍ରବର୍ମଣସ୍ୟ' (ଅ ୬।୧।୧୩୦) ୬- 'ଋତୋ-ଭାରଦ୍ୱାଜସ୍ୟ' (ଅ ୬।୧।୬୩) ୭- 'ବ୍ୟୋର୍ଲଘୁପ୍ରୟତ୍ନତରଃ ଶାକଟାୟନସ୍ୟ' (ଅ ୮।୩।୧୮) ୮- 'ଲୋପଃ ଶାକଲ୍ୟସ୍ୟ' (ଅ ୮।୩।୧୯) ୯- 'ଗିରେଶ୍ଚ-ସେନକସ୍ୟ' (ଅ ୫।୪।୧୧୨) ୧୦- 'ଅବଙ୍ ସ୍ଫୋଟାୟନସ୍ୟ' (ଅ ୬।୧।୧୨୩) ୧୧- 'ଦୀର୍ଘାଦାଚାର୍ଯ୍ୟାଣାମ୍' (ଅ ୮।୪।୫୨)- ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବୈୟାକରଣଙ୍କ ନାମ ଅଧୋଲିଖିତ ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ଅନୁସନ୍ଧେୟ।

ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାରୁ ୧୯୪୩ଟି ଧାତୁ ଧାତୁପାଠ ରୂପେ ପାଣିନି ସଂଗ୍ରହ କରି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବିଶେଷତ୍ୱ ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ଧାତୁର ସନ୍ନିହିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ କରିବା ଏକ ସରଳ ପ୍ରକ୍ରିୟା ।

ଏହାହିଁ କୃଦନ୍ତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ । ମହାଭାଷ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି ପ୍ରଖର ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଓ ପ୍ରମାଣଭୂତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । ସେ ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାତଃକାଳରେ ପୂର୍ବାଭିମୁଖୀ ହୋଇ ହାତରେ କୁଶ ସଂଧାରଣ କରି ନିଜର ସୂକ୍ଷ୍ମ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେହି ସୂତ୍ର ଗୁଡ଼ିକରେ ଏକ ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ ନିରର୍ଥକ ନୁହେଁ ।

"ଦର୍ଭପବିତ୍ରପାଣିରାଚାର୍ଯ୍ୟଃ ଶୁଚୌ ଦେଶେ ପୂର୍ବାଭିମୁଖଃ ଉପବିଶ୍ୟ ମହତା ପ୍ରଯତ୍ନେନ ସୂତ୍ରାଣି ପ୍ରଣୟତି ସ୍ମ, ତତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣେନାପ୍ୟନର୍ଥକେନ ନ ଭବିତବ୍ୟମ୍, କିଂ ପୁନଃ ଇୟତା ସୂତ୍ରେଣ" । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ମହାଭାଷ୍ୟରେ- "ଅନଳ୍ପମତିରାଚାର୍ଯ୍ୟଃ" ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଲେଖାଯାଇଅଛି ।

ଆଧୁନିକ ବୈୟାକରଣ କାଶିକା-କାର ମଧ୍ୟ ନିଜଗ୍ରନ୍ଥରେ ପାଣିନି ନିଜର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟି ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦରାଶି ସଂଗ୍ରହ କରିଥିବା କଥା କହିଛନ୍ତି ।

"ମହତୀ ସୂକ୍ଷ୍ମେକ୍ଷିକା ବର୍ତ୍ତତେ ସୂତ୍ରକାରସ୍ୟ"

ଚୀନଯାତ୍ରୀ "ଶ୍ୟୁ ଆନ୍ ଚୁଆଙ୍"-ଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି, ଶୁଦ୍ଧଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନିମନ୍ତେ ଦେଶଭ୍ରମଣରେ କାଳାତିପାତ କରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦ ସାମଗ୍ରୀ ସଂଗ୍ରହଣରେ ବ୍ରତୀ ହେଲେ । ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ-ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ କେବଳ ପୂର୍ବପ୍ରଚଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି ଗ୍ରନ୍ଥରଚନା ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉଥିଲେ, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ପଦ୍ଧତି ସୀମିତ ଥିଲା ।

ପାଣିନି କିନ୍ତୁ ଏହାର ପକ୍ଷପାତୀ ନ ହୋଇ ଜୀବିତ ଭାଷାର ପ୍ରସାର ସର୍ବଦା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଉପଲବ୍ଧି କରି ଗ୍ରାମ ନଗର ଜନପଦ ଆଶ୍ରମ ରାଜାମାନଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରିପରିଷଦ୍ ସେନା ସମୂହରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦାବଳୀରେ ଏବଂ ଶ୍ରମିକମାନଙ୍କ କର୍ମଶାଳାରେ ଦୈନନ୍ଦିନ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦ ସାମଗ୍ରୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ନିର୍ମାଣରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ—

ପାଣିନି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଗ୍ରାମର ଜନତା ସହ ସଂପୃକ୍ତ ହୋଇ ସେଠାରେ ବ୍ୟବହୃତ ଭୂମିର ନାମ ଏବଂ ସେଥିରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ଧାନର ନାମ ଧାନ ବୁଣିବା ଓ ଧାନତଳି ପୋତିବା ବଳଦ, ରଥ, ବାହନ ପ୍ରଭୃତିର ନାମ ଟଙ୍କା କରଜ ଦେବାର ସମୟ ଓ

ପରିଶୋଧ କରିବା ସମସ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷଙ୍କ ଖେଳ, ପିଲା ଓ ବଡ଼ ମଣିଷଙ୍କ ନାମ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ପଢ଼ିବା ପ୍ରଣାଳୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ନାମ ନାନାବିଧ ସାହିତ୍ୟ ବଜାରରେ ବ୍ୟବହୃତ ମୋହର ଓ ମାପ ଏବଂ ଓଜନ ପ୍ରଭୃତି ଜୀବନରେ ସାଧାରଣ ବ୍ୟବହାରରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦରାଶି ସଂଗ୍ରହ କରି ସ୍ୱୀୟ ଶବ୍ଦାନୁଶାସନରେ ସେ ସବୁର ସନ୍ନିବେଶନ କରାଇଥିଲେ । ଯଥା—

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା "ଉଦ୍ଦାଳକପୁଷ୍ପଭଞ୍ଜିକା", ଶାଳଭଞ୍ଜିକା, ବୀରଣପୁଷ୍ପ ଭଞ୍ଜିକା ଲୋକମାନେ ନିଜ ନିଜର ପିଲାଙ୍କ ନାମକରଣ କରି ସେହି ନାମକୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ କ୍ଷୁଦ୍ରତର କରି ଡାକିବା ପାଇଁ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିବା ମଧ୍ୟ ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।-ଯେପରି "ଦେବଦତ୍ତ" ନାମଧାରୀଙ୍କୁ ଦେବିୟ, ଦେବକ, ଦେବିଲ, ଦେବଲ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ସେ ସବୁର ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

ଏହି ସବୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିବେଚନା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିବାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ବୈୟାକରଣ କାଶିକାକାର ଲେଖିଅଛନ୍ତି—

'ମହତୀ ସୂକ୍ଷ୍ମେକ୍ଷିକା ବର୍ତ୍ତତେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ"

ପ୍ରାଚୀନ ଗାନ୍ଧାରସ୍ଥିତ ଶଲାତୁର ଗ୍ରାମରେ ପାଣିନି ଜନ୍ମଲାଭ କରି ତତ୍-ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ 'ତକ୍ଷଶିଳା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ''ରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଥିବା କଥା, ବୌଦ୍ଧ-ଜାତକରୁ ଅନୁମେୟ । ସେଥିରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି ତକ୍ଷଶିଳା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଅଧ୍ୟେତୃଗଣ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ନିୟମାନୁବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଶ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ ।

ଏଣୁ ପାଣିନି ସେହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ନିୟମାନୁସାରେ ଭାରତୀୟ-ପୂର୍ବଦେଶ ପ୍ରଭୃତିରେ ପଦାର୍ପଣ କରି ସେଠାରେ ବ୍ୟବହୃତ ପୂର୍ବୋଦାହୃତ କ୍ରୀଡ଼ା ମାପ ଓ ଓଜନ ଏବଂ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ସ୍ନେହକାତରରେ ଡାକିବା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦସାମଗ୍ରୀ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ, ଜନପଦ, ଗ୍ରାମ, ନଗର, ସଂଘ, ଗୋତ୍ର, ଚରଣ ପ୍ରଭୃତିର ସୁବିସ୍ତୃତ ତାଲିକା ପରିଲକ୍ଷିତ ହେବାରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି, ଦେଶ-ବିଦେଶ ଯାତ୍ରା କରି ଏସବୁ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ସବୁ ସୁବିସ୍ତୃତ- ଗୋତ୍ର, ଚରଣ ତାଲିକା, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପାଣିନୀୟ ଗଣପାଠରେ ସମ୍ଭବତଃ ୧୦୦୦ ଗୋତ୍ରର ନାମ ସମୁଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି । ଏହି ଗୋତ୍ର ସଙ୍କଳନ ଦ୍ୱାରା ଏକ ପରିବାରରେ ଚାରିପ୍ରକାର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଯେପରି ଗର୍ଗ, ଗାର୍ଗୀ, ଗାର୍ଗ୍ୟ ଓ ଗାର୍ଗ୍ୟାୟଣ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମପୁରୁଷ-ଗର୍ଗ, ୨ୟ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଗାର୍ଗୀ ଏବଂ ପୌତ୍ର ଗାର୍ଗ୍ୟ ଓ ୪ର୍ଥ ପ୍ରପୌତ୍ର-ଗାର୍ଗ୍ୟାୟଣ ନାମରେ ସମାଜରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ ।

ସମାଜରେ ବିଶିଷ୍ଟ ପରିବାର କୌଣସି ନା କୌଣସି ଗୋତ୍ରଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । ଗୋତ୍ର, ସମାଜରେ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ତା ଥିଲା । ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଗୋତ୍ର ଭିନ୍ନ ଲୌକିକ ଗୋତ୍ରର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରୁ ଅନୁମେୟ ।

ଏହିପରି ଗ୍ରାମ ବା ନଗର ଶଳାତୁର ନିବାସୀ ଯଥା "ଶାଲାତୁରୀୟ" ଓ ମଥୁରା ନିବାସୀ "ମାଥୁର" ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପାଞ୍ଚଶହ ଗ୍ରାମ ଓ ନଗରର ନାମ ସମୁଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି ।

ଏଣୁ ଏହି ଭୌଗୋଳିକ ସୂଚୀ, ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟାଗାରର ଅମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନ । ଏହା ଅନ୍ୟତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଶାସ୍ତ୍ରର ନାମ— "ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ" ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଯେପରି (କ) ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବା ଅଷ୍ଟକ, ଏହା ପାଣିନୀୟ ଓ (ଖ) ଅକାଳକ ।

ଶେଷୋକ୍ତ ନାମ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ କାଳନିରୂପଣରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ— "ଅଦ୍ୟତନ, ଅନଦ୍ୟତନ, ସାମାନ୍ୟଭୂତ ଓ ପରୋକ୍ଷଭୂତର ନିରୂପଣରେ ପାଣିନି ପ୍ରବୃତ୍ତ ନ ହୋଇ " ଅନଦ୍ୟତନେ ଲଙ୍ " (ଅ ୩।୨।୧୧୧) " ପରୋକ୍ଷେ ଲିଟ୍" (ଅ ୩।୨।୧୧୫) ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟବହାର କରିଥିବାରୁ ଜଣାଯାଏ ଅଦ୍ୟତନ ଓ ଅନଦ୍ୟତନ ପ୍ରଭୃତି କାଳ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ ସନ୍ଦେହାପନ୍ନ ।

କେହି କେହି କହନ୍ତି ଆଜିରାତି ତୃତୀୟ ଯାମ ପରଠାରୁ ଆଗାମି-ରାତି ତୃତୀୟଯାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତର ନାମ- "ଅଦ୍ୟତନ" । ଅନ୍ୟ କାହାର ମତରେ ଆଜି ରାତି ପ୍ରଥମ ପ୍ରହର ଠାରୁ ଆଗାମୀ ରାତି ପ୍ରଥମ ପ୍ରହର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ " ଅଦ୍ୟତନ" ଏହିପରି ପରୋକ୍ଷକାଳ ମଧ୍ୟ ବିବାଦ ଗ୍ରସ୍ତ । କାହାର କାହାର ମତରେ ଏକଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବକାଳ- "ପରୋକ୍ଷ" । ଅନ୍ୟ ମତରେ ୨ଦିନ ବା ୩ଦିନ ପୂର୍ବକାଳ "ପରୋକ୍ଷ" ।—

ଏହିପରି "ଅସ୍ତି, ବର୍ତ୍ତମାନକାଳଃ", ନାସ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳଃ"- ଇତ୍ୟାଦି କାଳବିଷୟକ- ସମାଧାନ ବିବାଦଗ୍ରସ୍ତ ଥିବାରୁ, ପାଣିନି ସେ ସବୁରେ ସମୟ ନଷ୍ଟ ନ କରି କାଳ ଓ ଦେଶନାମ- "ସଂଜ୍ଞାପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ଲୋକବ୍ୟବହାରରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବାରୁ "କାଳୋପସର୍ଜନେ ଚ ତୁଲ୍ୟମ୍, ସଂଜ୍ଞାପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍ (ଅ ୧।୨।୫୭) ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରି ଲୋକପ୍ରଚଳିତ କାଳବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଆସ୍ଥା ପ୍ରକାଶ

ପୂର୍ବକ "ଅଦ୍ୟତନ, ଅନଦ୍ୟତନ"- ପ୍ରଭୃତି କାଳବିଶେଷରେ ପ୍ରାତିସ୍ୱିକ ଲକ୍ଷଣ-ପ୍ରୟୋଗ କରି ନାହାନ୍ତି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ବିରଚିତ ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ,
ସଂଜ୍ଞା ଚ ପରିଭାଷା ଚ ବିଧିର୍ନିୟମ ଏବ ଚ ।

ଅତିଦେଶୋଽଧିକାରଶ୍ଚ ଷଡ୍‌ବିଧଂ ସୂତ୍ରଲକ୍ଷଣମ୍"

ଏହି ଲକ୍ଷଣୋକ୍ତ ସୂତ୍ର ସମୂହରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି । ସେଥିରେ ସାକ୍ଷାତ୍ ଶକ୍ତି ଗ୍ରାହକ ସୂତ୍ରର ନାମ "ସଂଜ୍ଞାସୂତ୍ର" । ଯେପରି "ବୃଦ୍ଧିରାଦୈଚ୍ (ଅ. ୧।୧।୧) "ଅଦେଙ୍ ଗୁଣଃ (ଅ. ୧।୧।୨) ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ସୂତ୍ର ଶକ୍ତିଗ୍ରାହକ ରୂପେ ପରିଚିତ ହୁଏ । ବୃଦ୍ଧି ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା— "ଆକାର ଐକାର ଓ ଔକାର", ଏବଂ ଗୁଣ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା— "ଅ, ଏ, ଓ" ସାକ୍ଷାତ୍‌ରେ ବୁଝାଯାଇଥିବାରୁ ସେ ଦୁଇଟି "ସଂଜ୍ଞାସୂତ୍ର" । ପରିଭାଷା :— "ସାକ୍ଷାତ୍ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାହକତ୍ୱଂ ପରିଭାଷାତ୍ୱମ୍"

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ବିଧି ଶାସ୍ତ୍ରର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ପରିଗୃହୀତ ହୁଏ । ଯେପରି— "ସାର୍ବଧାତୁକାର୍ଧଧାତୁକୟୋର୍ଗୁଣୋଭବତି" ଏହାଦ୍ୱାରା ସାର୍ବଧାତୁକ କିମ୍ବା ଆର୍ଧଧାତୁକ ପରେ ଥିଲେ ପୂର୍ବର ଗୁଣ ହୁଏ । ଭୂ+ଅତି='ଭବତି' ।

ଏ ସ୍ଥଳରେ ସାର୍ବଧାତୁକ ପର ସମସ୍ତର ଗୁଣପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ- 'ଇକୋଗୁଣବୃଦ୍ଧୀ'—ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରର ସମୁପଯୋଗ ହୋଇ ସାର୍ବଧାତୁକାର୍ଧଧାତୁକ ପରେ ଥିଲେ ଇଗନ୍ତାଙ୍ଗର ଗୁଣ ହୁଏ । ଏହି ଅର୍ଥ, ସୂତ୍ରର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ପରିଗୃହୀତ ହୋଇଅଛି ।—

ବିଧି— 'ସାକ୍ଷାତ୍ ସାଧୁତ୍ୱ ସଂପାଦକତ୍ୱଂ ବିଧିତ୍ୱମ୍'

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦର ସାଧୁତା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ତାହା ବିଧି ସୂତ୍ର ।

ଯେପରି— 'ଇକୋ ଯଣଚି', (ଅ- ୬।୧।୭୭) ଅଚ୍‌ର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରେ ଥିବା 'ଇକ୍ ସ୍ଥାନରେ 'ଯଣ୍' ହୁଏ । ସୁଧୀ+ଉପାସ୍ୟ= ସୁଧ୍ୟୁପାସ୍ୟ ।—

ନିୟମ— 'ସାକ୍ଷାତ୍ ଇତର ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତିକତ୍ୱଂ ନିୟମତ୍ୱମ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ପକ୍ଷାନ୍ତର ନିବୃତ୍ତି ପୂର୍ବକ ଏକ ପକ୍ଷ ଗୃହୀତ ହୁଏ ।

ଯେପରି— 'ପତିଃ ସମାସ ଏବ' (ଅ. ୧।୪।୮) ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପତି ଶବ୍ଦର ପ୍ରାପ୍ତ ଗୁଣ-ନିଷେଧ କରାଯାଇ କେବଳ ସମାସ ହୋଇଥିଲେ ପତି ଶବ୍ଦର ଗୁଣ ହୁଏ,

ଯଥା— ଭୂପତୟେ ।—

ଅତିଦେଶ—'ସାକ୍ଷାତ୍ ସାଦୃଶ୍ୟ ଗ୍ରାହକତ୍ୱମ୍ ଅତିଦେଶତ୍ୱମ୍'

ଯଥା – 'ସ୍ଥାନିବଦାଦେଶୋଽନଲ୍ବିଧୌ (ଅ. ୧।୧।୫୭) ଅର୍ଥାତ୍, ଅଲ୍ବିଧିଭିନ୍ନ ବିଧିରେ ଆଦେଶ ସ୍ଥାନିସଦୃଶ ହୁଏ ।—

ଅଧିକାର— 'ସାକ୍ଷାତ୍ ଏକବାକ୍ୟତା ମାତ୍ରେଣ ବୋଧୋପଯୋଗିତ୍ୱମ୍-ଅଧିକାରତ୍ୱମ୍' 'ଧାତୋଃ' ଏହି ସୂତ୍ର 'ଅର୍ଧଧାତୁକଂ ଶେଷଃ' (ଅ. ୩।୪।୧୧୪) ଏହି ସୂତ୍ର ସହ ଏକ ବାକ୍ୟତା ଲାଭକରି 'ତିଙ୍ ଶିତ୍'ରୁ ଭିନ୍ନ ଧାତ୍ୱଧିକାରରେ ବିହିତ-ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆର୍ଧଧାତୁକ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଏକ ସଂହିତାରେ ପଠିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ୱରିତତ୍ୱ ଗୁରୁ ପରମ୍ପରାରୁ ଅନୁମେୟ ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ :—

ମହର୍ଷି ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଣୟନ ଏପରି ଭାବରେ କରିଅଛନ୍ତି ଯାହାର ଏକ ଅକ୍ଷର ନିରର୍ଥକ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ଭାଷ୍ୟକାର ପତଞ୍ଜଳି ପାଣିନିଙ୍କ କୃତିର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରଶଂସା ସହି ଲେଖିଅଛନ୍ତି—

"ବର୍ଣ୍ଣେନାପ୍ୟନର୍ଥକେନ ନ ଭବିତବ୍ୟମ୍ କିଂ ପୁନଃ ଇୟତା ସୂତ୍ରେଣ ।"

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର ରଚନାରେ ଯେଉଁ ଶୈଳୀ (ପ୍ରଣାଳୀ) ପାଣିନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁସୃତ ହୋଇଅଛି, ତାହାଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଲଘୁତର ଉପାୟ ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ "ଇକୋଯଣଚି" ଅ ୬।୧।୭୭ ସୂତ୍ରରେ "ଯଣିକୋଽଚି" ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କଲେ ମାତ୍ରା ଲଘବ ସମ୍ଭବପର ବୋଲି ଶଙ୍କା କରିବା ସର୍ବଥା ଅନୁଚିତ, ଯେଣୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଥମରେ ରହିବା ସର୍ବସମ୍ମତ ହେତୁ "ଇକ୍" କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି "ଯଣ୍" ର ବିଧାନ କରାଯାଇଥିବାରୁ ପ୍ରଥମରେ "ଯଣ୍" ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରାର ବିଚ୍ଛେଦକାରକ ଅଟେ ।

ଯଦ୍ୟପି ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ସୂତ୍ରଶୈଳୀ "ଚରଣପରିଷଦ୍ କର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲ ଏବଂ ଏହି ଶୈଳୀରେ ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର, ଧର୍ମସୂତ୍ର, ଗୃହ୍ୟସୂତ୍ର ଏବଂ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲ, ସଂସାରରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଶୈଳୀରେ ଭାରତୀୟ ସୂତ୍ରଶୈଳୀ ଅନୁପମ କହିଲେ ଚଳେ । ବୈଦିକ ପରିଷଦରେ ପ୍ରଚଳିତ ସୂତ୍ର ଶୈଳୀର ସଂମାର୍ଜନ ପୂର୍ବକ ନୂତନ ସୂତ୍ର ଶୈଳୀ ପ୍ରଣୟନରେ ପାଣିନି କୃତସଂକଳ୍ପ ଥିଲେ ।

ଅତଏବ "ସୂତ୍ରଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତମ୍" ଅ ୮।୩।୯୦ । ଏହି ସୂତ୍ର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପ୍ରୟୋଗ କରି ପୂର୍ବପ୍ରଚଳିତ ସୂତ୍ରଶୈଳୀର ପରିମାର୍ଜନ କରିଅଛନ୍ତି । "ଲକ୍ଷ୍ୟଲକ୍ଷଣେ ବ୍ୟାକରଣମ୍" ଏହା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲ ।

ଅର୍ଥାତ୍ "ଲକ୍ଷ୍ୟମ୍ ଶବ୍ଦଃ, ଲକ୍ଷଣଂ ସୂତ୍ରମ୍" କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ ପାଇଁ ଏହିପରି ସୂତ୍ରପ୍ରଣୟନ କରିବା ସହଜସାଧ୍ୟ [illegible] ନୁହେ । ଏହି ପ୍ରତିପଦପାଠକ୍ରମ ପାଣିନିଙ୍କ ବହୁ ପୂର୍ବେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲ । ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ— "ବୃହସ୍ପତିଃ ପ୍ରବକ୍ତା, ଇନ୍ଦ୍ରଶ୍ଚ ଅଧ୍ୟେତା, ପ୍ରତିପଦପାଠେନ ନାନ୍ତଂ ଜଗାମ", ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିଶବ୍ଦର ନିର୍ବଚନରେ ଲକ୍ଷ୍ୟଲକ୍ଷଣପୂର୍ବକ ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା ଏକହଜାର ବର୍ଷରେ

ମଧ୍ୟ ଶେଷ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପାଣିନି ତାଙ୍କ ସୂତ୍ରଶୈଳୀରେ ସାମାନ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଓ ବିଶେଷଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରି ତାଙ୍କ (ପାଣିନିଙ୍କ) ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ବୈଦିକ ଓ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦର ସମାଧାନ ସୁଷ୍ଠୁରୂପେ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଯେପରି "କର୍ମଣ୍ୟଣ୍" ଅ ୩।୨।୧ କର୍ମଉପପଦରେ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର "ଅଣ୍" ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ, ଏହା ସାମାନ୍ୟସୂତ୍ର କିନ୍ତୁ "ଆତୋଽନୁପସର୍ଗେ କଃ" ଅ ୩।୨।୩ ସୂତ୍ର, ଏହା ତାହାର ଅପବାଦ, ବିଶେଷ ସୂତ୍ର । ଏହି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା 'ଅଣ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ନ ହୋଇ ଉପସର୍ଗ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଉପପଦ ଥିଲେ ଆକାରାନ୍ତ ଧାତୁରୁ 'କ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଏହି ଖଣ୍ଡରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରସମୂହ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଅଛି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ସୂତ୍ରକାର, ଶ୍ଳୋକକାର ଓ ଶାବ୍ଦିକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଏଣୁ ପାଣିନି ସେ ସବୁର ନିଷ୍ପାଦନ ନିମନ୍ତେ ସାହିତ୍ୟକ ପ୍ରଣାଳୀରେ— 'ନ ଶବ୍ଦ ଶ୍ଳୋକ କଲହ ଗାଥାବୈରଚାଟୁସୂତ୍ର ମନ୍ତ୍ରପଦେଷୁ' ଅ ୩।୨।୨୩-ସୂତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ କରି ସୂତ୍ରକାର, ଶବ୍ଦକାର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ବ୍ୟାକରଣର ନାମାନ୍ତର ଶବ୍ଦସଂଜ୍ଞା ବୁଝାଇବାକୁ— 'ସ୍ୱଂ ରୂପଂ ଶବ୍ଦସ୍ୟାଶବ୍ଦସଂଜ୍ଞା'— ଅ ୧।୧।୬୮ ସୂତ୍ରର ଯୋଜନା କରିଅଛନ୍ତି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ 'ଅଭିନିସ୍ତନଃ ଶବ୍ଦସଂଜ୍ଞାୟାମ୍' ଅ ୮।୩।୮୬ ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ ପୂର୍ବକ 'ଶବ୍ଦଂ କରୋତି ଶାବ୍ଦିକଃ ଏହି ପ୍ରୟୋଗର ଉପପାଦନ କରାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ 'ବୈୟାକରଣ'-ଶବ୍ଦର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ଅତଏବ— 'ବୈୟାକରଣାଖ୍ୟାୟାଂ ଚତୁର୍ଥ୍ୟାଃ' ଅ ୬।୩।୭- ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପାଣିନିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ 'ବ୍ୟାକରଣ' ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ହୋଇ ବ୍ୟାକରଣର ଅନ୍ୟନାମ 'ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ର' ହେଲା ।

'ଆକୁମାରଂ ଯଶଃ ପାଣିନେଃ"—ମହାଭାଷ୍ୟ- ଅ ୧।୪।୮୯ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପରିଚୟର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାରତ ବର୍ଷରେ ମହାଭାଷ୍ୟ-ପ୍ରଣୟନ କାଳକୁ ସଂପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା ।

"ଇତି ପାଣିନିଃ ତତ୍ ପାଣିନେଃ" ଇତ୍ୟାଦି କାଶିକା- ଅ ୨।୧।୬ ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଚାର ବହୁଳ ଭାବରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ପାଣିନି ନିଜ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥକର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନ କରି "ବୃଦ୍ଧିରାଦୈଚ୍' ଅ ୧।୧।୧- ଅର୍ଥାତ୍ ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରୁ ମଙ୍ଗଳ-ପ୍ରତ୍ୟାୟକ "ବୃଦ୍ଧି"—ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିବାରୁ ମହାଭାଷ୍ୟରେ "ମଙ୍ଗଳାଦୀନି

ମଙ୍ଗଳମଧ୍ୟା ନମଙ୍ଗଳାନ୍ତାନି ଶାସ୍ତ୍ରାଣି ପ୍ରଥନ୍ତେ" ଏହି ଉକ୍ତି ଲେଖାଯାଇଅଛି । ଏଥିରୁ "ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ଲାଘବେନ ପୁତ୍ରୋତ୍ସବଂ ମନ୍ୟନ୍ତେ ବୈୟାକରଣାଃ" (ପରିଭାଷେନ୍ଦୁଶେଖରେ) ଏହିପରି ଭାଷାର ଜନ୍ମ ଧରିବାକୁ ହେବ । ଏହିପରି "ସ ସୋମଂ ପାତୁମର୍ହତି" ମନୁସ୍ମୃତିର ଅ ୧୧।୮ ଶ୍ଳୋକ ଅନୁସାରେ "ସୋମମର୍ହତି ଯଃ" ଅ ୪।୪।୧୧୭ ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର ସରଳ ଲଳିତ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।

"ଇନ୍ଦ୍ରିୟମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଲିଙ୍ଗମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଦୃଷ୍ଟମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରସୃଷ୍ଟମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଜୁଷ୍ଟମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଦତ୍ତମ୍ ଇତିବା" ଅ ୫।୨।୯୩ ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ "ଇନ୍ଦ୍ରିୟ" ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନରେ ବହୁ ଦୃଢ଼ତର ତର୍କ ବିତର୍କ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟକୁ ଚଳି ଆସୁଥିଲା ।

ଉକ୍ତ ସୂତ୍ରରେ "ଆତ୍ମା" ଶବ୍ଦର ଇନ୍ଦ୍ରିୟବର୍ଗ ସହ ସମ୍ପର୍କ ଉପନିଷଦ୍ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପାଣିନି "ଇନ୍ଦ୍ରିୟ" ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦନରେ ପାଞ୍ଚୋଟି ଉଦାହରଣ ଦେଇ ପରିଶେଷରେ "ଇତିବା" ଲେଖିବା ଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୟବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ଏଣୁ କେବଳ "ଇନ୍ଦ୍ରିୟମ୍" ଏତକ ମାତ୍ର ସୂତ୍ର ନ ଲେଖି ପାଞ୍ଚପ୍ରକାର ଓ ସେଥିରୁ ଅଧିକ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିର ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବାରୁ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଗ୍ରନ୍ଥ' ପାଣିନିଙ୍କ ହୃଦୟବତ୍ତାର ପରିଚୟ ଦିଏ ଏବଂ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଶୈଳୀ ହୃଦୟଗ୍ରାହିଣୀର ପୃଷ୍ଟପୋଷକ ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ଅତଏବ ପାଣିନି ସର୍ବତ୍ର ସମନ୍ୱୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଗ୍ରନ୍ଥ' ରଚନା କରିଥିବାରୁ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ଅ ୧।୨।୨୨ ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ 'ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ ସୁହୃଦ୍ଭୂତ୍ୱା ଅନ୍ୱାଚଷ୍ଟେ' ବୋଲି ସ୍ୱାଭିମତ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ଏବଂ 'ଅନଲ୍ପମତଃ, ଅ ୧।୪।୫୮', ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ପାଣିନିଙ୍କ ମସ୍ତିଷ୍କ କେତେଦୂର ବିଶାଳ ଓ ପ୍ରାଚୀନଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସୌହାର୍ଦ୍ଦ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଉଅଛି । 'ବୃଦ୍ଧଙ୍କଃ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ ଅ ୧।୩।୩" ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସହିତ ଯେଉଁ ସମ୍ବନ୍ଧ ଏବଂ ଅର୍ଥବୋଧ ପାଇଁ ଶବ୍ଦ ସହ ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଯୋଗ କରାଯାଏ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ସଂଯୋଜନା ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦର ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟେ ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ଗୁଣ-ବୃଦ୍ଧି ବିଧାନ ସକାଶେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଅନୁବନ୍ଧର ଆବଶ୍ୟକତା ତାହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ସନ୍ନିବେଶିତ କରାଇଅଛନ୍ତି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାରେ ଶବ୍ଦ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସନ୍ନିଯୋଗ ଓ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦର ସୁଗଭୀର ପରୀକ୍ଷଣ ପୂର୍ବକ ଲୋକରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ଶବ୍ଦର ପରିଚାଳନା କରାଯାଉଥିଲା ତାହାର ସୁଦୀର୍ଘ ସୂଚୀ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ'ରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ବ୍ୟବହୃତ-ଶବ୍ଦସମୁଦାୟର ପ୍ରାୟ ଆଲୋଚନା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ଓ ସେସବୁ ଦେଶଗିର ସମ୍ପଦପର ଉତ୍ପାଦନରେ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ' ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା କଥା ଜଣାଯାଏ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବ୍ୟାକରଣମାନଙ୍କରେ ଏପରି ସମାଲୋଚନାପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଗ୍ରହ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ୪ର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଯେଉଁ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥ-ବିଶେଷର ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ସହ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସଂଯୋଗ କରାଯାଇଅଛି ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟୟନ, ଅଧ୍ୟାପନ, ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖନ, ଗ୍ରନ୍ଥକଣ୍ଠସ୍ଥୀକରଣ, ଗ୍ରନ୍ଥର ଆବୃତ୍ତି ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥପରୀକ୍ଷଣରେ ୨।୪ ଭୁଲ କରିବା, ଗ୍ରନ୍ଥ ମୁଖସ୍ଥ କରିବା ସମୟରେ ଗୃହ ବା ଅନ୍ୟ ନିର୍ମିତ ଚଟାଇରେ ଶୟନ ତୂଷ୍ଣୀଭାବ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା, କେତେକ ଗୁରୁକୁଳ ନିୟମାନୁସାରେ ହାକୁଟି ନ ମାରିବା ବଡ଼ଭାଇଙ୍କ ସହ ମିଶିକରି ପାରାୟଣ କରିବା, ବସନ୍ତ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଛଅ ଋତୁରେ ପଠନ ପାଠନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା, ଯେଉଁ ଋତୁରେ ଯେଉଁ ବିଷୟର ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଏ ସେହି ଋତୁ ନାମାନୁସାରେ ସେହି ପଠନର ନାମକରଣ, ଚରଣନାମକ ବୈଦିକଶାଖା ସମୂହ ବିଦ୍ୟାଳୟର ନାମ ଅନୁସାରେ ନାମକରଣ ଏବଂ ଏହି ଶାଖାମାନଙ୍କରେ ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ନାମକରଣ, ଶ୍ଲୋକ, ଗାଥା, ମନ୍ତ୍ରପଦ ପ୍ରଭୃତି ସାହିତ୍ୟ ଶୈଳୀ-ଅନୁରୂପ ସାହିତ୍ୟ ଅନୁଧ୍ୟାୟୀମାନଙ୍କ ନାମକରଣ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ତା'ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଏବଂ ଅନୁବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ପ୍ରଭୃତିର ନାମକରଣ, ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତା ଅଥବା ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଧେତା ଗ୍ରୁପମାନଙ୍କର ନାମକରଣ, ବିଶେଷ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଧ୍ୟୟନ ନିମନ୍ତେ ଛଅ ମାସ, ଏକବର୍ଷ, ଦୁଇବର୍ଷ କିମ୍ବା ଦଶବର୍ଷ ପାଇଁ ଅଥବା କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ପାଇଁ ବିଦ୍ୟାଳୟର ନିୟମାନୁସାରେ ବ୍ରତପାଳନ ପୂର୍ବକ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା, ଅଧ୍ୟୟନ ଶେଷରେ ଅନ୍ୟ ବିଦ୍‌ବାନ୍‌ଙ୍କ ସହ ସେହି ବିଷୟରେ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥ କରିବା ଓ ଅନ୍ୟର ମତ ଖଣ୍ଡନ ପୂର୍ବକ ସ୍ୱକୀୟ ମତର ସ୍ଥାପନ କରିବା ପ୍ରଭୃତିରେ ପାଣିନି ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କରି ଲୋକଜୀବନରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦସାମଗ୍ରୀ ସଂଗ୍ରହ ପୂର୍ବକ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ସନ୍ନିବେଶ କରାଇ ଅଛନ୍ତି ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ସରସତା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି ।

ଅନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ବାଙ୍ମୟରେ ଏପରି ସରସତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏନାହିଁ । ସ୍ଥୂଳତଃ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ପ୍ରାଚୀନକାଳିକ ଭାରତୀୟ ଜୀବନ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ''ବିଶ୍ୱକୋଷ'' କହିଲେ ଚଳେ ।

ଭୂଗୋଳ, ସାମାଜିକ ଜୀବନ, ଆର୍ଥିକ ଜୀବନ, ବିଦ୍ୟାସମ୍ବନ୍ଧ ଜୀବନ, ରାଜନୀତିକ ଜୀବନ, ଧାର୍ମିକ ଜୀବନ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଜୀବନର ମୂକସାକ୍ଷୀ ରୂପେ ପାଣିନିଙ୍କ "ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ" ସୁଶୋଭିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଏକ ସଂହିତାରେ ପାଠ କରାଯାଇଥିବା କଥା ପୂର୍ବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ପାଠରେ ସଂହିତା ଅନୁସାରେ ପାଠଭେଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଯେପରି— "ସ୍ଥାନେଽନ୍ତରତମ-ଉରଣ୍ରପରଃ" ଏଠାରେ "ସ୍ଥାନେ ଅନ୍ତରତମେ, ଉରଣ୍ ରପରଃ" ଅଥବା- "ସ୍ଥାନେଽନ୍ତରତମ-ଉରଣ୍ ରପରଃ" ଏପରି ପାଠଭେଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବିଶେଷତ୍ୱ ପୂର୍ବ ସୂତ୍ରରୁ ପରସୂତ୍ରକୁ କୌଣସି କୌଣସି ପଦ ପଦାଂଶ ବା ପଦସମୂହର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତି ସୂତ୍ରରୁ ପୂର୍ବସୂତ୍ରକୁ କୌଣସି ପଦର ଅପକର୍ଷଣ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ଯେପରି— "ଉପଦେଶେଽଜନୁନାସିକ ଇତ୍" ଅ ୧।୩।୨ ଏହି ସୂତ୍ରରୁ 'ଇତ୍' ପଦର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତି 'ହଲନ୍ତ୍ୟମ୍'— ଅ ୧।୩।୩ ସୂତ୍ରକୁ ଅନୁବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହିପରି "ସରୂପାଣାମେକଶେଷ ଏକବିଭକ୍ତୌ" ଅ ୧।୨।୬୪ ଏହି ସୂତ୍ରକୁ ପରବର୍ତ୍ତି "ବୃଦ୍ଧୋ ଯୂନା ତଲ୍ଲକ୍ଷଣଶ୍ଚେଦେବବିଶେଷଃ" ଅ ୧।୨।୬୫ ଏହି ସୂତ୍ରରୁ "ଏବ" କାରର ଅପକର୍ଷଣ କରାଯାଇ "ସରୂପାଣାମ୍" ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରରେ ଯୋଗ କରାଯାଇଅଛି ।

ଅତଏବ "ବିଭକ୍ତୌ ପରତଃ ସାରୂପ୍ୟମେବ ଯେଷାଂ ତେଷାମେବ ଏକଶେଷୋ ଭବତି" ଯେ କୌଣସି ବିଭକ୍ତିରେ "ବୈରୂପ୍ୟ" ଦେଖାଗଲେ "ଜନନୀବାଚି ମାତୃଶବ୍ଦ ଓ ପରିଚ୍ଛେଦବାଚକ ମାତୃଶବ୍ଦର ଯଥାକ୍ରମେ "ମାତା, ମାତରୌ, ଏବଂ ମାତା, ମାତାରୌ" ଏହି ବିରୂପତାସମ୍ପନ୍ନ ହେବାରୁ ସେ ଦୁଇଶବ୍ଦର ଏକଶେଷ ହେଲ ନାହିଁ ।

ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଏହି ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଯେପରି ପୂର୍ବସୂତ୍ରରୁ ପରସୂତ୍ରକୁ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ସାଧାରଣ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ, ଅନ୍ୟ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ କେତେକ ସୂତ୍ର ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ସୂତ୍ରକୁ ଅନୁବର୍ତ୍ତନର ନାମ-ମଣ୍ଡୂକ-ପ୍ଲୁତି ଅନୁବର୍ତ୍ତନ । ଅର୍ଥାତ୍ ଭେକ ଯେପରି "ଉତ୍ପ୍ଲୁତ୍ୟ ଉତ୍ପ୍ଲୁତ୍ୟ ଗଚ୍ଛତି" ସେହିପରି ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନ ଥାଇ ଅନୁବର୍ତ୍ତନର ନାମ— 'ମଣ୍ଡୂକପ୍ଲୁତି" । ଅନ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ଯାହାକୁ 'ହନୁମତ୍ ପ୍ଲୁତି" କୁହାଯାଏ । ଯେପରି ବୀର ହନୁମାନ୍ ବହୁଦୂରସ୍ଥ ପ୍ରଦେଶକୁ ଡେଇଁଯାଏ, ସେହିପରି ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ସୂତ୍ର ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ସୂତ୍ରରେ ବହୁ ଦୂରରୁ ଯେଉଁ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଏ ତାକୁ "ହନୁମତ୍ ପ୍ଲୁତି" କୁହାଯାଏ ।

ପାଣିନୀୟ-ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ, ପ୍ରକରଣ ଓ ସମ୍ବଦ୍ଧ ଅଟେ । ପ୍ରକରଣ ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ଅର୍ଥର ନିରୂପଣ କରାଯାଏ ।

ଅତଏବ "ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ" ସ୍ୱୀୟ "ପରିଭାଷେନ୍ଦୁ ଶେଖର"ରେ "ପ୍ରକରଣସ୍ୟ ଅଭିଧାନିୟାମକତ୍ୱ-ସିଦ୍ଧାତ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକରଣ ବଳରୁ ଅଭିଧାଶକ୍ତିର ନିରୂପଣ ଘଟେ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । 'କଣ୍ଡ୍ୱାଦିଭ୍ୟୋ, ଯକ୍' ଅ ୩।୧।୨୭ ଏହି ସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରେ "କଣ୍ଡ୍ୱାଦିଭ୍ୟଃ ଶାଦବଚନମ୍ ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଭାଷ୍ୟରେ 'ବଲ୍ଗୁଃ, କଣ୍ଡୂଃ ଇତ୍ୟାଦି ସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥମ୍' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ଅର୍ଥାତ୍ ବଲ୍ଗୁ ଓ କଣ୍ଡୂ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ ପାଇଁ ବା ବଚନର ପ୍ରୟୋଜନ-ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ 'ତର୍ହି ବା ବଚନଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍' ଏହି ଉକ୍ତି ବଳରେ ବାର୍ତ୍ତିକର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଅଛନ୍ତି, 'ଏବଂ କଣ୍ଡ୍ୱାଦି ଦ୍ୱିବିଧମ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ଧାତୁ ଓ ପ୍ରାତିପଦିକ ।

ଅତଏବ ଭାଷ୍ୟରେ 'ଅପର ଆହ ଧାତୁପ୍ରକରଣାଦ୍ ଧାତୁଃ କସ୍ୟଚାସଞ୍ଜନାଦପି' ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ଧାତ୍ୱଧିକାର ପ୍ରକରଣବଳରୁ "କଣ୍ଡ୍ୱାଦି" ଦ୍ୱିପ୍ରକାରର ।

ଅର୍ଥାତ୍ 'ଧାତୁ ଓ ପ୍ରାତିପଦିକ' ବୋଲି ନିଷ୍ପତ୍ତି କରାଯାଇଅଛି ।

ଆଜିକାଲି ଭାଷାଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ଯେପରି ବ୍ୟାକରଣ—ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇ ଅଛି । ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସେହିପରି କେବଳ, "ଭାଷାଶିକ୍ଷା ପାଇଁ" ପ୍ରଣୀତ ହୋଇନାହିଁ । ଏହା ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କର ବ୍ୟାକରଣକୁ ଲୋକପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ନାମ ଦେଇ ସଂସ୍କୃତଭାଷାପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟାଦି ବିଭାଗଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନାହରଣ କରିବା ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

"ପୃଷୋଦରାଦୀନି ଯଥୋପଦିଷ୍ଟମ୍" ଅ ୬ । ୧ । ୧୦୧ ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ "ଶିଷ୍ଟପରିଜ୍ଞାନାର୍ଥା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ" ଅର୍ଥାତ୍ ଶିଷ୍ଟପ୍ରଯୁକ୍ତ ସାଧୁଶବ୍ଦର ଯଥାର୍ଥତଃ ଜ୍ଞାନସଂପାଦନ କରାଇବା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ଯଦି କେବଳ ପଦସିଦ୍ଧି କରିବା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୁଅନ୍ତା ତେବେ ପଦସିଦ୍ଧି, ଯେଉଁମାର୍ଗରେ ଆଶୁ ପଦସିଦ୍ଧି ହେବ ପାଣିନି ସେହି ମାର୍ଗର ଅବଲମ୍ବନ କରିଥାନ୍ତେ ତାହାହେଲେ ସମାସ ପ୍ରକରଣ ପର ସମାସାନ୍ତ ପ୍ରକରଣ ଓ ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରକରଣ ପରବର୍ତ୍ତୀ ତତ୍ସଂବନ୍ଧ ଶବ୍ଦର ଷତ୍ୱ-ଣତ୍ୱ ବିଧିର ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଥାନ୍ତା । ପାଣିନିଙ୍କଦ୍ୱାରା ସଙ୍କିତନମ ଭିନ୍ନମାର୍ଗରେ ପରିପ୍ରଣୀତ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଜ୍ଞାନ ନ ହେଲେ କୌଣସି ପଦର ସିଦ୍ଧି ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦରାଶିର ବିଶ୍ଳେଷଣ ପ୍ରକ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନାହରଣ ହିଁ ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅଟେ ।

ସାଧୁଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ନିମନ୍ତେ ଲୋପାଗମବର୍ଣ୍ଣବିକାର ତଥା ପଦବିଭାଗ ପ୍ରଭୃତି ଅପେକ୍ଷିତ ସାମଗ୍ରୀର ଜ୍ଞାନ କ୍ରମଶଃ ଅପେକ୍ଷିତ ଅଟେ । ତେଣୁ ତଦନୁସାର ପ୍ରକରଣକ୍ରମ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ସାଧାରଣତଃ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀକୁ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ୧ମ ଭାଗରେ (ଅ ୧ । ୨ୟ) ପାଣିନି ବାକ୍ୟାନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ନିୟମରେ ପଦବିଭାଗ କରିଅଛନ୍ତି । ୨ୟ ଭାଗରେ (ଅ ୩ । ୫)ରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦକୁ ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଅଛି । ୩ୟ ଭାଗରେ (ଅ ୬ । ୭ ଅଧ୍ୟାୟରେ) ଆଗମ ଓ ଆଦେଶର ବିଧାନ ପୂର୍ବକ ତତ୍‌ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟର ସଂଯୋଗରେ ପଦ ନିର୍ମିତ କରାଯାଇଅଛି । ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟରେ (ଅ ୮ । ୨ । ୪) ଅର୍ଥାତ୍ ଉକ୍ତ ଅଧ୍ୟାୟର ୨ୟ ପାଦରୁ ୪ର୍ଥ ପାଦ "ତ୍ରିପାଦୀ" ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।

ପ୍ରଥମପାଦରେ ପଦକାର୍ଯ୍ୟ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ତ୍ରିପାଦୀ କାର୍ଯ୍ୟ ଐଚ୍ଛିକରୂପେ ଶେଷରେ ନିହିତ ରହିଅଛି ।

ପ୍ରକରଣ କ୍ରମ ସହିତ ପ୍ରତି ପ୍ରକରଣ ସନ୍ନିବେଶିତ ସୂତ୍ରକ୍ରମ ଅବଶ୍ୟ ଅପେକ୍ଷିତ ।

୧ମ ଅଧ୍ୟାୟ ସଂଗତି ବିବେଚନ—

ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବାକ୍ୟରୁ ପଦବିଭାଗ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ।

୧ମ ରେ ବାକ୍ୟବିଭଜ୍ୟାନ୍ୱାଖ୍ୟାନ, ୨ୟ ରେ ପଦବିଭଜ୍ୟାନ୍ୱାଖ୍ୟାନ । ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଶାବ୍ଦବୋଧ, ମୂଳତଃ ବାକ୍ୟବୁଦ୍ଧି ହୁଏ । ଅତଏବ ବାକ୍ୟରୁ ପଦବିଭାଗ ନିଷ୍ପନ୍ନ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଦବିଭାଗ (ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ) ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏବଂ ତଦ୍ୱାରା ପଦନିର୍ମିତି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ ପାଣିନି ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସର୍ବପ୍ରକାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପଦସମୂହ ସଙ୍କଳନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଅତଏବ ପୂଜ୍ୟ-ଭର୍ତ୍ତୃହରି ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ—‘‘ଦ୍ୱିଧା କୈଶ୍ଚିତ୍ ପଦଂ ଭିନ୍ନଂ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ପଞ୍ଚଧାଽପି ବା, ଅପୋଦ୍ଧୃତ୍ୟୈବ ବାକ୍ୟେଭ୍ୟଃ’’ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପଦମାନଙ୍କର ସଂକଳନ ଅଭିପ୍ରେତ ହେଲେ ହେଁ ପଦବିବରଣ ପୂର୍ବରୁ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ କେତେକ ସଂଜ୍ଞାର ସନ୍ନିବେଶନ କରାଯାଇଅଛି । ତା’ର କାରଣ ଶାସ୍ତ୍ରସଂବନ୍ଧ ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବରୁ କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ସଂଜ୍ଞାଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ ହେବାରୁ, ଯେପରି ‘‘ନାମ’’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହରଣ ସଂଜ୍ଞାନ୍ତର୍ଭୂକ୍ତ ହେବାରୁ ସଂଜ୍ଞାସନ୍ନିବେଶ ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟରେ କରାଯାଇଅଛି ।

ଅତଏବ ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟର ନାମ ‘‘ସଂଜ୍ଞାଧ୍ୟାୟ’’ କୁହାଯାଏ । ମହାଭାଷ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ‘‘ସଂଜ୍ଞାଧିକାରଶ୍ଚାୟମ୍’’ (ଅ ୧।୪।୧। ମହାଭାଷ୍ୟ) ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦୀପୋଦ୍ୟୋତରେ (ତସ୍ମାତ୍ ସଂଜ୍ଞାପ୍ରକରଣେ ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟେ) ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ୧ମ ପାଦରେ ସମସ୍ତ ସଂଜ୍ଞାର ସନ୍ନିବେଶନ ନକରି ବିଲକ୍ଷଣତା ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ସଂଜ୍ଞାପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇ ଅଛି । ଆଗମ ଓ ଆଦେଶ ବିଷୟକ ପରିଭାଷା ସଂଜ୍ଞା ଓ ପରିଭାଷାର ଏକତ୍ର ପାଠପରି ଏକସ୍ଥାନରେ କରାଯାଇଅଛି, ଏବଂ ଆଗମ ସଂବନ୍ଧ ପରିଭାଷା ଅତ୍ୟଳ୍ପ ହେତୁରୁ ‘‘ସୂଚୀକଟାହ’’— ନ୍ୟାୟରେ ପ୍ରଥମେ ଆଗମନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି । ‘‘ଅତଏବ ଅନାଗମକାନାଂ ସାଗମକା ଆଦେଶାଃ’’ ଭାଷ୍ୟୋକ୍ତବଚନ-ବୁଦ୍ଧିଗ୍ରାହ୍ୟ ହେଉଅଛି ।

ଏହା ପରେ (ଅ ୧।୧।୬୫) ସୂତ୍ରରେ ଲୋପ ସଂଜ୍ଞାର ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ସଂଜ୍ଞା (ଲୋପ) ଶବ୍ଦର ନୁହେଁ । ଅତଏବ କାଶିକାକାର— ‘‘ପଦାର୍ଥସ୍ୟେୟଂ ସଂଜ୍ଞା ନ ଶବ୍ଦସ୍ୟ’’ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

ତଦନନ୍ତର (ଅ ୧।୧।୬୪)ରେ ‘ଟି’ ସଂଜ୍ଞା ଓ (ଅ ୧।୧।୬୫) ରେ ‘‘ଉପଧା’ ସଂଜ୍ଞାର ଶାବ୍ଦୀସଂଜ୍ଞା ହେଲେହେଁ ଆର୍ଥୀ ସଂଜ୍ଞା ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ପ୍ରଣୟନ କରି ନ ଥିବାର କାରଣ ହେଉଛି, ଆଦେଶ ଏବଂ ଲୋପ ସହିତ ଏହି ସଂଜ୍ଞା ଦ୍ୱୟୀର ସଂବନ୍ଧ ନିକଟତମ ଅଟେ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଆଗମ ଓ ଆଦେଶ ‘ଟି ଓ ଉପଧା’ ସ୍ଥାନରେ ହେଉଥିବାରୁ ପାଣିନି ଏହି ଦୁଇଟି ସଂଜ୍ଞାର ପାଠ ଲୋପ ସଂଜ୍ଞା ପରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

ଟି ଓ ଉପଧା ସଂଜ୍ଞା ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ସଂଜ୍ଞା ସଦୃଶ ତାହା ସ୍ଥାନରେ ନ ହୋଇ କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ କରାଯାଇ ଅଛି । ଏହି ଦୁଇଟି ସଂଜ୍ଞାକୁ (ଟି ଓ ଉପଧା) ଆଧାର ସଂଜ୍ଞା କୁହାଯାଇ ପାରେ ଏବଂ ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ସଂଜ୍ଞା, କାର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆଧେୟ ସଂଜ୍ଞା ରୂପେ ପରିଗଣନୀୟ ଅଟେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ—

ଏହି ପାଦ ଆରମ୍ଭରୁ 'ଙିତ୍ କିତ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ପ୍ରକରଣ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଷୟକ ହେବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସଂକଳନାତ୍ମକ ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟରେ ପଢ଼ା ନ ଯିବାର କାରଣ, ପ୍ରୟୋଗରେ ଦୋଷୋତ୍ପତ୍ତିଶଙ୍କା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହି ପାଦରେ ପଢ଼ାଯାଇଅଛି । ଏହି ପ୍ରକରଣ, 'ଅତିଦେଶ' ପ୍ରକରଣ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

'ଅତିଦେଶ'ର ଅର୍ଥ, ଅନ୍ୟର ଧର୍ମର ଅନ୍ୟତ୍ର ଆରୋପ । 'ଅତିଦେଶ' ସଂଜ୍ଞାକୁ ବିଜାତୀୟ ପଦାର୍ଥ ନୁହେଁ । ଏହା ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ ଆରୋପିତ ସଂଜ୍ଞା ଅଟେ । ଏଣୁ ପାଣିନିଙ୍କ ସଂଜ୍ଞାଧିକାରରେ ଏହି ପ୍ରକରଣର ସମାବେଶ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।

ଏହାପରେ (ଅ ୧।୨।୨୭) ସୂତ୍ରଠାରୁ ହ୍ରସ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ସଂଜ୍ଞାର ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ହ୍ରସ୍ୱାଦି ସଂଜ୍ଞା ଶାବ୍ଦୀ ହେଲେହେଁ ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ବୃଦ୍ଧ୍ୟାଦି ସଂଜ୍ଞା-ସହ ଏହାର ପାଠ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ତା'ର କାରଣ ଏଥିରେ ବୃଦ୍ଧ୍ୟାଦି ସଂଜ୍ଞାଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣତା ଅଛି । ତାହା ହେଉଛି— ଏହି ସଂଜ୍ଞା କେବଳ ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନୁହେଁ ଶିକ୍ଷାଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମଧ୍ୟ । ଅତଏବ କୈୟଟ କହିଛନ୍ତି—

"ସିଦ୍ଧୋ ହି ବେଦାଧ୍ୟାୟିନାଂ ଶିକ୍ଷାୟାମେବ ଉଦାତ୍ତାଦିବ୍ୟବହାରଃ"

କୈୟଟଙ୍କ ଏହି ଉକ୍ତିରେ "ଏବ" ପଦର ସନ୍ନିଧାନରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଏହି ସଂଜ୍ଞା କେବଳ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନୁହେଁ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ହ୍ରସ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ମାତ୍ରାସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ଉଦାତ୍ତାଦିତାଧୀନତ୍ୱ ଏହି ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତାନୁସାର ପୃଥକ୍ ପାଦରେ ହ୍ରସ୍ୱାଦି ସଂଜ୍ଞାର ସନ୍ନିବେଶନ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହାପରେ ଅପୃକ୍ତ ସଂଜ୍ଞାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ (ଅ ୧।୨।୪୧) କରାଯାଇଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟୟାଧ୍ୟାୟରେ ଏହାର ପାଠ କରି ନ ଯାଇ ଏଠାରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶର କାରଣ, ଏହା କେବଳ ସଂଜ୍ଞା ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ ଅଲ୍ବିଧିସ୍ପର୍ଶିଣୀ ପରିଭାଷା । ଏକଥା କୈୟଟ ପ୍ରଦୀପରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ଏହାପରେ 'କର୍ମଧାରୟ' ତଥା 'ଉପସର୍ଜନ' ସଂଜ୍ଞାର ସନ୍ନିବେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଯଦ୍ୟପି ଏହି ଉଭୟ ସଂଜ୍ଞା ସମାସ ବିଷୟକ ହେବାରୁ ସମାସ ପ୍ରକରଣରେ ପାଠ ସମୁଚିତ ଜଣାଯାଉଅଛି, ତଥାପି "ତତ୍ପୁରୁଷ-ସଂଜ୍ଞାପ୍ରକରଣେ ଇୟଂ ସଂଜ୍ଞା ନ କୃତା ଏକସଂଜ୍ଞାଧିକାରାତ୍ ତତ୍ପୁରୁଷ ସଂଜ୍ଞୟା ବାଧା ଭବିଷ୍ୟତି" (ପ୍ରଦୀପ— ଅ ୧।୨।୪୨) । ଏଣୁ କର୍ମଧାରୟ-ସଂଜ୍ଞାର ପାଠ ସମାସ ପ୍ରକରଣରେ କରା ନ ଯାଇ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଏଠାରେ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହିପରି ଉପସର୍ଜନ ସଂଜ୍ଞାର ପାଠ ସମାସ ପ୍ରକରଣରେ କରାଗଲେ 'କଷ୍ଟଂ-ଶ୍ରିତଃ — କଷ୍ଟଶ୍ରିତଃ' ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଉପସର୍ଜନ ସଂଜ୍ଞାରେ ପ୍ରଥମା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟର ଉପସର୍ଜନ ସଂଜ୍ଞାବିଧାନ ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ କଷ୍ଟଶବ୍ଦ ଦ୍ୱିତୀୟାନ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର ଉପସର୍ଜନ ସଂଜ୍ଞା ହେବନାହିଁ । ଉପସର୍ଜନ ସଂଜ୍ଞା ନହେଲେ ପୂର୍ବନିପାତ ହେବନାହିଁ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ " ପ୍ରଥମାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ ସମାସ-ଉପସର୍ଜନମ୍ " (ଅ ୧।୨।୪୩) ଏହି ସୂତ୍ରସ୍ଥ 'ସମାସ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ- 'ସମାସର୍ଥବାକ୍ୟମ୍ ଏହି ଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଏହି ସଂଜ୍ଞା, ସମାସ ପ୍ରକରଣରେ ପଢ଼ା ନ ଯାଇ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରବେଶ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣାନନ୍ତର ପଦସଂକଳନ କରିବାକୁ ଯାଇ ପାଣିନି ପ୍ରଥମରେ 'ପ୍ରାତିପଦିକ' ସଂଜ୍ଞାର ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରାତିପଦିକକୁ ନିରୁକ୍ତରେ 'ନାମ'- ସଂଜ୍ଞା ଦିଆଯାଇ ଅଛି ।

"ଚତ୍ୱାରି ପଦଜାତାନି, ନାମାଖ୍ୟାତେ ଚୋପସର୍ଗନିପାତାଶ୍ଚ" (ନିରୁକ୍ତ-୧।୧) ଏହି ଚାରିପ୍ରକାର ପଦଗୁଡ଼ିକରେ ନାମ (ପ୍ରାତିପଦିକ) ପ୍ରଧାନ ଅଟେ । ଏଣୁ ପଦ-ସଂକଳନ ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ପ୍ରାତିପଦିକ ନିରୂପଣ ସର୍ବଥା ଅପେକ୍ଷିତ ଅଟେ ।

''ଅର୍ଥବଦଧାତୁରପ୍ରତ୍ୟୟଃ ପ୍ରାତିପଦିକମ୍'' (ଅ ୧।୨।୪୫) "କୃତ୍ତଦ୍ଧିତ-ସମାସାଶ୍ଚ" (ଅ ୧।୨।୪୬) ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାତିପଦିକ ସଂଜ୍ଞାର ବିଧାନ କରା ଯାଇଅଛି ।

ପ୍ରାତିପଦିକ ସଂଜ୍ଞା ବିଷୟର ସହିତ- "ସରୂପାଣାମେକଶେଷ ଏକବିଭକ୍ତୌ" (ଅ ୧।୨।୬୪) ଏହି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ପ୍ରାତିପଦିକ ସମୂହର ଏକଶେଷ ହୁଏ, ତାହାହିଁ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଭିପ୍ରେତ । ଯଦଓ ମହାଭାଷ୍ୟରେ-"ଅଥ ମତମେତତ୍ କୃତ-ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱାନାମେକଶେଷଃ" ଏହି ଭାଷ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ "ସୁବନ୍ତାନାମେକଶେଷ ପକ୍ଷଃ" ଅପାଣିନୀୟ । ଅତଏବ ଭାଷ୍ୟକାର ଏହି ପକ୍ଷର ଖଣ୍ଡନ ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାତିପଦିକସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣାନନ୍ତର ଏକଶେଷ ଆରମ୍ଭରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ପ୍ରାତିପଦିକର ଏକଶେଷ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଭିପ୍ରାୟ ବିଷୟ । ସୁବନ୍ତାନାମେକଶେଷ ପକ୍ଷ ପାଣିନି ଅଭିପ୍ରେତ ହୋଇଥିଲେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସମାସ ପର ଏକଶେଷ ପ୍ରକରଣର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଥାନ୍ତା। ପ୍ରକରଣ ସଂଗତି ମଧ୍ୟ ରହିପାରି ନଥାନ୍ତା ।

"ତଦଶିଷ୍ୟମ୍ ସଂଜ୍ଞାପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍" ଅ ୧।୨।୫୩ ଏହି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ ପରେ ୧୩ଟି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୀତ ହୋଇ ୬୪ଣ ସୂତ୍ରର ସ୍ୱରୂପ 'ସରୂପାଣାମିତ୍ୟାଦି', ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଏକଶେଷପ୍ରଣୟନରେ " ଅଶିଷ୍ୟ " ପଦ ଅନୁବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଏକଶେଷ ମଧ୍ୟ ଅଶାସନୀୟ, ଏହାହିଁ ମହର୍ଷି ପାଣିନିଙ୍କ ଅଭିପ୍ରାୟ ।

'ସରୂପାଣା' ମିତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନନ୍ତର "ବୃଦ୍ଧୋ ୟୂନା ତଲ୍ଲକ୍ଷଣ ଶ୍ଚେଦେବ ବିଶେଷଃ " ଅ ୧।୨।୬୫। ଇତ୍ୟାଦି ଅଷ୍ଟସୂତ୍ରୀ ଶେଷରେ ୨ୟ ପାଦର ପରିସମାପ୍ତି ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଅଛି ।

୩ୟ ପାଦ—

" ଆଖ୍ୟାତସ୍ୟ ନାମପଦବାଚ୍ୟାର୍ଥାଭିପ୍ରବୃତ୍ତି ଶ୍ଚୋପଲକ୍ଷ୍ୟ ତ୍ୱାତ୍ "

ଅର୍ଥାତ୍ ଆଖ୍ୟାତ, ନାମ (ପ୍ରାତିପଦିକ)ର ଅନୁଗାମୀ; ନିରୁକ୍ତଟୀକାକାର ଦୁର୍ଗସିଂହଙ୍କ ଏହି ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ ନାମାଧୀନ ଆଖ୍ୟାତ ଅଟେ ।

ଅତଏବ ମହର୍ଷି ପାଣିନି ପ୍ରଥମରେ ନାମ (ପ୍ରାତିପଦିକ) ସଂଜ୍ଞାର ବିଧାନ କରି ୩ୟ ପାଦର ଆରମ୍ଭରେ ଆଖ୍ୟାତ ମୂଳଭୂତ ଧାତୁସଂଜ୍ଞାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହାପରେ ବିପ୍ରତିଷେଧ ବିଧିର ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରଥମେ 'ଆତ୍ମନେପଦ' ଏବଂ ତଦନନ୍ତର ପରସ୍ମୈପଦ'ର ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି । କୌଣସି ପ୍ରୟୋଗରେ ଆତ୍ମନେପଦ ଓ ପରସ୍ମୈପଦ ଉଭୟର ପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ "ବିପ୍ରତିଷେଧେ ପରମ୍" ଅ ୧।୪।୨ ଏହି ସୂତ୍ରାନୁସାରେ 'ପରସ୍ମୈପଦ'ହିଁ ହେବ । ଧାତୁ'ଙିତ' ହେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ଧାତୁରୁ 'ଙ'ର ଇତ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ସେହି ଧାତୁ 'ଆତ୍ମନେପଦୀ', ଏହା ଜଣାଇବାକୁ ପାଣିନି ଧାତୁ ଓ ଉପଗ୍ରହ (ଆତ୍ମନେପଦ, ପରସ୍ମୈପଦ) ମଧ୍ୟରେ ଇତ୍‌ସଂଜ୍ଞା ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଇତ୍ ସଂଜ୍ଞାବର୍ଣ୍ଣ (ଅନୁବନ୍ଧ) ସହ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପାଠ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏବଂ ତନ୍ତ୍ରରେ ଅନୁବନ୍ଧପ୍ରଯୁକ୍ତ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଉଥିବାରୁ ଅନୁବନ୍ଧଜ୍ଞାନ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ହେବା ହେତୁ ଧାତୁନିର୍ଦ୍ଦେଶପର ଅନୁବନ୍ଧବିଧିର ସମୁଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ୪ର୍ଥ ପାଦରେ ଲଘୁ, ଗୁରୁ ପ୍ରଭୃତି ସଂଜ୍ଞା ଧର୍ମସଂଜ୍ଞା ନ ହୋଇ ଅକ୍ଷରର ସଂଜ୍ଞା ହେଉଥିବାରୁ ଧର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରକରଣ, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ୨ୟ ପାଦରେ ପଢ଼ା ନ ଯାଇ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ୪ର୍ଥ ପାଦରେ ପଢ଼ାଯାଇ ଅଛି ।

ହ୍ରସ୍ୱ ଓ ଲଘୁର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଭେଦରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ହ୍ରସ୍ୱବର୍ଣ୍ଣ ଗୁରୁ ହୋଇପାରେ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଭେଦରେ, ମାତ୍ର ଦୀର୍ଘ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ଏହା ପରେ କାରକ ନିରୂପଣ ପୂର୍ବରୁ 'କାରକର' ବଚନ ଓ ସଂଖ୍ୟା ସହ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ହେତୁ "ବହୁଷୁ ବହୁବଚନମ୍" ଅ ୧।୪।୨୧। "ଦ୍ୱ୍ୟେକୟୋର୍ଦ୍ୱିବଚନୈକବଚନେ" ଅ ୧।୪।୨୨। ସୂତ୍ର ଦ୍ୱୟର ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇଅଛି ।—

ବାକ୍ୟାର୍ଥ-ବୋଧରେ କ୍ରିୟାମୁଖ୍ୟବିଶେଷ୍ୟକବୋଧ ବୈୟାକରଣ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତାନୁସାରେ ଆଖ୍ୟାତ ନିରୂପଣାନନ୍ତର କାରକ ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି କାରକ ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରଥମେ "କାରକେ" ଅ ୧।୪।୨୩। ଏହି ଅଧିକାର-ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପୂର୍ବକ "ବିପ୍ରତିଷେଧେ ପରମିତି" ନିୟମାନୁସାରେ କାରକପ୍ରକରଣ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ଅତଏବ ଭଗବାନ୍ ପତଞ୍ଜଳି ମହାଭାଷ୍ୟରେ 'ଅପାଦାନ ମୁତ୍ତରାଣି କାରକାଣି ବାଧନ୍ତେ' ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଅତଏବ ପ୍ରଥମେ "ଧ୍ରୁବମପାୟେଽପାଦାନମ୍" ଅ ୧।୪।୨୪। ତଦନନ୍ତର ସଂପ୍ରଦାନ, କରଣ, ଅଧିକରଣ, କର୍ମ ଓ କର୍ତ୍ତୃକାରକ ବିଧାୟକ ସୂତ୍ର ସମୂହରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହା ପରେ ନିପାତସଂଜ୍ଞା ଓ ତା ପରେ ଉପସର୍ଗ ସଂଜ୍ଞାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ କରାଯାଇଅଛି । କାରକପ୍ରକରଣ ପୂର୍ବରୁ ନାମ ଓ ଆଖ୍ୟାତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ କାରକପ୍ରକରଣ ପରେ ନିପାତ ଓ ଉପସର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶର କାରଣ, କାରକ ସହ ନାମ ଓ ଆଖ୍ୟାତର ସାକ୍ଷାତ୍ ସଂବନ୍ଧ ଥିବାରୁ କାରକ ପୂର୍ବରୁ ନାମ ଓ ଆଖ୍ୟାତର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ନିପାତ ଓ ଉପସର୍ଗ ସହିତ କାରକର ସପର୍କ ନ ଥିବାରୁ ତାହା କାରକ ନିରୂପଣ ପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ନିରୁକ୍ତ ପ୍ରଣେତା - ଯାସ୍କ, "ଚତ୍ୱାରି ପଦଜାତାନି ନାମାଖ୍ୟାତେ ଚୋପସର୍ଗ-ନିପାତାଶ୍ଚ" ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ପ୍ରଥମେ ଉପସର୍ଗ ଓ ତା'ପର ନିପାତର ନିରୂପଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପାଣିନିସମ୍ମତ କ୍ରିୟାଯୋଗ ହେଲେ "ପ୍ରାଦି ଉପସର୍ଗ" ନିପାତ ସଂଜ୍ଞକ ହୁଅନ୍ତି, ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଅନୁସାରେ ପ୍ରଥମେ ଉପସର୍ଗ ଓ ପରେ ନିପାତର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହାପରେ "ଏକତିଙ୍ ବାକ୍ୟମ୍" ଏହି ଭାଷ୍ୟ ପ୍ରମାଣରୁ ତିଙ୍ ବିଭକ୍ତିର ବିଗ୍ରହ ନ୍ୟାୟପ୍ରାପ୍ତ, "ବିଭକ୍ତିଶ୍ଚ" ଅ ୧।୪।୧୦୪ । ଏହି ସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ ତିଙ୍ ପରି ସୁପ୍‌ର ମଧ୍ୟ ବିଭକ୍ତିସଂଜ୍ଞା ହେଉଥିବାରୁ ଏବଂ 'ସୁପ୍' ବିନା ପଦଜ୍ଞାନ ଅସମ୍ଭବ ହେତୁ ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ସୁପ୍‌ର ମଧ୍ୟ ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ୪ର୍ଥ ପାଦରେ ଆତ୍ମନେପଦ ଓ ପରସ୍ମୈପଦର ନିରୂପଣର କାରଣ, ଆତ୍ମନେ-ପଦଦ୍ୱାରା ପରସ୍ମୈ ପଦର ବାଧ, ବିପ୍ରତିଷେଧ ନିୟମାନୁସାରେ ହେବାପାଇଁ ପରସ୍ମୈପଦ ତଥା ଆତ୍ମନେପଦରେ ପୁରୁଷସଂଜ୍ଞାର ସମାବେଶ ଆବଶ୍ୟକ ହେତୁରୁ (ଅ ୧।୪।୯୮) ଭାଷ୍ୟ ପ୍ରମାଣରୁ ଏକସଂଜ୍ଞାଧିକାର, ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଲଗ୍ନ ହେଉନଥିବାରୁ ଉଭୟ ସଂଜ୍ଞାର ସମାବେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହାପରେ ଅ ୧।୪।୧୦୯। ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା 'ସଂହିତା' ସଂଜ୍ଞା ତଥା ଅ ୧।୪।୧୧୦ ସୂତ୍ରରେ 'ଅବସାନ' ସଂଜ୍ଞାର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି । ଏଥିରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ପ୍ରତି ବାକ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଶୀଘ୍ରୋଚ୍ଚାରଣ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ସଂହିତା ସଂଜ୍ଞା ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣୋଚ୍ଚାରଣ ହେତୁ ପ୍ରଯତ୍ନ ବିରାମ ଅବଶ୍ୟ ସମ୍ଭବପର ହେବାରୁ "ପରଃ ସନ୍ନିକର୍ଷଃ-ସଂହିତା", ଓ "ବିରାମୋଽବସାନମ୍' ଏହି ଦୁଇଟି ସଂଜ୍ଞାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ (୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ) ସମାସଘଟିତ ବିଶେଷ ପଦର ବିଗ୍ରହ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ବିଶେଷ ପଦର ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ସାକ୍ଷାତ୍ ସଂବନ୍ଧ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କେତେକ ବିଷୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ସମ୍ପୃକ୍ତ ବିଷୟର ଜ୍ଞାନ ନ ହେଲେ ବିଶେଷ ପଦର ଜ୍ଞାନ ଅସମ୍ଭବ ।

୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟର ୧ମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ସମାସ ନିରୂପଣ ପୂର୍ବରୁ "ସମର୍ଥଃ ପଦବିଧିଃ" ଅ ୨।୧।୧ ସୂତ୍ରର ସନ୍ନିବେଶନ କରାଯାଇଅଛି ।

ପଦସଂବନ୍ଧ ବିଧି ସମର୍ଥାଶ୍ରିତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ, ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁଯାୟୀ ବାକ୍ୟ ଦୁଇପ୍ରକାର, ୧- ବ୍ୟାସବାକ୍ୟ ଓ ୨- ସମାସ ବାକ୍ୟ, ସମାସ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତିସଂପନ୍ନ ପଦସମୁଦାୟ, ସମାସର ଉପଯୋଗୀ ହେତୁ ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟାସବାକ୍ୟର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି । ସମାସପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରଥମେ "ସହ ସୁପା" ଅ ୨।୧।୪ ଏବଂ ତତ୍ସଂପୃକ୍ତ ସ୍ୱରର ନିରୂପଣ, ତତ୍ପରେ ବିଶେଷ ସମାସର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ସମାସ ଘଟକ ପଦରେ ଶକ୍ତି ସ୍ୱୀକାର ନ କରି ସମାସରେ 'ବିଶିଷ୍ଟ ଶକ୍ତି' ସ୍ୱୀକରଣ ପାଣିନୀୟ ସଂପ୍ରଦାୟ ସମ୍ମତ ଅଟେ ।

ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସରେ ସାମାନ୍ୟତଃ ପୂର୍ବପଦର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବାରୁ ପ୍ରଥମେ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସର ନିରୂପଣ କରାଯାଇ ତତ୍ପରେ ସାଧାରଣତଃ ଉତ୍ତର ପଦାର୍ଥ ପ୍ରଧାନହେତୁ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସର ନିରୂପଣ କରାଯାଇ ଅଛି । ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଓ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ଅପେକ୍ଷା ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସର କଲେବର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବୃହତ୍ ହେବା ହେତୁରୁ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସର ନିରୂପଣ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଓ ବହୁବ୍ରୀହି ପୂର୍ବରୁ କରାଯାଇଅଛି । ତଦନନ୍ତର ଅନେକପଦ ଘଟିତ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ତଦନନ୍ତର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱସମାସର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ଓ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ଅପେକ୍ଷା ବହୁବ୍ରୀହି ଓ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସମାସ ବହୁପଦ ଘଟିତ ହେବାରୁ ପ୍ରଥମେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କିମ୍ବା ବହୁବ୍ରୀହିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରା ନ ଯାଇ ଅବ୍ୟୟୀଭାବର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ସୁପ୍ ବିଭକ୍ତିର କ୍ରମାନୁସାରୀ ଦ୍ୱିତୀୟା ତୃତୀୟା ପ୍ରଭୃତି ବିଭକ୍ତି ଘଟିତ ପଦର ସମାସ ନିରୂପଣ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସରେ ପ୍ରଥମରୁ କରାଯାଇଅଛି । ଏଥିରେ ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତି ଘଟିତ ପଦର ସମାସ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ 'ସମ୍ବନ୍ଧ' କାରକରେ ପରିଗଣିତ ନ ହେବା ପାଣିନି ସମ୍ମତ ।

୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ କାରକ ସଂବଦ୍ଧ ତତ୍ପୁରୁଷର ବିଧାନ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ପରିଶିଷ୍ଟଭୂତ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟ ଘଟିତ ତତ୍ପୁରୁଷର ବିଧାନ କରାଯାଇଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ପ୍ରଥମ ପାଦରେ କାରକ ସହିତ ସଂବଦ୍ଧ ତତ୍ପୁରୁଷ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ କାରକ ଭିନ୍ନର ତତ୍ପୁରୁଷ ବିଧାନରୁ ଜଣାଯାଏ, ଏହି ଭେଦ ଜଣାଇବା ପାଇଁ ପାଣିନି ୨ଟି ପାଦରେ ତତ୍ପୁରୁଷର ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାପରେ "ଶେଷୋ ବହୁବ୍ରୀହିଃ" ଅ ୨।୨।୨୩ରେ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସର ଶେଷଭୂତ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ହେବାରୁ ଶେଷଶେଷି ସଂବନ୍ଧର ବ୍ୟକ୍ତୀକରଣ ପାଇଁ ତତ୍ପୁରୁଷର ପରିଶିଷ୍ଟ ସ୍ତରକୁ ପୃଥକ୍ ପାଦରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରି ତଦନନ୍ତର ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଥିବାରୁ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସର ଶେଷଭୂତ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ଅଟେ, ଏ କଥା ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଅଛି ।

ଏଠାରେ ଶଙ୍କା କରାଯାଇପାରେ ଯଦି ତତ୍ପୁରୁଷ ଓ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ, ଶେଷଶେଷି ସଂବନ୍ଧ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ, ତେବେ ଏକପାଦରେ ଉଭୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯିବା ଉଚିତ, କିନ୍ତୁ ପାଣିନି ତାହା କରି ନ ଥିବାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ, ତତ୍ପୁରୁଷ ଓ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସର ଅବୟବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିଲକ୍ଷଣ ଥିବାରୁ ଏବଂ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱସମାସ ସହି

ସମତା ଥିବାରୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଓ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ପାଇଁ ପୃଥକ୍ ପାଦରେ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସମୀଚୀନ ଅଟେ ।

ଏଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପାଣିନି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଓ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ପାଇଁ ପୃଥକ୍ ପାଦର ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାପରେ ସର୍ବସମାସୋପଯୋଗି- "ଉପସର୍ଜନଂ ପୂର୍ବମ୍" ଅ ୨।୨।୩୦ ସୂତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଉପସର୍ଜନ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ହେଲେ ହେଁ ସମାସପ୍ରକରଣରେ ପାଣିନ୍ୟୁକ୍ତ ପାରିଭାଷିକ—

"ପ୍ରଥମାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ ସମାସ- ଉପସର୍ଜନମ୍" ଅ- ୧।୨।୪୩ ଗ୍ରହଣ କରଣୀୟ ।

ଯେପରି ଅପତ୍ୟାଧିକାରରେ- 'ଅପତ୍ୟଂ ପୌତ୍ରପ୍ରଭୃତି ଗୋତ୍ରମ୍' ଅ ୪।୧।୧୬୨ ଏହି ପାଣିନିକର୍ତ୍ତୃକ ପାରିଭାଷିକ- 'ଗୋତ୍ର' ଗୃହୀତ ହେଉଅଛି । ଅତଏବ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତୃଗଣ ଚତୁର୍ଥାଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମ ପାଦ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ପଠିତ 'ଗୋତ୍ର' ଶବ୍ଦ, ଲୌକିକ ଗୋତ୍ରର ପରିଚାୟକ ବୋଲି ମତ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏହିପରି 'ଉପସର୍ଜନ'ର ଅର୍ଥ ସମାସ ପ୍ରକରଣ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ଉପସର୍ଜନ-ଅପ୍ରଧାନ ବା ଗୌଣ ଅର୍ଥର ବାଚକ ଅଟେ ।

୩ୟ ପାଦ— କେଉଁ ଅର୍ଥରେ କେଉଁ ବିଭକ୍ତିର ବିଧାନ ହୁଏ । ସମାସ-କଥନାନନ୍ତର ସମାସ ଘଟକ ସୁବନ୍ତ ପଦର ଆବଶ୍ୟକ ବିଭକ୍ତିର ଅର୍ଥ ନିରୂପଣ ସମୁଚିତ ହେବାରୁ ସମାସ ନିରୂପଣାନନ୍ତର ବିଭକ୍ତ୍ୟର୍ଥ ନିରୂପଣ ପ୍ରକରଣ ଏହି ପାଦରେ କରାଯାଇଅଛି ।

ଶବ୍ଦଜ୍ଞାନାନନ୍ତର ସେହି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ନ୍ୟାୟପ୍ରାପ୍ତ ହେତୁ ସର୍ବତ୍ର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ କୌଣସି ଶବ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପରେ ସେହି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ବିଭକ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶର କ୍ରମ ହେଉଛି,- ଦ୍ୱିତୀୟା, ଚତୁର୍ଥୀ, ତୃତୀୟା, ପଞ୍ଚମୀ, ସପ୍ତମୀ, ପ୍ରଥମା ଏବଂ ଷଷ୍ଠୀ; କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି, ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ବାଧିକା ।

ସେହିପରି ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତିର ବାଧିକା । ତୃତୀୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନିୟମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେବାରୁ 'ବିପ୍ରତିଷେଧ' ନ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତିର କ୍ରମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ସର୍ବଶେଷରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ 'କାରକାଣାଂ ସମ୍ବନ୍ଧ ମାତ୍ର- ବିବକ୍ଷାୟାଂ' ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏଣୁ ସବୁ ବିଭକ୍ତିର ନିରୂପଣାନନ୍ତର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

୪ର୍ଥ ପାଦ— ଏହି ପାଦର ଆରମ୍ଭରୁ ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏହାର କାରଣ, ଦୁଇଟି ଦିଗରୁ ବିଚାର କରାଯାଇପାରେ ।—

ପ୍ରଥମରେ ସୁବନ୍ତ ପଦର ସମାସ ହୁଏ । 'ସୁପ୍'ର ସବନ୍ଧ ଲିଙ୍ଗ ସହ ସଶ୍ଳିଷ୍ଟ । ଦ୍ୱିତୀୟରେ ଏଠାରେ 'ଏକବଦ୍‌ଭାବର' ବିମର୍ଶ କରାଯାଇଥିବାରୁ "ଏକବଚନମୁତ୍ସର୍ଗତଃ କରିଷ୍ୟତେ" ଏହି ଭାଷ୍ୟ,-ଭାଷଣରୁ 'ସୁପ୍'ର ଲିଙ୍ଗ ସହ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ସବନ୍ଧ ଥିବାରୁ ଏହି ପାଦରେ ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନର ବିଚାର, ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।—

ସମାସ ଯେପରି ବିଶିଷ୍ଟ ପଦ ସେହିପରି ଅନ୍ୱାଦେଶ ମଧ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ପଦ; 'ଅନ୍ୱାଦେଶ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଅନୁକଥନ । ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ କହି ପୁନରପି ତାହାକୁ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତର ବିଧାନପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ 'ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ' କୁହାଯାଏ ।

ସମାସ ଯେପରି ଏକାଧିକ ବୋଧ ସହ ସମ୍ପୃକ୍ତ ସେହିପରି ଅନ୍ୱାଦେଶ ବୋଧାନ୍ତର ସାପେକ୍ଷ ଅଟେ । ଅତଏବ ସମାସ ନିରୂପଣାନନ୍ତର ଅନ୍ୱାଦେଶ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହାପରେ "ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକେ" ଅ ୨।୪।୩୫ ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଯଦ୍ୟପି ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ 'ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକେ' ଏହି ସୂତ୍ରର ପୁନରୁଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ତଥାପି ଅ ୨।୪।୩୫ ସୂତ୍ରରେ 'ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକେ' ଏହି ସପ୍ତମୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ 'ବିଷୟସପ୍ତମୀ'କୁ ବୁଝାଉଅଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକର ବିବକ୍ଷା କଲେ ଆଦେଶ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇ ପ'ରେ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ ପଠିତ 'ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକେ' କିନ୍ତୁ ପରସପ୍ତମୀ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକ ପରେ ଥିଲେ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ ।

ଏହି ପ୍ରକରଣରେ "ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକେ" ଏହି ସୂତ୍ରର ଉପାଦାନର ପ୍ରୟୋଜନ ଯେପରି 'ଅନ୍ୱାଦେଶ' ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପଦ, ସେହିପରି ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକ ସଂବନ୍ଧ 'ଧାତ୍ୱାଦେଶ' ମଧ୍ୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଧାତୁ । ଏଣୁ ଅନ୍ୱାଦେଶ ପରେ 'ଆର୍ଦ୍ଧଧାତୁକେ' ଏହି ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହାପରେ "ଣ୍ୟକ୍ଷତ୍ରିୟାର୍ଷଞିତୋ ଯୂନି ଲୁଗଣିଞୋଃ" ଅ ୨।୪।୫୮ ଏହି ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ପଦସବନ୍ଧ ଲୁଗ୍‌ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ଯେପରି ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଶେଷ ବିଷୟରେ 'ବଚ୍ୟାଦ' ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧାତୁ ଆଦେଶ ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି, ସେହିପରି ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଶେଷର 'ଲୁଗ୍' ବିଧାନରୁ ପ୍ରଗତ ହୁଏ ଶବ୍ଦର ସିଦ୍ଧି; ଲୁଗ୍ ବିଧାନ ଦ୍ୱାରା କରାଯାଉଅଛି ।

ଏହି ସାମ୍ୟ ଥିବାରୁ ଧାତ୍ୱାଦେଶାନନ୍ତର 'ଲୁକ୍'-ପ୍ରକରଣର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି । 'ଉଡୁଲୋମ-ଶବ୍ଦ' ଔଡ଼ୁଲୋମି ଶବ୍ଦରୁ ଭିନ୍ନ, କେବଳ ପ୍ରକ୍ରିୟାଲଘବ ପାଇଁ "ଲୋମ୍ନୋଽପତ୍ୟେଷୁ ବହୁଷ୍ୱକାରେ ବକ୍ତବ୍ୟଃ" ବାର୍ତ୍ତିକ, କରାଯାଇଅଛି । ତଥାପି

"ବହୁତ୍ୱାଭାବେ ଔଡୁଲୋମିଶବ୍ଦଃ, ଇକାରାନ୍ତଃ । ବହୁତ୍ୱେ ତୁ ଅକାରାନ୍ତ ଉଡୁଲୋମ ଶବ୍ଦୋଽନ୍ୟ ଏବ. ତସ୍ୟ ଚ ଇକାରାନ୍ତେଷୁ ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନଂ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକମିତି ଭାବଃ । ତଥା ଚ ଔଡୁଲୋମି ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଇଦନ୍ତସ୍ୟ ବହୁତ୍ୱେଽଦନ୍ତତ୍ୱମିତି ନ ଭ୍ରମିତବ୍ୟମ୍" (ପ୍ରୌଢ ମନୋରମା) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣର ବ୍ୟାଖ୍ୟାଗ୍ରନ୍ଥ 'ମନୋରମା'ରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଔଡୁଲୋମି ଶବ୍ଦରୁ ଉଡୁଲୋମ ଶବ୍ଦ ଭିନ୍ନ ଅଟେ ।

ଲୁକ୍ ପ୍ରକରଣାନନ୍ତର "ଲୁଟଃ ପ୍ରଥମସ୍ୟ ଡା-ରୌ-ରସଃ" ଅ ୨।୪।୮୫ ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ଏହି ପାଦ ସମାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସୂତ୍ର ଲାଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁରୁ ୩ୟାଧ୍ୟାୟରେ ଲାଦେଶ ପ୍ରକରଣରେ ଏହାର ପାଠ ସମୁଚିତ ପରି ମନେ ହେଲେହେଁ ପାଣିନୀୟ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟାଧ୍ୟାୟ ଶେଷରେ ପଠିତ ହୋଇଅଛି ।

ଯଦି ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟରେ ପଢାଯାଇଥା'ନ୍ତା ତେବେ 'ଡ଼'ର ଇତ୍ ସଂଜ୍ଞା ହେଲେ 'ଡା'ଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧ 'ଡ଼'ର ଇତ୍ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଅନେକାଲ୍ତ୍ୱରୂପ ସର୍ବାଦେଶ ହୋଇପାରନ୍ତା ନାହିଁ । ତଦ୍ଦ୍ୱାରା 'ଭବିତା' ଏହି ରୂପ ସିଦ୍ଧ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ଅତଏବ ପ୍ରକ୍ରିୟାଲାଘବ ପାଇଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନି, ଦ୍ୱିତୀୟାଧ୍ୟାୟ ଶେଷରେ ଏହି ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ—

ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସାମାନ୍ୟ ପଦ ଓ ବିଶେଷ ପଦର ସମାନ୍ୱୟରେ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପଦର ବିଶ୍ଳେଷଣ- (ପ୍ରକୃତି + ପ୍ରତ୍ୟୟ) ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି ।—

ନିରୁକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କେବଳ ପ୍ରକୃତିର ଉଲ୍ଲେଖପୂର୍ବକ ଶବ୍ଦର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇଅଛି । ପାଣିନି ନିଜଶାସ୍ତ୍ର (ବ୍ୟାକରଣ)ର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଜ୍ଞାପନ ନିମନ୍ତେ "ପ୍ରତ୍ୟୟଃ" ଅ ୩।୧।୧ ଏହି ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଧାତୁ ଓ ନାମର ନିରୂପଣ ଏହା ପୂର୍ବରୁ କରାଯାଇଅଛି ।

"ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟାର୍ଥୟୋଃ ପ୍ରତ୍ୟୟାର୍ଥସ୍ୟୈବ ପ୍ରାଧାନ୍ୟମ୍" ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଏହି ନିୟମାନୁସାରେ ୩-୫ ଅଧ୍ୟାୟତକ ପ୍ରତ୍ୟୟବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି ।

"ପ୍ରକୃତ୍ୟାଦି ବିଭାଗଃ ତଦର୍ଥ ବିଭାଗଶ୍ଚ ସର୍ବଃ କଳ୍ପିତ ଏବ" (ମନୋରମା) ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ ଲୋକବିଦିତ କେବଳ ପଦପ୍ରୟୋଗରୁ ଅର୍ଥର ଜ୍ଞାନ ହେଲେହେଁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟନିୟମରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅର୍ଥବିଭାଗ, ବ୍ୟାକରଣକଳ୍ପିତ ଅଟେ ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ୧ମ ଓ ୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମଭାଗ ଓ ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରୁ ପଞ୍ଚମାଧ୍ୟାୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦ୍ୱିତୀୟଭାଗ ସ୍ୱରୂପରେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଗଲେ ପ୍ରଥମବିଭାଗଠାରେ ସାମାନ୍ୟପଦ ଓ ବିଶେଷପଦର ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇ ଦ୍ୱିତୀୟଭାଗରେ ଧାତୁର ପ୍ରକଟିତ ସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ଧାତୁ-ଜନ୍ୟ ତିଙନ୍ତର ସ୍ୱରୂପ, ତଦନନ୍ତର ଧାତୁନିଷ୍ପନ୍ନ- 'ନାମ'ର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ସ୍ଥୂଳତଃ ପ୍ରଥମରେ ଶବ୍ଦର ସ୍ୱରୂପ କାରଣ ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି, ତଦନନ୍ତର ଶବ୍ଦଜାତ-ଶବ୍ଦର ସନ୍ନିବେଶନ ରଖାଯାଇଅଛି ।

ପ୍ରଥମପାଦ:- "ପ୍ରତ୍ୟୟଃ" ଅ ୩।୧।୧ "ପରଶ୍ଚ" ଅ ୩।୧।୨ ଏହି ଦୁଇସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ୱରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । "ଆଦ୍ୟୁଦାତ୍ତଶ୍ଚ" ଅ ୩।୧।୩ ଏହି ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟରେ ସୁବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି ।— ଉଦ୍ଯୋତକାର- ନାଗେଶଭଟ୍ଟ, ସମୁଦାୟ ଭାଷ୍ୟପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାର ସାର ସ୍ୱରୂପ ଲେଖିଅଛନ୍ତି- "ଏବଂ ଚ ଶେଷନିଘାତ ଦ୍ୱାରା ଆଗମାନୁଦାତ୍ତତ୍ୱ ସିଦ୍ଧେର୍ନାସ୍ୟ ସୂତ୍ରସ୍ୟ ପାଠଃ" । ଅନ୍ୟଥା ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ପଢାଯିବା ସମୁଚିତ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଏହାପରେ "ଗୁପ୍ତିଜ୍କିଦ୍ଭ୍ୟଃ ସନ୍" ଅ ୩।୧।୫ ସୂତ୍ରର ଉପନ୍ୟାସ କରାଯାଇଅଛି । ତହିଁରୁ ଜଣାଯାଏ ମୌଳିକ ଓ କୃତ୍ରିମ ରୂପରେ ବିଭକ୍ତ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଧାତୁ ମଧ୍ୟରୁ ପାଣିନି ପ୍ରଥମେ ମୌଳିକ "ଭୂବାଦୟୋ ଧାତବଃ" ଅ ୧।୩।୧ ଏହି ଧାତୁ ସଂଜ୍ଞା, ପୃଥଗ୍ଭାବରେ ପ୍ରଥମେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟରେ କୃତ୍ରିମଧାତୁର (ଯଥା-ସନ୍ନନ୍ତ ଓ ଣ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି) ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । "ଧାତୂନାଂ ସର୍ବମୂଲତ୍ୱାତ୍" ଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖରର ଏହି ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ ମୌଳିକ ଓ କୃତ୍ରିମ ଧାତୁ-ଦ୍ୱୟରୁ କୃଦନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରଥମେ କୃତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିରୂପଣ ପୂର୍ବରୁ କୃତ୍ରିମ-ଧାତୁ, ସନ୍ନନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ, ସନ୍ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ସମସ୍ତର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି

"ଅନୁଦାତ୍ତଙିତ ଆତ୍ମନେପଦମ୍" ଅ ୧।୩।୧୨ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଧାତୁ-ପଦର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ଏକାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ ହେବାରୁ ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟରେ 'ଭୂବାଦୟୋ ଧାତବଃ' ଏହି ଧାତୁ ସଂଜ୍ଞାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏହାପରେ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପୂର୍ବରୁ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ହେତୁରୁ 'ବିକରଣ' (ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଯଃ ନିପତତି, ଯଥା- ଶପ୍, ଶ୍ୟାଦି) ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏବଂ ଧାରୟୁଃ, ପାରୟୁଃ ପ୍ରଭୃତି କୃଦନ୍ତ ଶବ୍ଦରେ ବିକରଣ ସମ୍ପୃକ୍ତ ହେତୁ ପ୍ରଥମେ ବିକରଣର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ବିକରଣ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ, ୧- ସାର୍ବଧାତୁକ- 'ଶପ୍, ଶ ପ୍ରଭୃତି । ୨- ଆର୍ଧ ଧାତୁକ- 'ସ୍ୟ, ସିଚ୍ ପ୍ରଭୃତି । ଧାତୁ ସମୂହର ଗଣଭେଦରେ

ଭିନ୍ନତା ଥିଲେହେଁ ଆର୍ଧଧାତୁକ- ବିକରଣରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ନ ହେବାରୁ ପ୍ରଥମରୁ ଆର୍ଧଧାତୁକ-ବିକରଣର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହା ପରେ "କର୍ମବତ୍‌କର୍ମଣା ତୁଲ୍ୟକ୍ରିୟଃ" ଅ ୩।୧।୮୭ ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ କର୍ମ-କର୍ତ୍ତରି ବାଚ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଧାନ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । କର୍ମକର୍ତ୍ତାରେ 'ଚଣ୍. ଚିଣ୍‌ବଦଭାବ' ପ୍ରଭୃତିର ବିଧାନ ହେତୁ କର୍ମ-କର୍ତ୍ତୃପ୍ରକରଣ, କାରକ ପ୍ରକରଣ କୁହା ନ ଯାଇ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ପରେ ନାମରୁ 'କୃତ୍'-ପ୍ରତ୍ୟୟ ନ ହୋଇ କେବଳ ଧାତୁରୁ ପର ହେବାପାଇଁ "ଧାତୋଃ" ଅ ୩।୧।୯୧ ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

କୃତ ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ଦୁଇଟି ବିଭାଗ ପାଇଁ ପାଣିନି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ୧ମ-କୃତ୍ୟ ଓ ୨ୟ-କୃତ୍, ୧ମ-କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟରେ କାଳର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନ ଥିବାରୁ ଏହା ସାର୍ବକାଳିକ ଏବଂ ବିଧ୍ୟାଦି ଅର୍ଥରେ ହୁଏ ଏବଂ ଏହି କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟ ବହୁଲଭାବେ ଭାବ ଓ କର୍ମ ଅର୍ଥରେ ହୁଏ ।

ଏଣୁ କୃତ୍ୟ ଓ କୃତ୍ ଏହିପରି ଦୁଇଟି ବିଭାଗ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନି କରିଅଛନ୍ତି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କୃତ୍ୟ ଓ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସ୍ୱରବିଧାନ ପୃଥକ୍ ଥିବାରୁ କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଭାଗ ସମୀଚୀନ ଅଟେ ।

କୃତ୍ୟ ପ୍ରକରଣ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେତୁ ପ୍ରଥମରେ କୃତ୍ୟ ପ୍ରକରଣର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ତା'ପରେ କୃତ୍ ପ୍ରକରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଯଦ୍ୟପି 'ଣ୍ୱୁଲ୍' 'ତୃଚ୍' ଆଦି ତ୍ରୈକାଳିକ କ୍ରିୟାର ଦ୍ୟୋତନ କରନ୍ତି ତଥାପି କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟ ସକର୍ମକ ଓ ଅକର୍ମକ ପ୍ରକୃତିକ-ଧାତୁ ଭେଦରେ କ୍ରିୟା ତଥା କାରକର ବାଚକ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ କେବଳ କାରକ-ବାଚକ ହେତୁରୁ କୃତ୍ ଓ କୃତ୍ୟର ବିଭାଗ ସମୀଚୀନ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

'ସୂଚୀ-କଟାହ' ନ୍ୟାୟରେ କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅଳ୍ପତା ହେତୁ ପ୍ରଥମରେ କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

"ଣ୍ୱୁଲ୍‌ତୃଚୌ" ଅ ୩।୧।୧୩୩ ସୂତ୍ରଠାରୁ ଆରମ୍ଭି "ଆତ୍ମମାନେଖଶ୍ଚ" ଅ ୩।୨।୮୩ ସୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାର୍ବକାଳିକପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ତଦନନ୍ତର "ଭୂତେ" ଅ ୩।୨।୮୪ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ଭୂତକାଳିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଏବଂ ତଦନନ୍ତର ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳିକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

୧ମ ପାଦଃ— ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ସର୍ବକାଳ ଦ୍ୟୋତକ 'ଣ୍ୱୁଲାଦି' ପ୍ରତ୍ୟୟ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ 'ଣ୍ୱୁଲା'ଦିରେ 'ଉପ-ପଦ'ର ଅପେକ୍ଷା ନ ଥିବାରୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଉପପଦ ସାପେକ୍ଷ ସାର୍ବକାଳିକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଧାନ କରାଯାଇଥିବାରୁ ସାର୍ବକାଳିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦୁଇଟି ପୃଥକ୍ ପାଦରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଆରମ୍ଭରୁ କର୍ତ୍ତୃଦ୍ୟୋତକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ତଦନନ୍ତର ଅନ୍ୟକାରକ ଦ୍ୟୋତକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ତୃତୀୟ ପାଦ :— ଏହି ପାଦର ୧ମ ସୂତ୍ର- "ଉଣାଦୟୋ ବହୁଳମ୍" ଅ ୩।୩।୧। ଏହି ପାଦରେ ଉଣାଦି ସୂତ୍ରର ସନ୍ନିବେଶନର କାରଣ ଉଣାଦିନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦ ରୂଢ୍ୟର୍ଥ-ପ୍ରତିପାଦକ । ଏହି ପାଦରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ 'ଘଞାଦି' ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ରୂଢ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ଅଟେ । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଯୌଗିକାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ପ୍ରତ୍ୟୟମାଳାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ଥିବାରୁ ଏହି ପାଦରେ 'ଉଣାଦି' ପ୍ରତ୍ୟୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ " ନୈଗମରୂଢିଭବଂ ହି ସୁସାଧୁ " । ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦୋକ୍ତ ରୂଢି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନ "ଉଣାଦୟୋ ବହୁଳମ୍" ଅ ୩।୩।୧। ଦ୍ୱାରା କରାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ଘଞାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟ, ରୂଢ୍ୟର୍ଥ ଦ୍ୟୋତକ ହେବାରୁ ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।—

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏହି ତୃତୀୟପାଦରେ କେତେକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବାଚ୍ୟରେ (କର୍ତ୍ତୃ, କରଣ ପ୍ରଭୃତି) ବିଧାନ କରାଯାଇ ଥିବାରୁ ଉଣାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟ ସହ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଥିବାରୁ ଏହି ପାଦରେ ଉଣାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହା ପରେ "ଭାବେ" ଅ ୩।୩।୧୮। ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥାପନ୍ନ-କ୍ରିୟାବୋଧକ 'ଭାବ' ଅର୍ଥରେ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି । କାରକାର୍ଥକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଧାନାନନ୍ତର କ୍ରିୟାର୍ଥକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଧାନ ନ୍ୟାଯ୍ୟ ଅଟେ ।

ଏହି ଭାବାଧିକାର ମଧ୍ୟରେ "ଅକର୍ତ୍ତରି ଚ କାରକେ ସଂଜ୍ଞାୟାମ୍" ଅ ୩।୩।୧୯ ସୂତ୍ରର ଉପନ୍ୟାସ କରାଯାଇଅଛି । ଏହାର କାରଣ, ଭାବାର୍ଥକ-ପ୍ରତ୍ୟୟ କେତେକ ସ୍ୱଭାବବଶତଃ କାରକାର୍ଥକ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

ଅର୍ଥଭେଦ ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପାଣିନି ଲାଘବ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଭାବପ୍ରତ୍ୟୟ 'କାରକାର୍ଥବାଚୀ' ଏହା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି ।

କୃତ୍, ତିଙ୍ ଭେଦରେ ଧାତୁରୁ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । "ଧାତୋଃ" ଅ ୩।୧।୭୧।ସୂତ୍ରର ଅଧିକାର, ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିବାରୁ ପ୍ରଥମେ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟର

ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ତତ୍ପରେ 'ବର୍ତ୍ତମାନସାମୀପ୍ୟେ ବର୍ତ୍ତମାନବଦ୍ ବା' ଅ ୩।୩।୧୩୧। ସୂତ୍ରଠାରୁ ଉଣ୍ପ୍ରତ୍ୟୟ ସନ୍ନିବେଶର ପ୍ରାରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି । ଶବ୍ଦ ଶ୍ରବଣାନନ୍ତର ଅର୍ଥ ଅପେକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଅତଏବ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଧାନାନନ୍ତର ପ୍ରତ୍ୟୟାର୍ଥ ନିରୂପିତ ହୋଇଅଛି । "ଲଟ୍-ଲିଟ୍" ପ୍ରଭୃତି ଲକାରର ଅର୍ଥ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ନ୍ୟାସିତ ହୋଇଅଛି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ,

"ବ୍ୟାକରଣେ ଲକ୍ଷଣପ୍ରଧାନେ" ନିରୁକ୍ତଟୀକାକାର- ଦୁର୍ଗଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ ପ୍ରତ୍ୟୟାନୁଶାସନାନନ୍ତର ପ୍ରତ୍ୟୟାର୍ଥାନୁଶାସନ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ । 'ଲଟ୍ ଲିଟ୍' ପ୍ରଭୃତି ଦଶ ଲକାରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପାଣିନି କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ବୋଧହୁଏ ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହୃତ ପରଂପରା ମାତ୍ର, ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ 'ଲଟ୍ ଲଟ୍' ପ୍ରଭୃତି ଦଶ ଲକାରରେ ଲକାରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କାହିଁକି କରିଅଛନ୍ତି; ଏହାର ସମାଧାନ—"ଲଟ ଲିଟ୍ ପ୍ରଭୃତି କାଳଦ୍ୟୋତକ ହେତୁ କାଳନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲକାରର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ ପାଇଁ "ନାମୈକଦେଶଗ୍ରହଣେ ନାମମାତ୍ରଗ୍ରହଣମ୍" ଏହି ବ୍ୟବହାର ପରମ୍ପରାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଭାବେ 'ଲଟ୍ ଲିଟ୍' ପ୍ରଭୃତିରେ ଲକାରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ପ୍ରଥମେ 'ଟିତ୍' ଲକାର ଓ ପରେ 'ଙିତ୍' ଲକାରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶର କାରଣ, 'ଟିତ୍' ଲକାର ଗୁଡ଼ିକରେ ଧାତୁର ଅଂଶର ବିକୃତି ବିଶେଷ ଭାବେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ 'ଙିତ୍' ଲକାର ଗୁଡ଼ିକରେ ଧାତୁର ଅଂଶବିଶେଷର ବିକୃତି ଘଟେ । ଅତଏବ ପ୍ରଥମେ 'ଟିତ୍' ଲକାରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

୪ର୍ଥ ପାଦ—

ଏହି ପାଦରେ ମୁଖ୍ୟ ଭାବରେ ଅବ୍ୟୟକୃତ୍ପ୍ରକରଣ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ଏହି ପାଦର ଅନ୍ତିମଭାଗରେ 'ଲ' ଦେଶର ବିବରଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହି ପାଦରେ ଲାଦେଶ ବିବରଣର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୈୟାକରଣମତରେ କ୍ରିୟା-ମୁଖ୍ୟବିଶେଷ୍ୟକ ଶାବ୍ଦବୋଧ ହୁଏ । ଏହି କ୍ରିୟାପଦ ବିଶେଷ୍ୟାର୍ଥକ । ଅତଏବ "ଲସ୍ୟ" ଅ ୩।୪।୭୭ରେ ଏହାର ବିବରଣ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟରେ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ସଂବଧ ନାମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ନାମନ୍ତ ନାମର ସମୁତ୍ପତ୍ତିବିଷୟ (ତଦ୍ଧିତ) ବିବେଚିତ ହୋଇଅଛି । 'ଙ୍ୟାପ୍ ପ୍ରାତିପଦିକାତ୍' ଅ ୪।୧।୧ ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ- ବୈୟାକରଣ ସମ୍ମତ ସୁବନ୍ତାତ୍ ତଦ୍ଧିତୋତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଏଣୁ ପ୍ରଥମେ "ଙ୍ୟନ୍ତ ଓ ଆବନ୍ତର" ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, କରାଯାଇଅଛି । ଅତଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ

ବ୍ୟାକରଣରେ "ଙ୍ୟାନ୍ତା ଦାବନ୍ତାତ୍ ତଦ୍ଧିତୈଃ ପ୍ରବୃତ୍ତିର୍ଯଥାସ୍ୟାତ୍, ଙ୍ୟାବ୍ଭ୍ୟାଂ ପ୍ରାକ୍-ମାଭୂତ୍" । ଏହା ପରେ "ସ୍ୱୌଜସମୌଟ୍" ପ୍ରଭୃତି ଅ ୪।୧।୨। ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ 'ସୁପ୍' ବିଭକ୍ତିର ଅନୁଶାସନ ପରେ ତଦ୍ଧିତ ନିରୂପଣ ଯୁକ୍ତିସମ୍ମତ ଅଟେ ।

ସ୍ତ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ଅବାନ୍ତର ଭେଦ ହେଉଛି, ସାମାନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ "ଅନୁପସର୍ଜନାତ୍" ଅ ୪।୧।୧୪ ବିଶେଷ ସ୍ତ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ଏହା ପରେ "ସମର୍ଥାନାଂ ପ୍ରଥମାଦ୍ ବା" ଅ ୪।୧।୮୨। ସୂତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । 'କୃତ୍' ଓ 'ତଦ୍ଧିତ'- ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା 'ନାମ' ର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲେହେଁ ପ୍ରକୃତି ଭିନ୍ନ ହେତୁରୁ 'କୃତ୍, ତଦ୍ଧିତ' ଏକ ପ୍ରକରଣରେ କୁହା ନ ଯାଇ ପୃଥଗ୍ଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

କୃଦ୍‌ବୃତ୍ତ୍ୟପେକ୍ଷୟା ତଦ୍ଧିତବୃତ୍ତି ବଳବତୀ ହେତୁ ପ୍ରଥମରେ 'କୃତ୍' ଓ ତଦନନ୍ତର 'ତଦ୍ଧିତ'-ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅନୁଶାସନ କରାଯାଇଅଛି । ପଞ୍ଚମାଧ୍ୟାୟ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତଦ୍ଧିତାଧିକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ । ସାଧାରଣତଃ ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରକରଣ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ; ୧-ଅସ୍ୱାର୍ଥିକ, ୨- ସ୍ୱାର୍ଥିକ । ଅସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ୱାରା ମୂଳ ପ୍ରକୃତିରୁ ଅତିରିକ୍ତ ଅର୍ଥର ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ୱାରା ତାହା ନ ହୋଇ କେବଳ ମୂଳ ପ୍ରକୃତିର ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

କାଳବିଭାଗକୁ ନେଇ ଯେପରି 'କୃତ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଧାନ ନିହିତ ରହିଛି, 'ତଦ୍ଧିତ' ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ସେପରି କାଳବିଭାଗର ବିଚାର ଆଦୌ ନାହିଁ । ଅର୍ଥକ୍ରମର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନି, ଅସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୁକ୍ତିକରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ-ବିଧାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ତଦ୍ଧିତାର୍ଥ ଅପରିମିତ ହେତୁ ତାହାର ହ୍ରାସ ନିମନ୍ତେ ଅର୍ଥନିର୍ଦ୍ଦେଶପ୍ରଣାଳୀ, ପାଣିନୀୟ କୃତିର ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ନୈପୁଣ୍ୟର ପରିଚୟ ଦିଏ ।

ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ "ପ୍ରାଗ୍ଦୀବ୍ୟତୋଽଣ୍" ଅ ୪।୧।୮୩ ସୂତ୍ରର ଅଧିକାର ୩ୟ ପାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ତଦନନ୍ତର "ପ୍ରାଗ୍ବହତେ ଷ୍ଠକ୍" ଅ ୪।୪।୧ ଏହି ସୂତ୍ରର ଅଧିକାର,- "ଆବସଥାତ୍ ଷ୍ଠଲ୍" ଅ ୪।୪।୭୪ ସୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଏହାପରେ "ପ୍ରାଗ୍ଘିତାଦ୍ ଯତ୍" ଅ ୪।୪।୭୫। ଏହି ସୂତ୍ରର ଅଧିକାର ୪ର୍ଥପାଦ ସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଏହି ତିନୋଟି ଅଧିକାର ସୂତ୍ର ମଧ୍ୟରେ "ପ୍ରାଗ୍ଦୀବ୍ୟତୋଽଣ୍" ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାପକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରଥମରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ତତ୍ପରେ 'ପ୍ରାଗ୍ବହତେଃ'

ଓ 'ପ୍ରାଗ୍‌ଘିତାଦ୍'- ଏହି ଉଭୟ ସୂତ୍ର ମଧ୍ୟରେ 'ପ୍ରାଗ୍‌ବହତେଷ୍ଠକ୍'ର ବ୍ୟାପକତା ଅଧିକ ଥିବାରୁ 'ପ୍ରାଗ୍‌ଦୀବ୍ୟତୋଽଣ୍' ପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ପରେ "ପ୍ରାଗ୍‌ଘିତାଦ୍ ଯତ୍" ର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । "ଅଶ୍ୱପତ୍ୟାଦିଭ୍ୟଶ୍ଚ" ଅ ୪।୧।୮୪ ପ୍ରଭୃତି ଅପବାଦ ସୂତ୍ର ମଧ୍ୟ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ପରେ ଅପତ୍ୟାଧିକାରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାର କାରଣ, ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାପକତା ।

ଅପତ୍ୟାର୍ଥକ ପ୍ରକରଣାନନ୍ତର ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟର ୨ୟ ପାଦର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ପାଦରେ ରକ୍ତାର୍ଥକ, ଚାତୁରର୍ଥିକ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଅର୍ଥାନ୍ତର ବିହିତ କରାଯାଇଅଛି ।

"ଶେଷେ" ଅ ୪।୨।୯୨ ଏହା ଏକ ଅଧିକାର ସୂତ୍ର ହୋଇ "ପ୍ରାଗ୍‌ଦୀବ୍ୟତୋଽଣ୍" ଏହି ଅଧିକାର ସୂତ୍ର ମଧ୍ୟ ପଠିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ଶୈଷିକ ପ୍ରକରଣରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସନ୍ନିବେଶ କରାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶୈଷିକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଲକ୍ଷଣତା ଦେଖାଯାଏ । ଅତଏବ ବାର୍ତ୍ତିକକାର

"ଶୈଷିକାନ୍ମତୁବର୍ଥୀୟାତ୍ ଶୈଷିକୋ ମତୁବର୍ଥିକଃ,
ସରୂପଃ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ନେଷ୍ଟଃ ସନ୍ନନ୍ତାନ୍ ନ ସନିଷ୍ୟତେ" ।

ଉକ୍ତ ପ୍ରକରଣରେ ଅବଧିଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ଅପେକ୍ଷା ବଳବତ୍ତର ଅଟେ । ଅତଏବ ପାଣିନି ଶୈଷିକ ପ୍ରକରଣ ୨ୟ ପାଦରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ୩ୟ ପାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୁଇଟି ପାଦରେ ଶୈଷିକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି ।—

ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ—

ପ୍ରଥମ ପାଦ :— ପାଦାରମ୍ଭରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟାଧିକାର ଓ ତଦନନ୍ତର "ପ୍ରାଗ୍‌ବତେଷ୍ଠଞ୍" ଅ ୫।୧।୧୮ ସୂତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଅଧିକାରରେ ଅପବାଦ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭିନ୍ନ ଠକ୍ ଯତ୍ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟର ସନ୍ନିବେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି 'ଠଞ୍' ଅଧିକାର ୧।ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଅଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ— ଏହି ପାଦ, ପ୍ରତ୍ୟୟାଧିକାର ରହିତ ଅଟେ ।

ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ପାଦ— ଏହି ଚତୁର୍ଥ ପାଦରୁ ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି । 'ସମର୍ଥାନାଂ ପ୍ରଥମାଦ୍ ବା), ଏହି ସୂତ୍ରରୁ କେବଳ "ବା-" ର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ, ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରକରଣରେ "ଥା ହେତୌ ଚ ଛନ୍ଦସି" ଅ ୫।୩।୨୬ ସୂତ୍ରଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭକ୍ତି ସଂଜ୍ଞକ ସ୍ୱାର୍ଥିକ

ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିବରଣ ରହିଅଛି, ଏବଂ ଅ ୫।୩।୬୭ ସୂତ୍ରଠାରୁ କେବଳ ସ୍ୱାର୍ଥିକ ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସନ୍ନିବେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିବାର ଅଭିପ୍ରାୟ କେବଳ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା ନିର୍ବାହ ପାଇଁ ।

ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ମଧ୍ୟ 'ସ୍ୱାର୍ଥିକ' ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଅତଏବ 'ଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖରରେ'- "ଅତ୍ୟନ୍ତସ୍ୱାର୍ଥିକାନାଂ ପ୍ରକୃତେଃ ପୂର୍ବମେବ ପ୍ରବୃତ୍ତିରିତି ଭାବଃ" । ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନନ୍ତର "ସମାସାନ୍ତାଃ" ଅ ୫।୪।୬୮ । ଏହି ଅଧିକାର ସୂତ୍ର, ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ସମାସାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ତଦ୍ଧିତତ୍ୱ ସିଦ୍ଧି, ନିମନ୍ତେ ତଦ୍ଧିତପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରକରଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଅନ୍ୟଥା 'ଉପରାଜମ୍' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗରେ "ନସ୍ତଦ୍ଧିତେ" ଅ ୬।୪।୧୪୪ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା 'ନାନ୍ତ ଟି-'ର ଲୋପ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରକରଣରେ ସମାସାନ୍ତର ପାଠ ହେତୁ ସମାସାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥିକବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

"ସମାସାନ୍ତା ଅପି ସ୍ୱାର୍ଥିକାଃ, ଉଭୟୋଃ ସ୍ୱାର୍ଥିକୟୋଃ ପରତ୍ୱାତ୍ ସମାସାନ୍ତା ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି" । ଏହି ଭାଷ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ସ୍ୱାର୍ଥିକ ପ୍ରକରଣରେ ସମାସାନ୍ତର ପାଠ କରା ନ ଯାଇ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

ଏହି ସମାସାନ୍ତ ପ୍ରକରଣ ଶେଷରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ୧ମ ଓ ୨ୟ ଭାଗ ଶେଷ ହୋଇ ପୂର୍ବ ସଙ୍କଳିତ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭେଦରେ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦନର ଆକଳନ କରାଯାଇ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ବୁଝାଯାଇଅଛି ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟାଦିର ପରିକଳ୍ପନ କାଳ୍ପନିକ ମାତ୍ର, ଏଣୁ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ବିଶିଷ୍ଟ-ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ପ୍ରକୃତିଗତ-ଆଦେଶାଦିର ବିଚାର କରାଯାଇ ପରେ ପ୍ରତ୍ୟୟଗତ-ଆଦେଶାଦିର ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି ।

ପ୍ରକୃତିଗତ ଆଦେଶାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ହେତୁ ପ୍ରଥମେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ ଆରମ୍ଭରୁ "ଏକାଚୋ ଦ୍ୱେ ପ୍ରଥମସ୍ୟ" ଅ ୬।୧।୧ ସୂତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ସୂତ୍ରଠାରୁ ଧାତୁସଂବନ୍ଧ-ଦ୍ୱିତ୍ୱପ୍ରକରଣର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି । "ଦାଶ୍ୱାନ୍ ସାହ୍ୱାନ୍ ମୀଢ୍ୱାଂଶ୍ଚ" ଅ ୬।୧।୧୨ ସୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାତୁସଂବନ୍ଧଦ୍ୱିତ୍ୱର ପ୍ରକରଣ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । "ଦ୍ୱିଃ ପ୍ରୟୋଗୋ ଦ୍ୱିର୍ବଚନମ୍" ଏହି ଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଦ୍ୱିତ୍ୱବିଧି ଆଦେଶ ରୂପ ନ ହୋଇ ଧାତୁର ଦୁଇଟି ପ୍ରୟୋଗ ମାତ୍ର । ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମାଧ୍ୟାୟରେ ଆଦେଶର ବିବରଣ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲେ ହେଁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ-ଭାଷ୍ୟ ପ୍ରମାଣରୁ 'ଦ୍ୱିଃପ୍ରୟୋଗୋ ଦ୍ୱିର୍ବଚନମ୍' ଏହି ମତ ମଧ୍ୟ ଆଦେଶ ବିଧାନ ପକ୍ଷରେ ସମର୍ଥନୀୟ ଅଟେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପକ୍ଷ ଭାଷ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଖଣ୍ଡିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅତଏବ ଆଦେଶ ବିଧାନ ପ୍ରକରଣରେ ଦ୍ୱିତ୍ୱ ବିଧାନର ସନ୍ନିବେଶ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ । "ଷ୍ୟଙଃ ସଂପ୍ରସାରଣମ୍ ପୁତ୍ର ପତ୍ୟୋସ୍ତତ୍ପୁରୁଷେ" ଅ ୬।୧।୧୩ ଏହି ସୂତ୍ରଠାରୁ, ସଂପ୍ରସାରଣ ପ୍ରକରଣ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ "ବନ୍ଧୁନି ବହୁବ୍ରୀହୌ" ଅ ୬।୧।୧୪ ରେ ସମାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ସଂପ୍ରସାରଣ, ଆଦେଶ ରୂପ ହେବାରୁ ଆଦେଶ ପ୍ରକରଣରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ଆଦେଶ ଓ ଆଗମର ପୃଥକ୍ ବିଧାନ ପ୍ରଣାଳୀଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ, ଆଦେଶଶକ୍ତ୍ୟପେକ୍ଷୟା ଆଗମଶକ୍ତି ବଳୀୟସୀ ଅଟେ; ଅତଏବ ବିପ୍ରତିଷେଧ ନିୟମାନୁସାରେ ଆଦେଶ ଓ ଆଗମର ପୃଥକ୍ ପାଠ ନିରୂପିତ ହୋଇଅଛି ।

କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଆଦେଶ ଓ ଆଗମର ସଂଜ୍ଞା ଓ ପରିଭାଷା ସଦୃଶ ସଂମିଶ୍ରଣ କରାଯାଇ ପଢାଯାଇ ଅଛି । ତା'ର କାରଣ, ଆଦେଶ ଅର୍ଥବାନ୍ ଓ ଆଗମ ଅର୍ଥ ରହିତ ଅଟେ ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନି, ଏହି କଥା ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଓ ଲାଘବ ନିମନ୍ତେ ଆଦେଶ ଓ ଆଗମର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ କରିଅଛନ୍ତି । ଆଦେଶ ଓ ଆଗମର ସ୍ୱରୂପରେ ସମାନତା ନଥିବାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦେଶ, ବର୍ଣ୍ଣ ବା ପଦସ୍ଥାନରେ ହୁଏ କିନ୍ତୁ ଆଗମ, ଉପଜନ ଅଟେ ।

ଏଣୁ ଆଦେଶ ଓ ଆଗମକୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ନିପାତନ-ଶବ୍ଦ, ବୃତ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ହେତୁ ଆଦେଶ ଓ ନିପାତନରେ ବିଲକ୍ଷଣତାର ପ୍ରତୀତି ନ ଥିବାରୁ ଆଦେଶ ପ୍ରକରଣ ସହ ପାଣିନି, ନିପାତନ ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରିଅଛନ୍ତି ।

"ସଂହିତାୟାମ୍" ଅ ୬।୧।୭୨ ଏହି ଅଧିକାରରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଆଦେଶର ବିବରଣ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ସେ ସବୁ "ପରଃ ସନ୍ନିକର୍ଷଃ ସଂହିତା" ଅ ୧।୪।୧୦୯ । ଏହି ସୂତ୍ରର ପ୍ରବୃତ୍ତି ସ୍ଥଳରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନି, ବର୍ଣ୍ଣବିକାରକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା—

୧- ପଦଦ୍ୱୟ ସଂବନ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟାଦେଶ ଓ ୨- ଏକାଦେଶ ।

ଏକାଦେଶାନନ୍ତର "ପ୍ରକୃତ୍ୟାନ୍ତଃ ପାଦମବ୍ୟପରେ" ଅ ୬।୧।୧୧୫ ସୂତ୍ରଠାରୁ ପ୍ରକୃତିଭାବ ପ୍ରକରଣର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି । ପ୍ରକୃତିଭାବର ଅର୍ଥ "ସ୍ୱଭାବେନାବତିଷ୍ଠତେ' ନ ବିକାରମାପଦ୍ୟତେ (କାଶିକା) "ଦୂତ୍ର୍ୟଜ୍ୟା ପ୍ରକୃତିବତ୍,

ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟଃ"। ବୈୟାକରଣସିଦ୍ଧାନ୍ତାନୁସାର 'ବର୍ଣ୍ଣ' ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଏହି ନିତ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରତିସ୍ଥାନିତ୍ୱାଦି ପାଇଁ ବର୍ଣ୍ଣର ବିକୃତ ପ୍ରଥମେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇ ପରେ ପ୍ରକୃତ ଭାବର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରକୃତଭାବର ଉଲ୍ଲେଖ ଅବୋଧ୍ୟ ହେବ । ଏଣୁ ପାଣିନି ସନ୍ଧି-ପ୍ରକରଣାନନ୍ତର ପ୍ରକୃତ ଭାବର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । "ସୁଟ୍‌କାତ୍ ପୂର୍ବଃ" ଅ ୬।୧।୧୩୫ ସୂତ୍ରର ସଂହିତାଧିକାର ଅନ୍ତ୍ୟତା ହେତୁ ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।

ତତ୍ ପ୍ରକରଣାନନ୍ତର "ଅନୁଦାତ୍ତଂ ପଦମେକବର୍ଜମ୍" ଅ ୬।୧।୧୫୮ ସୂତ୍ରଠାରୁ ସ୍ୱର ପ୍ରକରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ୱରବିଧାନ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦରେ ସମାନ ଭାବରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ହେତୁ ଲୌକିକ ଶବ୍ଦାନୁଶାସନାନନ୍ତର ପୃଥକ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସ୍ୱରର ଅନୁଶାସନ କରାଯାଇଅଛି ।

ଅତଏବ 'ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ' ସ୍ୱୀୟଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖର- ଅ ୧।୨।୩୭ ରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି-"ଏତେନ ଭାଷାୟାଂ ସ୍ୱରେ ନାସ୍ତ୍ୟେବେତି ଭ୍ରାମ୍ୟନ୍ତଃ ପରାସ୍ତାଃ"। ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସ୍ୱରବିଧି, ସଂହିତାଧିକାରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ପଦସଂକଳନର ସହାୟକ ନ ହୋଇ କେବଳ ଆଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ସମୁଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଉତ୍ତରପଦ ସାପେକ୍ଷ ବିଧାନର ବିବରଣ ତୃତୀୟ ପାଦରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିବାରୁ ସେହି ପାଦରେ ସ୍ୱରବିଧାନ ଅନୁପଯୁକ୍ତ ଏବଂ ୪ର୍ଥ ପାଦରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସାପେକ୍ଷ ବିଧିର ବିବରଣ ଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ପାଦରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱରବିଧାନ ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ ।

ଅତଏବ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ସ୍ୱର ପ୍ରକରଣ ନ୍ୟାସିତ ହୋଇଅଛି ।

ଚତୁର୍ଥ ପାଦ— ସପ୍ତମାଧ୍ୟାୟ ପରିସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ "ଅଙ୍ଗସ୍ୟ" ଅ ୬।୪।୧ ସୂତ୍ରର ଅଧିକାର ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।

"ଯସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟବିଧି ସ୍ତଦାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟେଽଙ୍ଗମ୍" ଅ ୧।୪।୧୩ ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟମାନ ପ୍ରତ୍ୟୟର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଶବ୍ଦ ସ୍ୱରୂପର 'ଅଙ୍ଗ' ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।

ଅତଏବ 'ଅଙ୍ଗସ୍ୟ' ଏହି ଅଧିକାର ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତିର ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି 'ଆଙ୍ଗକାର୍ଯ୍ୟ' ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ୧- ସିଦ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ୨- ଅସିଦ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟ । ପ୍ରଥମେ ସିଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ "ଅସିଦ୍ଧବଦତ୍ରାଭାତ୍" ଅ ୬।୪।୨୨

ଏହି ଅଧିକାର ସୂତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଅସିଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ— ୧- ସାଧାରଣ ଓ ୨- ଭସଂଜ୍ଞା ସଂବନ୍ଧୀ ।

“ପୂର୍ବତ୍ରାସିଦ୍ଧମ୍” ଅ ୮।୨।୧ ସୂତ୍ର ପ୍ରକରଣରେ ‘ଅସିଦ୍ଧବଦତ୍ରାଭାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରର ପାଠ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ, ‘ପୂର୍ବତ୍ରାସିଦ୍ଧମ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅପେକ୍ଷା ନ ଥିବାରୁ ଏବଂ ‘ଅସିଦ୍ଧବଦତ୍ରାଭାତ୍’ ସୂତ୍ରରେ ଅଙ୍ଗସଂଜ୍ଞାସଂପୃକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟାପେକ୍ଷା ଥିବାରୁ ଏକତ୍ର ପଢ଼ିବା ଅନ୍ୟାଯ୍ୟ, ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ‘ପୂର୍ବତ୍ରାସିଦ୍ଧମ୍’ ଏହି ଅଧିକାରରେ ପୂର୍ବଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରତି ପରଶାସ୍ତ୍ରର ଅସିଦ୍ଧତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏହି ସୂତ୍ରରେ ତାହା ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ଆଷ୍ଟମିକ ଅସିଦ୍ଧପ୍ରକରଣ ସହ ‘ଅସିଦ୍ଧବଦତ୍ରାଭାତ୍’ର ଉଲ୍ଲେଖ ନ କରିବା ହିଁ ପାଣିନି ବ୍ୟାକରଣର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅଟେ ।

ସପ୍ତମାଧ୍ୟାୟ— ୧ମ ପାଦ

“ବିଭକ୍ତିଶ୍ଚ” ଅ ୧।୪।୧୦୪ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ସୁପ୍ ଓ ତିଙ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଭକ୍ତି ସଂଜ୍ଞାର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଏହି ପାଦରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରତ୍ୟୟାଦେଶ ବିବୃତ ହୋଇ ପ’ରେ ବିଭକ୍ତ୍ୟାଦେଶର ବିବରଣ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟୟ କାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ଆଗମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଅଛି ।

ସପ୍ତମାଧ୍ୟାୟ— ୨ୟ ପାଦରେ “ସିଚି ବୃଦ୍ଧିଃ ପରସ୍ମୈପଦେଷୁ” ଅ ୭।୨।୧ ସୂତ୍ରଠାରୁ “ଅତୋ ହଲାଦେର୍ଲଘୋଃ” ଅ ୭।୨।୭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ‘ସିଚ୍-ବିକରଣ ପ’ରେ ଥାଇ ପ୍ରକୃତିର ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ତାହାର ବିବରଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ପ୍ରତ୍ୟୟ କାର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣାନନ୍ତର ପ୍ରତ୍ୟୟଭୂମିବିକରଣ ପରେ ଥିଲେ ପ୍ରକୃତିର ଯେଉଁ ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ତା’ର ଉଲ୍ଲେଖ ନ୍ୟାୟପ୍ରାପ୍ତ ହେତୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ବିକରଣର କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ନ ହୋଇ କେବଳ ପ୍ରକୃତିଭୂତ-ଧାତୁର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇନାହିଁ । ତା’ର କାରଣ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟର ତୃତୀୟ ପାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅନପେକ୍ଷାରେ ପ୍ରକୃତିର କାର୍ଯ୍ୟ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରତ୍ୟୟାଶ୍ରିତ (ବିକରଣ) କାର୍ଯ୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ ସମୀଚୀନ ହେବ ନାହିଁ ଭାବି ପାଣିନି ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ଏ ସବୁର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ନାହାନ୍ତି ।

ଏହାପରେ (ସିଚ୍ ପ୍ରକରଣାନନ୍ତର) ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ଇଡ଼ାଗମ ପ୍ରକରଣର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଇଡ଼ାଗମ ବିଷୟରେ ଦୁଇଟି ନିୟମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୧- ଇଡ଼ାଗମ ନିଷେଧ ପ୍ରକରଣ, ୨- ଇଡ଼ାଗମ ପ୍ରକରଣ । ସର୍ବତ୍ର ବିଧି ପରେ ନିଷେଧର ପ୍ରଣୟନ ସର୍ବସମ୍ମତ ହେଲେହେଁ ପାଣିନି ଏହାର ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ କରି ପ୍ରଥମେ ନିଷେଧ ପ୍ରକରଣର ଆରମ୍ଭ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଅତଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣରେ— 'ସସ୍ୱରବ' ଏହି ପ୍ରୟୋଗରେ "ପରମପି ସ୍ୱରତ୍ୟାଦି ବିକଳ୍ପଂ ବାଧିତ୍ୱା ପୁରସ୍ତାତ୍ ପ୍ରତିଷେଧ-କାଣ୍ଡାରମ୍ଭସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ ଅନେନ ନିଷେଧେ ପ୍ରାପ୍ତେ" ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ "ସ୍ୱରତି ସୂତି ସୂୟତି" ଅ ୭।୨।୪୪ ସୂତ୍ର, "ଶ୍ର୍ୟୁକଃ କିତି" ଅ ୭।୨।୧୧ ସୂତ୍ର ପରେ ପଢାଯାଇଅଛି । 'ସ୍ୱରତି ସୂତି ସୂୟତି' ସୂତ୍ର ପୂର୍ବରୁ 'ଶ୍ର୍ୟୁକଃ କିତି' ନିଷେଧ ହେଲେହେଁ ପୂର୍ବପଠିତ ହେତୁ 'ସ୍ୱରତି ସୂତି ସୂୟତି' ସୂତ୍ରର ବାଧକ ହେଉଅଛି ।
ତୃତୀୟପାଦ— "ମୃଜେର୍ବୃଦ୍ଧିଃ" ଅ ୭।୨।୧୧୪ ସୂତ୍ର ଠାରୁ ସପ୍ତମାଧ୍ୟାୟ- ୩ୟପାଦ ୩୫ ସୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଅର୍ଥାତ୍ "ଜନିବଧୋଶ୍ଚ" ଅ ୭।୩।୩୫ ସୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏହାପରେ "ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ଥାତ୍ କାତ୍ ପୂର୍ବସ୍ୟାତ ଇଦାପ୍ୟସୁପଃ" ଅ ୭।୩।୪୪। ସୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୃଦ୍ଧିସଂବନ୍ଧ- ଆଗମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହା ପରେ ପ୍ରତ୍ୟୟାଶ୍ରିତ ଲୋପାଗମ ବର୍ଣ୍ଣବିକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।
ଚତୁର୍ଥପାଦ— ଏହି ପ୍ରକରଣାରମ୍ଭରୁ ବିକରଣ ସହ ସଂବଦ୍ଧ- 'ଉପଧା' କାର୍ଯ୍ୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ତା ପରେ "ଗୃଦସ୍ଥୁ ଚ" ଅ ୭।୪।୫୮ ସୂତ୍ର ଠାରୁ ପାଦ ସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଭ୍ୟାସ ବିକାର ସଂବନ୍ଧ କେତେକ କାର୍ଯ୍ୟର ବିବରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଯଦ୍ୟପି ଅଭ୍ୟାସ ସଂଜ୍ଞାର ବିଧାନ ଓ ଅଭ୍ୟାସ ସଂବନ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟର ବିବରଣ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମପାଦରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି, ତଥାପି ଅଭ୍ୟାସବିକାର କାର୍ଯ୍ୟ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ସପ୍ତମାଧ୍ୟାୟ- ୪ର୍ଥ ପାଦରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହେବାର କାରଣ,- "ଅଭ୍ୟାସବିକାରେଷୁ ବାଧବାଧକଭାବୋ ନାସ୍ତି" ଏହି ପରିଭାଷା ଜ୍ଞାପିତ ହୋଇ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ପ୍ରକରଣ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରକରଣରେ 'ବାଧବାଧକଭାବ' ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଅଛି ।
ଅଷ୍ଟମାଧ୍ୟାୟ— ୧ମ ପାଦ—

ବାକ୍ୟରୁ ପଦର ବିଭାଗ ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସନ୍ନିଯୋଗରେ ପଦସଂଘଟନ- ପ୍ରକ୍ରିୟା, ସପ୍ତମାଧ୍ୟାୟ ଶେଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରାଯାଇ ଅଷ୍ଟମାଧ୍ୟାୟରେ ପଦଦ୍ୱିତ୍ୱ ପ୍ରକରଣର ଆରମ୍ଭ "ସର୍ବସ୍ୟ ଦ୍ୱେ" ଅ ୮।୧।୧। କରାଯାଇଅଛି ।

ଯଦ୍ୟପି- 'ସମର୍ଥଃ ପଦବିଧିଃ'ଅ ୨।୧।୧ ସୂତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି, ତଥାପି 'ସମର୍ଥଃ ପଦବିଧି' ସୂତ୍ର ସଂବଦ୍ଧ- ପଦକାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାତିପଦିକର କରାଯାଏ, ଏହା ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର ସମ୍ମତ ଅଟେ । "ସର୍ବସ୍ୟ ଦ୍ୱେ" ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ପଦସଂବନ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାତିପଦିକରୁ ନ ହୋଇ ସୁବନ୍ତାଦି ପଦର କରାଯାଏ । ଅତଏବ "ସମର୍ଥଃ ପଦବିଧିଃ" ସହ ଏହି ପଦବିଧି ସମଞ୍ଜସ ନୁହେଁ । ଏହାର ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ପାଣିନି, ୨ୟ ବା ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ 'ସର୍ବସ୍ୟ ଦ୍ୱେ' ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରର ପାଠ ନ କରି ପୃଥଗ୍‌ଭାବରେ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ— ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦ୍ୱିତ୍ୱବିଧି 'ଦ୍ୱିଃ ପ୍ରୟୋଗୋ ଦ୍ୱିର୍ବଚନମ୍'-ଏହି ଭାଷ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ ଦ୍ୱିତ୍ୱ ପ୍ରକରଣ ଦ୍ୱାରା ମୌଳିକ ଧାତ୍ୱର୍ଥରୁ କୌଣସି ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥର ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଆଷ୍ଟମିକ ଦ୍ୱିତ୍ୱଦ୍ୱାରା ପୌନଃପୁନ୍ୟ ବୀପ୍ସାଦି ଅର୍ଥର ପ୍ରତ୍ୟାୟନ ସକାଶେ ପୃଥଗ୍ଭାବରେ ପାଠ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏଣୁ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ଆଷ୍ଟମିକ ଦ୍ୱିତ୍ୱ ପ୍ରକରଣ ଅସଂବଦ୍ଧ ଅଟେ । "ପଦସ୍ୟ" ଅ ୮।୧।୧୬। ସୂତ୍ରର ଅଧିକାର ଦ୍ୱିତ୍ୱ ପ୍ରକରଣାନନ୍ତର କରାଯାଇ ଥିବାରୁ ଜଣାଯାଏ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନି, 'ପଦସ୍ୟ' ଅଧିକାର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଲାଘବ ପାଇଁ ଦ୍ୱିତ୍ୱ ପ୍ରକରଣର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ଦ୍ୱିତ୍ୱ ପ୍ରକରଣ 'ପଦସ୍ୟ' ଅଧିକାରରେ ଅସିଦ୍ଧ ହେଉନାହିଁ ।

'ପଦସ୍ୟ' ଏହି ଅଧିକାର ମଧ୍ୟରେ "ପଦାତ୍" ଅ ୮।୧।୧୭। ଅଧିକାର କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଅଧିକାରରେ ସ୍ୱରବିଧି ଉପଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି ।

ଅସିଦ୍ଧକାଣ୍ଡ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ସ୍ୱରବିଧି ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ ସ୍ୱରବିଧି ପ୍ରକରଣ ସହିତ ଏହାର ପାଠ ନ ହେବାର କାରଣ, ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସ୍ୱର ଓ ଆଷ୍ଟମିକ ସ୍ୱର ପ୍ରକ୍ରିୟା ଭିନ୍ନ ଅଟେ ।

ଅତଏବ ନାଗେଶଭଟ୍ଟ ଭାଷ୍ୟ ଉଦ୍ଦ୍ୟୋତରେ "ଅଷ୍ଟମେ ତୁ ନାସ୍ୟାଃ ସିଦ୍ଧାନ୍ତେଽପ୍ୟୁପପତ୍ତିଃ" । ଅତଏବ ଏ' ଦୁଇ ପ୍ରକରଣ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇନାହିଁ ।

ଅଷ୍ଟମାଧ୍ୟାୟର ୨ୟ ପାଦରୁ ଗ୍ରନ୍ଥଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅସିଦ୍ଧ ପ୍ରକରଣର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହି ପ୍ରକରଣକୁ 'ତ୍ରିପାଦୀ' କୁହାଯାଏ । ଏହି ଅସିଦ୍ଧକାଣ୍ଡରେ ପ୍ରଥମେ ପଦାଧିକାର ସଂବଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟସମୂହର ସଙ୍କଳନ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ପ୍ରକରଣ ଅଷ୍ଟମାଧ୍ୟାୟ- ତୃତୀୟପାଦ- ୫୪ ସୂତ୍ର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

ଏହାପରେ "ଅପଦାନ୍ତସ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟଃ" ଅ ୮।୩।୫୫। ସୂତ୍ର ଠାରୁ ଗ୍ରନ୍ଥ-ସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ 'ଅପଦାନ୍ତସ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟଃ'

ଏହି ଦୁଇପଦର ଅଧିକାର ଗ୍ରନ୍ଥଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପ୍ତ ରହିଅଛି । ପଦାଧିକାରାନନ୍ତର 'ଅପଦାନ୍ତସ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ'ର ଅଧିକାର ନ୍ୟାଯ୍ୟ ଅଟେ ।

ଚତୁର୍ଥ ପାଦ—

"ରଷାଭ୍ୟାଂ ନୋଣଃ ସମାନପଦେ" ଅ ୮।୪।୧ ସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଏହି ସୂତ୍ରରେ 'ଅପଦାନ୍ତସ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ'ର ଅଧିକାର ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଣତ୍ୱ ବିଧାନ ପ୍ରତି 'ଷ'କାର କାରଣ ଥିବାରୁ ଷତ୍ୱବିଧାନାନନ୍ତର ଣତ୍ୱବିଧିର ପ୍ରାରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି ।

'ତ୍ରିପାଦୀ'ରେ ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ଶାସ୍ତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ପର ପର ଶାସ୍ତ୍ର ଅସିଦ୍ଧ ହେତୁ ଏହି ପ୍ରକରଣର ସୂତ୍ରସମୁଦାୟ କ୍ରମନିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । "ସ୍ତୋଃ ଶ୍ଚୁନା ଶ୍ଚୁଃ" ଅ ୮।୪।୪୦ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ବ୍ୟଞ୍ଜନବିକାରର ସମୁଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନିଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରଣୟନ ଶୈଳୀର ବିଶିଷ୍ଟତା ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ଏହି ପ୍ରକରଣ ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇନାହିଁ ।

ଏହା ପରେ ସ୍ୱରସନ୍ଧି ପାଇଁ "ଉଦାତ୍ତାଦନୁଦାତ୍ତସ୍ୟ ସ୍ୱରିତଃ" ଅ ୮।୪।୬୬ ସୂତ୍ରଠାରୁ ଆରମ୍ଭି "ଅ ଅ" ଇତି; ଅ ୮।୪।୬୮ ଏହି ସୂତ୍ରଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ 'ସୂତ୍ରତ୍ରୟୀ'ର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ଏହି 'ସୂତ୍ର-ତ୍ରୟୀ' ପୂର୍ବ ନିୟମାନୁସାରେ (ପୂର୍ବପ୍ରତି ପର ଅସିଦ୍ଧ) ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟ-ଅଚ୍‌ସନ୍ଧିପ୍ରକରଣରେ କରାଯାଇନାହିଁ । ଏହି ପାଦର ଅନ୍ତିମ ସୂତ୍ର- "ଅ ଅ" ଇତି, ଅକାରର ଦ୍ୱିରୁଚ୍ଚାରଣ ଆର୍ଯ୍ୟପରମ୍ପରାଗତ-ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିସମାପ୍ତିର ପରିଚାୟକ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏହି ଅନ୍ତିମ ସୂତ୍ରରେ ବିବୃତ ଅକାରର ସଂବୃତ ବିଧାନ 'ପୂର୍ବତ୍ରାସିଦ୍ଧ'-ନ୍ୟାୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅସିଦ୍ଧ ।

ଭଟ୍ଟୋଜୀ ଦୀକ୍ଷିତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣରେ "ବିବୃତମନୂଦ୍ୟ ସଂବୃତୋଽନେନ ବିଧୀୟତେ, ଅସ୍ୟ ଚ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀଂ-ସଂପୂର୍ଣ୍ଣାଂ ପ୍ରତି ଅସିଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ର-ଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ବିବୃତତ୍ୱମସ୍ତ୍ୟେବ" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏ ଉକ୍ତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ,- ହ୍ରସ୍ୱ ଅକାର ସର୍ବତ୍ର (ଲୋକ ଓ ବେଦରେ) ସଂବୃତ ଥିବାରୁ ପାଣିନି ନିଜ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରକ୍ରିୟା ନିର୍ବାହ ପାଇଁ "ଅଇଉଣ୍" ସୂତ୍ରରେ ଅକାରକୁ 'ବିବୃତ' ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଶେଷ ସୂତ୍ରରେ ବିବୃତ-ଅକାରର ସଂବୃତ ବିଧାନ କରିଥିବାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସଂବୃତ ବିଧାନ ଅସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ଅତଏବ 'ଦଣ୍ଡ+ଆଢ଼କ' ଏଠାରେ ସନ୍ଧିକାର୍ଯ୍ୟ ନିଃସଂଦିଗ୍ଧ ଭାବରେ ସଂପନ୍ନ ହେଉଅଛି ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ କ୍ରମନିବଦ୍ଧ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ପାଠରୁ ଜଣାଯାଏ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପାଣିନି ଲୋକ ଓ ବେଦ ବିଦିତ ଶବ୍ଦରାଶିର ସାଧ୍ୱସାଧୁ ବିବେଚନା ପୂର୍ବକ ସାମାନ୍ୟ (ଉତ୍ସର୍ଗ) ବିଶେଷ-(ଅପବାଦ) ସୂତ୍ର-ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ "କର୍ମଣା ଯମଭିପ୍ରୈତି ସ ସଂପ୍ରଦାନମ୍"- ଅ ୧।୪।୩୨ ତଥା "ଧ୍ରୁବମପାୟେଽପାଦାନମ୍" ଅ ୧।୪।୨୪ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଯଥାକ୍ରମେ ସଂପ୍ରଦାନ-କାରକ ଓ ଅପାଦାନ କାରକର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

ବସ୍ତୁତସ୍ତୁ କାରକ ଶବ୍ଦରେ "କରୋତି, କ୍ରିୟାଂ ନିଷ୍ପାଦୟତି ଇତି କାରକମ୍" ଅର୍ଥାତ୍ କ୍ରିୟାଜନକର କାରକ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।

ଏହି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଅନୁସାରେ ସଂପ୍ରଦାନ ଓ ଅପାଦାନ କାରକରେ କୃଧାତ୍ୱର୍ଥ-ବ୍ୟାପାରର ଲେଶ ନ ଥିବାରୁ ସେ ଦୁଇଟି କାରକ ସଂଜ୍ଞା ବ୍ୟବହାରର ଅଯୋଗ୍ୟ । ଯଥା- ଅସିନା ଛିନତ୍ତି, ସ୍ଥାଲୀ ପଚତି, ଓଦନଃ ପଚ୍ୟତେ, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗରେ ସ୍ୱ ବ୍ୟାପାରରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହେଲେ କର୍ମ, କରଣ ଓ ଅଧିକରଣ କର୍ତ୍ତା ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ସେହିପରି 'ଗ୍ରାମାୟ ଦଦାତି' ଏ ସ୍ଥଳରେ 'ଗ୍ରାମୋ ଦଦାତି' ଏବଂ 'ବୃକ୍ଷାତ୍ ପତତି', 'ବୃକ୍ଷଃ ପତତି', ଏଭଳି ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯେଣୁ ଉକ୍ତ ଉଭୟ ସ୍ଥଳରେ କ୍ରିୟାଜନକ ରୂପ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ସମ୍ଭବ ଗନ୍ଧ ନାହିଁ ।

ଅତଏବ ପ୍ରାଚୀନ ବୈୟାକରଣମାନେ- କାରକ, ଛଅ ପ୍ରକାର— କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ, କରଣ ଓ ଅଧିକରଣ ବୋଲି ଆଖ୍ୟା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ମହର୍ଷି-ପାଣିନିଙ୍କ ଯେପରି- "ବହୁଗଣବତୁଡତି ସଂଖ୍ୟା" ଅ ୧।୧।୨୩ ସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟରେ "ଏବମିହାପି ଅସଂଖ୍ୟାଂ ସଂଖ୍ୟାମିତ୍ୟାହ ସଂଖ୍ୟାବଦତ ଗମ୍ୟତେ" । ଅର୍ଥାତ୍ ଗଣ ଏବଂ ବତୁପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତର ସଂଖ୍ୟାସଂଜ୍ଞା ବିଧାନରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ପାଣିନି ଅସଂଖ୍ୟା ବାଚକ ଶବ୍ଦକୁ ସଂଖ୍ୟାବତ୍ ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଯୁକ୍ତିରେ ସଂପ୍ରଦାନ ଓ ଅପାଦାନ କାରକ ନହେଲେ ହେଁ ପାଣିନି ସଂପ୍ରଦାନ ଓ ଅପାଦାନକୁ କାରକ ରୂପରେ ପରିଗଣିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପାଣିନୀୟ ତନ୍ତ୍ରରେ ଅପାଦାନ, ସଂପ୍ରଦାନ, କରଣ, ଅଧିକରଣ, କର୍ମ ଓ କର୍ତ୍ତୃ କାରକର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ 'ବିପ୍ରତିଷେଧେପରମ୍' ଏହି ନ୍ୟାୟରେ ପର-ପରସୂତ୍ର ପୂର୍ବ-ପୂର୍ବ ସୂତ୍ରର ବାଧକ ଅଟେ ।

ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାସ୍ତ୍ରକାର ନିଜର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥିର କରି ତଦନୁସାରେ ଅଗ୍ରସର ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପରୀକ୍ଷା କରିଗଲେ ଦେଖାଯିବ ପାଣିନିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ କି-ପ୍ରକାର ଥିଲା । କେତେକ ବୈୟାକରଣଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଅନିତ୍ୟ । ଏହିପରି କେତେକ ଜାତିପକ୍ଷବାଦୀ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଦ୍ରବ୍ୟ ପକ୍ଷପାତୀ ।

ପାଣିନୀୟ କୃତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସମନ୍ୱୟ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୱରୂପ, ଉଭୟ ଜାତି ଓ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରତିପାଦକ ।

"ସିଦ୍ଧେ ଶବ୍ଦାର୍ଥସମ୍ବନ୍ଧେ"— ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକୋପରି ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ- ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥ ଓ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ସଂବନ୍ଧ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ— "କଥଂ ପୁନରିଦଂ ଭଗବତଃ ପାଣିନେଃ ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣଂ ପ୍ରବୃତ୍ତମ୍" ।

ଅତଏବ ଭର୍ତ୍ତୃହରି- ବାକ୍ୟପଦୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ- "ନିତ୍ୟାଃ ଶବ୍ଦାର୍ଥ-ସମ୍ବନ୍ଧାଃ" ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ ଓ ଉଭୟଙ୍କର ସଂବନ୍ଧ, ନିତ୍ୟ ଅଟେ ।

ପାଣିନି ଶବ୍ଦରାଶିର କର୍ତ୍ତା ନୁହନ୍ତି କିନ୍ତୁ ସ୍ମର୍ତ୍ତା ମାତ୍ର । ଅର୍ଥାତ୍ ବୈୟାକରଣଗଣ ନିଜ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସଂବନ୍ଧର ନିୟମନ କରିବା ପାଇଁ ଅସମର୍ଥ । କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଲେଖାରୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ତଥ୍ୟ ସୁନିରୂପିତ ହେଉଅଛି, ପାଣିନି ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସବନ୍ଧର ନିତ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର ପୂର୍ବକ ନିଜର ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ପ୍ରଭୃତି ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି, ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ନିଷ୍ପାଦିତ ହୁଏନାହିଁ କିନ୍ତୁ ପରମ୍ପରାଗତ ଲୋକପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ମାତ୍ର ବ୍ୟାକରଣର ବିଷୟ ଅଟେ । "ଉଦ୍ୟୋତ"ରେ କୈୟଟ ଲେଖିଅଛନ୍ତି- "ଲକ୍ଷ୍ୟପରତନ୍ତ୍ରତ୍ୱାତ୍ ଲକ୍ଷଣସ୍ୟ" ଅର୍ଥାତ୍ ଲୋକ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦରାଶିର ଆଶ୍ରିତ ହୋଇ କେବଳ ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରଣୟନ ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦର ପ୍ରକୃତିର ନିରୂପଣରେ ଯତ୍ନଶୀଳ ।

ସଂକ୍ଷେପରେ କୁହାଯାଇ ପାରେ "ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ର କେବଳ ଶବ୍ଦର ସାଧୁତ୍ୱ ସଂପାଦକ ଏବଂ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ଲୋକବ୍ୟବହାର ସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସଂବନ୍ଧ-ଜ୍ଞାନ ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା ନ ହୋଇ ଲୋକବ୍ୟବହାରରୁ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

ପ୍ରଦୀପ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର - ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ ସ୍ୱ ପ୍ରଣୀତ 'ଉଦ୍ୟୋତ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି— "ସାଧୁତ୍ୱମାତ୍ରଂ ଶାସ୍ତ୍ରୈକଗମ୍ୟମ୍, ପ୍ରୟୋଗେ ତଦର୍ଥ ଜ୍ଞାନଂ ତୁ ପ୍ରାକ୍ ଶାସ୍ତ୍ରାଦପି ଅସ୍ତ୍ୟେବ ପାଣିନେଃ" ।

ଅତଏବ ବ୍ୟାକରଣର ଶବ୍ଦାନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ବିଷୟରେ ଭଗବାନ୍ ଭର୍ତ୍ତୃହରି,- ସ୍ପଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି—

"ତସ୍ମାଦକୃତକଂ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ସ୍ମୃତିଂ ଚ ସନିବନ୍ଧନାମ୍,
ଆଶ୍ରିତ୍ୟାରଭ୍ୟତେ ଶିଷ୍ଟୈଃ ଶବ୍ଦାନାମନୁଶାସନମ୍"

ଅର୍ଥାତ୍ ପାଣିନି ଶାସ୍ତ୍ରାରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ପୂର୍ବପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ଓ ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟକର୍ତ୍ତୃକ ତଦନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ଦେଖି ତଦନୁସାରେ 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ' ରଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ,- ଶବ୍ଦ ସିଦ୍ଧ (ନିତ୍ୟ) ଅଟେ । ଅତଏବ "ଯତ୍ ଶବ୍ଦ ଆହ ତଦସ୍ମାକଂ ପ୍ରମାଣମ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରମାଣଭୂତ-'ଶବ୍ଦ' ଅଟେ । ଯେ ଯାହାର ପ୍ରମାଣ ସେ ସେହି ପ୍ରମାଣର ନିୟମ ନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ବ୍ୟାକରଣର ବିଷୟ ମଧ୍ୟ "ଶବ୍ଦ" ।

ଅତଏବ ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରମାଣ ଓ ବିଷୟର ନିୟମନ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ବ୍ୟାକରଣ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଯେପରି 'ବୃକ୍ଷମୂଳାଦାଗତଃ', ଏହି ବିଗ୍ରହରେ "ତତ ଆଗତଃ" ଅ ୪।୩।୭୪। ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା 'ବାର୍କ୍ଷମୂଳ'-ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହେଲେହେଁ, ତାହା ଲୋକରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ନ ଥିବାରୁ ଯଥାଲକ୍ଷଣ "ମପ୍ରଯୁକ୍ତେ", ଅର୍ଥାତ୍ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟାକରଣାନୁଶାସନର ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ସେଣୁ "ପ୍ରଯୁକ୍ତାନା ମିଦମନ୍ୱାଖ୍ୟାନମ୍"- ଏହା ସୂତ୍ର-ବାର୍ତ୍ତିକ-ଭାଷ୍ୟ ସମ୍ମତ ଅଟେ ।

ଅତଏବ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-କୈୟଟ ସ୍ୱୀୟ- 'ପ୍ରଦୀପ'ରେ "ଲୋକେ ସ୍ୱାର୍ଥେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନାନାଂ ଶବ୍ଦାନାଂ ସାଧୁତ୍ୱମାତ୍ରମ୍ ଅନେନ ଶାସ୍ତ୍ରେଣ ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାୟତେ, ନତୁ ଅର୍ଥେ ନିୟୋଗଃ କ୍ରିୟତେ" 'ପ୍ରଦୀପ'- ଅ ୫।୧।୧୦।

ଅର୍ଥାତ୍ ଅମୁକ ଅର୍ଥରେ ଅମୁକ ଶବ୍ଦାନୁପୂର୍ବୀର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଉଥିବାରୁ ତାହାର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ (ସାଧୁତ୍ୱ) ବ୍ୟାକରଣର ବିଷୟ । କିନ୍ତୁ ଅମୁକ ଅର୍ଥରେ ଅମୁକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ଏହା ବ୍ୟାକରଣର ବିଷୟ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ବ୍ୟାକରଣ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗର ନିୟମନରେ ସର୍ବଥା ଅସମର୍ଥ ।

ବାର୍ତ୍ତିକକାର ମଧ୍ୟ- "ସଦନ୍ୱାଖ୍ୟାନତ୍ୱାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ" ଅ ୧।୧।୬୧। ଅର୍ଥାତ୍ ବିଦ୍ୟମାନ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ବ୍ୟାକରଣ ଦ୍ୱାରା କରାଯାଏ । କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ- ଏହି ଅନ୍ୱାଖାନ ବିଷୟରେ ସ୍ୱପ୍ରଣୀତ- 'ପ୍ରଦୀପରେ' "ଶାସ୍ତ୍ରେଣ କରଣେନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ ସ୍ମୃତ୍ୱା ସତ୍ ବିଦ୍ୟମାନଂ ବସ୍ତୁ ନିମିତ୍ତତ୍ୱେନ ଅନ୍ୱାଚଷ୍ଟେ" । ଅର୍ଥାତ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନି, ପୂର୍ବରୁ (ଲୋକବ୍ୟବହାରରୁ) ବିଦ୍ୟମାନ ଶବ୍ଦର ସ୍ମରଣ ପୂର୍ବକ କୌଣସି ନିମିତ୍ତକୁ ନେଇ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଯେଉଁ ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ରୂପକାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଟେ । ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ପାଣିନି କରି ନ ଥିବାରୁ ପାଣିନୀୟ ଶାସ୍ତ୍ର ଶବ୍ଦର ଅବବୋଧକ,,

ଏହି ଉକ୍ତି କେବଳ ହେତୁବିହୀନ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନପରକ । ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ-ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କ ବଚନରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନୀୟ-ବ୍ୟାକରଣ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଅଟେ । ପାଣିନି ଲୋକପ୍ରଚଳିତ ସମସ୍ତ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ କରି ନାହାନ୍ତି ।

ଅତଏବ ପାଣିନି ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ କରି ନାହାନ୍ତି ସେହି ସେହି ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗର ଅବରୋଧ କରି ଅଛନ୍ତି, ଏହି ଯୁକ୍ତି ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ।

ଯଦି ପାଣିନିଙ୍କ ଆୟତ୍ତରେ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ଥାନ୍ତା ତେବେ ପାଣିନି ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗର ଅବରୋଧ କରିପାରନ୍ତେ । କାରଣ, ବିଷୟ ଯାହାର ଆୟତ୍ତ ଅଟେ ସେ ବିଷୟର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବରୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଦିଆଯାଇଅଛି ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗ ବୈୟାକରଣର ଆୟତ୍ତ ନୁହେଁ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପାଣିନି ବହୁ ସୂତ୍ରରେ "ବହୁଳମ୍" ଗ୍ରହଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦଗଢ଼ର ଅବରୋଧ କରାଯାଇ ନ ଥିବା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ବୈୟାକରଣ ଶବ୍ଦମର୍ଯ୍ୟାଦାନୁସାରୀ; ଏହି ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟବଚନରୁ ପାଣିନି ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗର ଅବରୋଧରେ ଅପ୍ରୟାସୀ ଅଟନ୍ତି । "ଶିଷ୍ଟପରିଜ୍ଞାନାର୍ଥାଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ" ମହାଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କ ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ, ପାଣିନି କେବଳ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ 'ପସ୍ପଶାହ୍ନିକ'-ମହାଭାଷ୍ୟରେ- "କଶ୍ଚିତ୍ କୁମ୍ଭକାରକୁଲଂ ଗତ୍ୱା ଆହ କୁରୁ ଘଟଂ କାର୍ଯ୍ୟ ମନେନ କରିଷ୍ୟାମି, ନ ତଥା ବୈୟାକରଣ କୁଲଂ ଗତ୍ୱା କଶ୍ଚନ ଆହ କୁରୁ ଶବ୍ଦାନ୍ ପ୍ରୟୋକ୍ଷ୍ୟେ" । ଅର୍ଥାତ୍ କୁମ୍ଭାର ଘରକୁ ଯାଇ ତାକୁ ବ୍ୟବହାର ନିମନ୍ତେ 'ମାଠିଆ ନିର୍ମାଣ କର' ବୋଲି ଯେପରି କୁହାଯାଏ ସେହିପରି ବୈୟାକରଣ ପାଖକୁ ଯାଇ 'ଶବ୍ଦ ନିର୍ମାଣ' କର, ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ" ଏପରି ଉକ୍ତିର ସମ୍ଭବ ନ ଥିବାରୁ ପ୍ରଚଳିତ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ମାତ୍ର ବ୍ୟାକରଣର ଆୟତ୍ତ ଅଟେ ।

'ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ ଓ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ, ନିତ୍ୟ ଅଟେ' ଏହା କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଉକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ-ବୈୟାକରଣମାନେ 'ବ୍ୟାକରଣ'କୁ 'ସ୍ମୃତି' ବୋଲି ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ ।

ଅତଏବ ପାଣିନି ସ୍ମର୍ତ୍ତା ଅଟନ୍ତି । ପାଣିନି-ବ୍ୟାକରଣ ସ୍ମୃତି ହେବାରୁ ତାହା କାଳଦ୍ୱାରା ଅବଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଟେ । ପାଣିନି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଯେଉଁ 'ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ' କରି ଅଛନ୍ତି. ତାହା ଚିରକାଳ ବ୍ୟାପି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପରିଚ୍ଛେଦକ ନୁହେଁ ।

ଅତଏବ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ-ବୈୟାକରଣ-'ଆପିଶଲି, 'କାଶ୍ୟପ' ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ମତନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପୂର୍ବକ ପାଣିନି ନିଜଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ଅଛନ୍ତି ।

ପାଣିନି-ବ୍ୟାକରଣରେ ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦର୍ଶିତ-ଶବ୍ଦ ସମୂହର ଅନ୍ୟାଖ୍ୟାନ ନିହିତ ନାହିଁ । ପାଣିନି ନିଜ-କାଳ-ପ୍ରଚଳିତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର 'ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ' କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଅତଏବ କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ, ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଅଛନ୍ତି- "ନିୟତକାଲାଃ ସ୍ମୃତୟୋ ବ୍ୟବସ୍ଥାପକା ଇତି ମୁନିତ୍ରୟମତେନ ଅଦ୍ୟତ୍ୱେ ସାଧ୍ୱ ସାଧୁ ପ୍ରବିଭାଗଃ" । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି "କଲୌ ପାରାଶରୀ ସ୍ମୃତଃ" ସେହିପରି ବର୍ତ୍ତମାନ, ପାଣିନି-କାତ୍ୟାୟନ ଓ ଭାଷ୍ୟସମ୍ମତ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସମୀଚୀନ ଅଟେ ।

ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣରେ ବହୁ ସୂତ୍ରରେ ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ ଏହି ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ 'ଉତ୍ସର୍ଗାପବାଦ ଲକ୍ଷଣ'ର ପ୍ରବୃତ୍ତି-ନିୟାମକ ।

ଅତଏବ "କପିଷ୍ଠଲୋ ଗୋତ୍ରେ" ଅ ୮।୩।୯୧। ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଗୋତ୍ରର ଅଭିଧାନ କରାଗଲେ 'ସ୍ଥଳ' ଶବ୍ଦସ୍ଥ 'ସ' କାରର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାଦେଶ ହୁଏ ।

ଅତଏବ କୈୟଟ - "ଅସଂକରେଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଏବାର୍ଥେ ଅପବାଦା ଯଥା ସ୍ୟୁଃ, ଇତ୍ୟେବମର୍ଥା ଅର୍ଥନିର୍ଦ୍ଦେଶାଃ" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଅତଏବ "ପଞ୍ଚଭିଃ ଭୁକ୍ତମସ୍ୟ" ଏହି ବିଗ୍ରହରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀସ୍ଥ-"ଅନେକମନ୍ୟପଦାର୍ଥେ" ଅ ୨।୨।୨୪। ଏହି ବହୁବ୍ରୀହି ସୂତ୍ରର ପ୍ରାପ୍ତି ଥିଲେ ହେଁ ଅଭିଧାନ ସାମର୍ଥ୍ୟାଭାବରୁ ସମାସ ହେଉ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ମହାଭାଷ୍ୟର ଅଭିଧାନାଭାବରୁ ବହୁବ୍ରୀହିର ପ୍ରାପ୍ତି ଥିଲେହେଁ ସମାସ ହେବ ନାହିଁ ।

"ତଚ୍ଚ ଅବଶ୍ୟମନଭିଧାନମ୍ ଆଶ୍ରୟିତବ୍ୟମ୍, କିଂ ସୁମାଣୋଽପି ପରିଗଣନେ ଯତ୍ର ଅଭିଧାନମ୍ ନ ଭବତି ତତ୍ର ନ ବହୁବ୍ରୀହିଃ" ଅଭିଧାନର ଅର୍ଥ- ଶିଷ୍ଟମାନଙ୍କର ସେଥିରୁ ଅର୍ଥାବୋଧନ । ଲୋକସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥର ଅନୁବାଦମାତ୍ର ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ମୂଳତଃ ସାମାନ୍ୟ- ବିଶେଷ ନିୟମରଜ୍ଞାନ ଓ ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ ଶୁଦ୍ଧରୂପର ସଂରକ୍ଷଣ, ବ୍ୟାକରଣର ମୌଳିକ- ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ,- ପାଣିନି ସମଗ୍ର ଶବ୍ଦର " ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ " କରି ନାହାନ୍ତି ।

ଅତଏବ କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ, ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି- "ଅଶକ୍ୟୋ ବା ଆନନ୍ତ୍ୟାତ୍ ସର୍ବଶବ୍ଦାନୁଗମଃ", ଅ ୫। ୧। ୧୬। ଶବ୍ଦରାଶିର ଅସଂଖ୍ୟେୟତା ଓ ବ୍ୟାକରଣର ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିବାରୁ ପାଣିନି ବହୁ ସୂତ୍ରରେ 'ବହୁଳ' ଗ୍ରହଣ କରି ଅଛନ୍ତି। ବହୁଳ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ - ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନରେ ପ୍ରାଚୀନ ବୈୟାକରଣମାନେ "ଅପରିପୂର୍ତ୍ତୀନାଂ ହି ପୂର୍ତ୍ତିତ୍ୱଂ, ବହୁଳ- ଗ୍ରହଣେନ କ୍ରିୟତେ"। 'ବ୍ୟାକରଣ ସାଧୁତ୍ୱ ବିଷୟ ସୂଚନାମାତ୍ର ଅଟେ,' ଏହା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି।

ଅସୀମ ଶବ୍ଦରାଶିର ସମାଧାନରେ ବ୍ୟାକରଣର ଶକ୍ତି ନ ଥିବାରୁ ପାଣିନି କେତେକ ସୂତ୍ରରେ 'ଦୃଶ୍ୟତେ'- ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଅଛନ୍ତି। "ପ୍ରଯୁକ୍ତାନାଂ ଶବ୍ଦାନାଂ ସାଧ୍ୱସାଧୁ - ବିବେକାୟ ଶାସ୍ତ୍ରାରମ୍ଭାତ୍," ଏହି କୈୟଟ- ଉକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ସାଧୁ ଓ ଅସାଧୁ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଚଳନ ସମାଜରେ ଥିଲା। ଏବଂ ସାଧ୍ୱସାଧୁ ପ୍ରବିଭାଗପୂର୍ବକ 'ସାଧୁ' ଶବ୍ଦର 'ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ବ୍ୟାକରଣର ପୂର୍ତ୍ତିତଃ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅଟେ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ପ୍ରମାଣସମୂହରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ପାଣିନି ଲୋକପରମ୍ପରା ପ୍ରଚଳିତ ସାଧ୍ୱସାଧୁ ଶବ୍ଦର ବିବେଚନ ପୂର୍ବକ କେବଳ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର 'ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ'ରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି।

ଅତଏବ କୈୟଟ - "ସିଦ୍ଧାନାଂ ଚ ଶବ୍ଦାନାଂ ସଙ୍କରନିରାସାୟ ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନଂ କ୍ରିୟତେ ନା ତୁ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତାପୂର୍ବଶବ୍ଦ- ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନାୟ" ଅ ୩।୧।୮।

ପାଣିନୀୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଅପଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଲୋକସିଦ୍ଧ ଏବଂ ଏହା ସାଧୁଶବ୍ଦ ସମାନାର୍ଥକ ବୋଲି ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି। ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟକାର କହିଅଛନ୍ତି,- "ସମାନାୟାମର୍ଥାବଗତୌ ଶବ୍ଦେନାପଶବ୍ଦେନ ଚ ଧର୍ମ- ନିୟମଃ କ୍ରିୟତେ"। ଅର୍ଥାତ୍ ସାଧୁଶବ୍ଦ ଏବଂ ଅସାଧୁ ଶବ୍ଦ (ଅପଭ୍ରଂଶ) ସମାନାର୍ଥକ ହୋଇ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଲେହେଁ ସାଧୁଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଘଟେ।

ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟ- ପସ୍ପଶାହ୍ନିକରେ, "ଏକସ୍ୟ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ବହବୋଽପଭ୍ରଂଶାଃ, ତଦ୍ ଯଥା 'ଗୌଃ' ଇତ୍ୟସ୍ୟ 'ଗାବୀ, ଗୋଣୀ, ଗୋତା, ଗୋପୋତଳିକା"। ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ଅପଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ସାଧୁ ଶବ୍ଦ ସହ ଅପଶବ୍ଦର ନିରାକରଣ ପୂର୍ବକ ସାଧୁଶବ୍ଦର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ ସେ କରିବାପାଇଁ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ସମାରମ୍ଭ କରି ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତ ବା ଅପୂର୍ବ ଶବ୍ଦ ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ନୁହେଁ।

ଅତଏବ କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ- ଏହାର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ବିବରଣ କରିଅଛନ୍ତି- "ନିତ୍ୟେଷୁ ଶବ୍ଦେଷୁ ପ୍ରୟୋଗସଙ୍କରେ ସ୍ଥିତେ ଗ୍ରାମ୍ୟାଦି-ପ୍ରୟୋଗ-ନିବାରଣାୟେଦଂ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍" ପ୍ରଦୀପ,-ଆ ୨।୨।୩୦।

ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ ଓ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଏହା ଅସାଧୁ (ଅପଭ୍ରଂଶ) ଓ ସାଧୁ ଶବ୍ଦ ନିହିତ । ସେଥିରୁ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର 'ଆନ୍ୱାଖ୍ୟାନ' ବ୍ୟାକରଣର ବିଷୟ ।

ଯେଉଁ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ଅଭ୍ୟୁଦୟର ସମୁତ୍ଥାନ । "ଅମୁକ ଅର୍ଥରେ ଅମୁକଶବ୍ଦାନୁ ପୂର୍ବାପ୍ରଯୋଜ୍ୟ," ଏତିକି ମାତ୍ର ବ୍ୟାକରଣରେ ନିଷ୍ପାଦ୍ୟ । ବିଷୟ ।

ସଂକ୍ଷେପତଃ ବ୍ୟାକରଣ ଏକ 'ସ୍ମୃତି' ଅଟେ । ଅତଏବ "ନିୟତକାଳାଃ ସ୍ମୃତୟଃ" ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ ସମ୍ପ୍ରତି ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ନିଷ୍ପାଦ୍ୟ ଶବ୍ଦାବଳିର ପ୍ରୟୋଗ ସର୍ବଥା ଆଦର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

ପଞ୍ଚମାଧ୍ୟାୟ

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ—

ଆଜିକାଲି ଯେଉଁସବୁ ବ୍ୟାକରଣ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେଉଅଛି, ସେଥିରେ କେବଳ ଭାଷାର ଜ୍ଞାନ ସନ୍ନିବେଶନ ପାଇଁ ଶବ୍ଦସଂସ୍କାର କରାଯାଇଅଛି । ମାତ୍ର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସେପରି ଭାବରେ ଲିଖିତ ନୁହେଁ । ପାଣିନି ଶବ୍ଦସଂସ୍କାର ଭାଷା ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ କରି ନାହାନ୍ତି କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦରାଶିର ଅନ୍ୱାଖ୍ୟାନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଅତଏବ "ଅଜେର୍ବ୍ୟଘଞପୋଃ" ଅ ୨।୪।୫୬। ଏହି ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟରେ ସୂତ ଓ ବୈୟାକରଣ ସଂଳାପରୁ ଜଣାଯାଏ, "କଶ୍ଚିନ ବୈୟାକରଣଃ, ଏକସ୍ୟ ରଥସ୍ୟ ସୂତମାହ- କୋଽସ୍ୟ ରଥସ୍ୟ ପ୍ରବେତା, ସ ଚ ସୂତ ଆହ, ଆୟୁଷ୍ମନ୍ ! ଅହମସ୍ୟ ରଥସ୍ୟ ପ୍ରାଜିତା । ବୈୟାକରଣ ଆହ ଅପଶବ୍ଦଃ ଇତି, ସୂତ ଆହ ପ୍ରାପ୍ତିଜ୍ଞୋ ଦେବାନାଂ ପ୍ରିୟୋ ନ ତୁ ଇଷ୍ଟିଜ୍ଞଃ ଇଷ୍ୟତ ଏତଦ୍ ରୂପମିତି । ବୈୟାକରଣ ଆହ, ଅହୋ ନୁ ଖଳୁ ଅନେନ ଦୁରୁତେନ ବାଧ୍ୟାମହେ ଇତି, ସୂତ ଆହ, ନ ଖଳୁ ବେଞଃ ସୂତଃ, ସୁବତେରେବ ସୂତଃ । ଯଦି ସୁବତେଃ କୁତ୍ସା ପ୍ରୟୋକ୍ତବ୍ୟା ଦୁଃସୂତେନେତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ସଂଳାପର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ଅଜ୍ ଧାତୁରୁ 'ବେତା' ଓ 'ଅଜିତା' ଉଭୟ ରୂପ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣରେ 'ଅଜେର୍ବ୍ୟଘଞପୋଃ' ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା 'ବି'-ଆଦେଶ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେଲେହେଁ 'ଅଜିତା'-ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଲୋକରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଏହିପରି "ପୃଷୋଦରାଦୀନି ଯଥୋପଦିଷ୍ଟମ୍ ଅ ୬।୩।୧୦୯। ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରରେ ମହାଭାଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ, ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତନିବାସି—ଶିଷ୍ଟପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ପରିଗୃହୀତ ଅଟେ ।

ସେହି ସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟ- "ଅଥ କମିଦମୁପଦିଷ୍ଟାନି ଉଚ୍ଚାରିତାନି । କୁତ ଏତତ୍, 'ଦିଶିରୁଚ୍ଚାରଣକ୍ରିୟଃ' ଉଚ୍ଚାର୍ଯ୍ୟ ହି ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ ଆହ, ଉପଦିଷ୍ଟା ଇମେ ବର୍ଣ୍ଣା ଇତି, କୈଃ ପୁନରୁଚ୍ଚାରିତାନି, ଶିଷ୍ଟୈଃ, କେ ପୁନଃ ଶିଷ୍ଟାଃ, ବୈୟାକରଣାଃ । କୁତ ଏତତ୍ ? ଶାସ୍ତ୍ରପୂର୍ବିକା ହି ଶିଷ୍ଟିଃ । ବୈୟାକରଣାଶ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାଃ । ଯଦି ତର୍ହି ଶାସ୍ତ୍ରପୂର୍ବିକା ଶିଷ୍ଟିଃ, ଶିଷ୍ଟିପୂର୍ବକଞ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍, ତଦିତରେତରାଶ୍ରୟଂ ଭବତି । ଇତରେତରାଶ୍ରୟାଣି ଚ ନ ପ୍ରକଳ୍ପନ୍ତେ । ଏବଂ ତର୍ହି, ନିବାସତଶ୍ଚାଚାରତଶ୍ଚ । ସ ଆଚାର ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଏବ । କଃ ପୁନ-ରାର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତଃ, ପ୍ରାଗାଦର୍ଶାତ୍, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ କାଳକବନାତ୍

ଦକ୍ଷିଣେନ ହିମବନ୍ତମ୍ ଉତ୍ତରେଣ ପାରିଯାତ୍ରମ୍ । ଏତସ୍ମିନ୍ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତେ ଆର୍ଯ୍ୟନିବାସେ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣାଃ କୁମ୍ଭୀଧାନ୍ୟା ଅଲୋଲୁପା ଅଗୃହ୍ୟମାଣକାରଣାଃ କିଞ୍ଚିଦନ୍ତରେଣ କସ୍ୟାଶ୍ଚିଦ୍ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ପାରଂଗତାସ୍ତେ ତତ୍ର ଭବନ୍ତଃ ଶିଷ୍ଟାଃ'' । ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବରେ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଭୃତି ପର୍ବତଠାରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ପ୍ରୟାଗଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ବିନ୍ଧ୍ୟ ପର୍ବତଠାରୁ ଉତ୍ତରରେ ହିମାଳୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୂଭାଗର ନାମ 'ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ' ଏହି ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ୱାରା ମନୁସଂହିତା କଥିତ- 'ମଧ୍ୟଦେଶ' ହିଁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

ଏହି ଭୂଭାଗାଭିଜନ-ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ୱଭାବତଃ ସଦାଚାରନିପୁଣ, ବିନା ଗୁରୂପଦେଶରେ ନିଜର ଅଭ୍ୟାସ ବଳରେ ସର୍ବବିଦ୍ୟାପାରଗ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଲୋଭଶୂନ୍ୟ ହୋଇ କୁମ୍ଭୀରେ ଧାନ୍ୟ ରଖୁଥିଲେ । ବିନା କାରଣରେ ବିଦ୍ୟାର ପାରଙ୍ଗମ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ପୃଷୋଦର' ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରାଶି ଲୋପାଗମବର୍ଣ୍ଣ-ବିକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସମ୍ମତ ହୋଇ ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା ।

ଯେପରି 'ପୃଷୋଦର' ଶବ୍ଦରେ 'ପୃଷତ୍ ଉଦରଂ ଯସ୍ୟ' ସେ 'ପୃଷୋଦର' ଏଠାରେ 'ତ' ଲୋପ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହିପରି 'ବାରିବାହକ' 'ବଳାହକ' ପୂର୍ବ 'ବାରି' ଶବ୍ଦର 'ବ' ଶବ୍ଦ ଆଦେଶ, ଉତ୍ତର ପଦାଦିର ଲତ୍ୱ । 'ଜୀବନସ୍ୟ ମୂତଃ' 'ଜୀମୂତଃ' ଏଠାରେ 'ବନ' ଶବ୍ଦର ଲୋପ, 'ଶବାନାଂ ଶୟନଂ'- 'ଶ୍ମଶାନମ୍' ଏଠାରେ 'ଶବ' ଶବ୍ଦର 'ଶ୍ମ' ଆଦେଶ, 'ଶୟନ' ଶବ୍ଦର 'ଶାନ' ଆଦେଶ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଭଳି ଉକ୍ତ ଶିଷ୍ଟପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସମ୍ମତ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବାରୁ ପାଣିନି- 'ପୃଷୋଦରାଦୀନି ଯଥୋପଦିଷ୍ଟମ୍' ସୂତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନୁପମ କୀର୍ତ୍ତି ରାଶିର ସୂଚନା ଦିଏ । ଏହି ଉନ୍ନତିର ମୂଳରେ ଏହି ଉନ୍ନତ ଶିକ୍ଷା ପଦ୍ଧତି ବହୁତର ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଥିଲା । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଏହି ସମୟର ବିଭିନ୍ନ ସାହିତ୍ୟିକ ରୂପ ଗ୍ରନ୍ଥରଚନା ପ୍ରଣାଳୀ, ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁତ ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ସାମଗ୍ରୀ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରୁ ଅବଗତ ହୁଏ । ପାଣିନି ନିଜେ ଏହି ଉଚ୍ଚ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରତୀକ । ଯେତେ ଦୂର ସମ୍ଭବ ଏହି ଯୁଗରେ ଜ୍ଞାନପୂର୍ବକ ଅଭ୍ୟୁଦୟର ସୂଚନା ଜଣାଯାଏ । ପାଣିନିଙ୍କ ପବିତ୍ର ଜୀବନ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ତାଙ୍କର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଭାଷା ରାଜ୍ୟରେ ଅନିତରସାଧାରଣ ନୈପୁଣ୍ୟ, ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନରେ ଅସାଧାରଣ କୌଶଳ, ଦୃଢ଼ତର ସଂକଳ୍ପ ତଥା ପ୍ରକାଣ୍ଡ ପ୍ରୟତ୍ନର ପରିଚୟ ମିଳେ ।

ମୂଳତଃ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟର ଶିକ୍ଷାଜଗତ୍ ସହିତ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବରେ ପାଣିନି ଜଡ଼ିତ ଥିଲେ, ଯାହାର ପରିଣାମ ସୂତ୍ର ସାହିତ୍ୟ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

"ତଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟମ୍" ଅ ୫।୧।୯୪। ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ କେବଳ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉ ନ ଥିଲା କିନ୍ତୁ ଜୀବନ ସଂବନ୍ଧ ଚଳେ। ଅର୍ଥାତ୍ ଆନ୍ତରିକ-ଜୀବନ ନିର୍ମାଣ ପାଠର ଦ୍ୱାରା ଥିଲା । ଗୁରୁ ଏବଂ ଶିଷ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ସଂବନ୍ଧରେ ପରସ୍ପର ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହୁଥିଲେ ।

"ବିଦ୍ୟାଯୋନି ସଂବନ୍ଧେଭ୍ୟୋ ବୁଞ୍' ଅ ୪।୩।୭୭। ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ 'କାଶିକା ବ୍ୟାକରଣ'ରେ ଉପାଧ୍ୟାୟାଦାଗତମ୍ - ଔପାଧ୍ୟାୟିକମ୍, ଶୈଷ୍ୟକମ୍, ଆଚାର୍ଯ୍ୟକମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଉଦାହରଣରୁ ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ସଂବନ୍ଧ ଯୋନିସଂବନ୍ଧତୁଲ୍ୟ ଥିଲା । ଶିଷ୍ୟ ଅନ୍ତେବାସୀ ରୂପରେ ଗୁରୁଙ୍କ ସହ ସହାବସ୍ଥାନ କରି ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲା ଓ ତଦ୍ୱାରା ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଜୀବନ ଚରିତ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେଉଥିଲା ।

'ଚରଣ' ନାମକ ବିଦ୍ୟାସଂସ୍ଥାରେ ରହି ଅନ୍ତେବାସୀ ଅନ୍ୟଚରଣନିବାସୀ ଅନ୍ତେବାସୀଙ୍କ ସହ ଅଧ୍ୟୟନ କର୍ମବ୍ୟାପୃତ ଥିଲା । ଶିକ୍ଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ନିର୍ମାଣରେ ଏହି ଚରଣ ସଂସ୍ଥାର ପ୍ରଭାବ ଅନୁପମ ଥିଲା । ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବା ସମୟରେ 'ଛାତ୍ର'- ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଥିଲା "ତଦସ୍ୟ ଶୀଳମ୍" ଏହି ଅଧିକାରରେ "ଛତ୍ରାଦିଭ୍ୟୋ ଣଃ" ଅ ୪।୪।୬୨। ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ କାଶିକା-ବ୍ୟାକରଣରେ 'ଛାଦନାଦାବରଣାଚ୍ଛତ୍ରମ୍', ତଦସ୍ୟ ଶୀଳମ୍, ଗୁରୁକାର୍ଯ୍ୟେଷ୍ୱବହିତ-ସ୍ତଚ୍ଛିଦ୍ରାବରଣ-ପ୍ରବୃତ୍ତଶ୍ଛତ୍ରଶୀଳଃ ଶିଷ୍ୟ ଛାତ୍ରଃ ।

ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣରେ ସ୍ପଷ୍ଟତର ଭାବରେ ଲକ୍ଷିତ, "ଗୁରୋର୍ଦୋଷାଣାମାବରଣଂ- ଛତ୍ରମ୍, ତତ୍ ଶୀଳମସ୍ୟ ଛାତ୍ରଃ" । ଏହି ଦୁଇଟି ବ୍ୟାକରଣର ଅନୁଶୀଳନରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ ଦୋଷ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଇ ତାକୁ ଆବରଣ କରିବାପାଇଁ ପ୍ରଗାଢ଼ ଯତ୍ନଶୀଳ ଥିଲେ । ଏହିପରି "ବର୍ଣ୍ଣାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣି" ଅ ୫।୨।୧୩୪। ଏହି ସୂତ୍ରର ସମାଲୋଚନାରେ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ବୈଶ୍ୟ ଏହି ତିନୋଟି ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ, ବର୍ଣ୍ଣୀ ଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ, ଅତଏବ କାଶିକାରେ 'ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣି ବର୍ଣ୍ଣିକୋଽଭିପ୍ରେତଃ ' ସ ହି ବିଦ୍ୟାଗ୍ରହଣାର୍ଥମୁପନୀତୋ ବ୍ରହ୍ମ ଚରତି, ନିୟମମାସେବତେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ' । ପାଣିନିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣୀ ଶବ୍ଦ ସଂହିତା ବା ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

'ନ ଦଣ୍ଡମାଣବାନ୍ତେବାସିଷୁ" ଅ ୪।୩।୧୩୦। ଏହି ସୂତ୍ରର ପ୍ରଣୟନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଛାତ୍ର ୨ପ୍ରକାର । ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ, ଉପନୟନ ପୂର୍ବରୁ

ଯେଉଁମାନେ ଚରଣମାନଙ୍କରେ ଭର୍ତ୍ତି ହେଉଥିଲେ ସେମାନେ ମାଣବକ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଉପନୟନରେ ଦଣ୍ଡଧାରଣ କଲେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଦଣ୍ଡମାଣବକ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ । କାଶିକା ବ୍ୟାକରଣରେ—

“ଦଣ୍ଡପ୍ରଧାନ ମାଣବାଃ ଦଣ୍ଡମାଣବାଃ,” “ସଂମାନନୋତ୍ସଞ୍ଜନାଚାର୍ଯ୍ୟକରଣ ଜ୍ଞାନଭୃତି ବିଗଣନବ୍ୟୟେଷୁ ନିୟଃ” ଅ ୧।୩।୩୬। ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଆଚାର୍ଯ୍ୟକରଣର ଅର୍ଥ- ଆଚାର୍ଯ୍ୟକ୍ରିୟା । ଅତଏବ କାଶିକା-ବ୍ୟାକରଣରେ-‘ମାଣବକ ମୀଦୃଶେନ ବିଧିନା ଆତ୍ମସମୀପଂ ପ୍ରାପୟତି, ଆତ୍ମାନମ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟୀକୁର୍ବନ୍ ମାଣବକ-ମାତ୍ମସମୀପଂ ପ୍ରାପୟତି ଯଥା ସ ଉପନେତା ସ୍ୱୟମାଚାର୍ଯ୍ୟଃ ସଂପଦ୍ୟତେ ମାଣବକ-ମୁପନୟତେ । ଅତଏବ ମନୁସ୍ମୃତିରେ “ଉପନୀୟ ତୁ ଯଃ ଶିଷ୍ୟଂ ବେଦମଧ୍ୟାପୟେଦ୍ ଦ୍ୱିଜଃ, ସାଙ୍ଗ ଚ ସରହସ୍ୟଞ୍ଚ ତମାଚାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରଚକ୍ଷତେ” । “କଳାପି ବୈଶମ୍ପାୟନାନ୍ତେବାସିଭ୍ୟଶ୍ଚ” ଅ ୪।୩।୧୦୪। ଏହି ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଉପାନୟନ ସଂସ୍କାର ପରେ ଛାତ୍ର “ଅନ୍ତେବାସୀ” ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଅଧ୍ୟାପନ କାଳରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମ ‘ଅନୂଚାନ’ ତଥା ପ୍ରବଚନୀୟ’ ଥିଲା । ‘ପ୍ରବଚନୀୟୋ’ ଗୁରୁଃ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟସ୍ୟ’ “ଭବ୍ୟଗେୟ-ପ୍ରବଚନୀୟୋପସ୍ଥାନୀୟ ଜନ୍ୟାପ୍ଲାବ୍ୟା ପାତ୍ୟା ବା” ଅ ୩।୪।୬୮।ସୂତ୍ରରେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ‘ପ୍ରବଚନୀୟ’ ଓ ଶିଷ୍ୟକୁ ‘ଉପସ୍ଥାନୀୟ’ ଶବ୍ଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଶିକ୍ଷକ-ଚାରିପ୍ରକାରର ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ୧- ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ୨- ପ୍ରବକ୍ତା, ୩- ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ, ୪- ଅଧ୍ୟାପକ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଶୀର୍ଷସ୍ଥାନୀୟ ଅଟନ୍ତି । ଶିଷ୍ୟର ଉପନୟନ ସଂସ୍କାର ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପାଦିତ ହେବା କଥା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇ ଅଛି । ଅଥର୍ବ ବେଦରେ “ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଉପନୟମାନୋ ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣଂ କୃଣୁତେ ଗର୍ଭମନ୍ତଃ” । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଉପନୟନ ସଂସ୍କାର ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଚାରୀଙ୍କୁ ନିଜ ବିଦ୍ୟା-ଗର୍ଭ ପ୍ରବିଷ୍ଟ କରନ୍ତି । ଏହି ଉକ୍ତିକୁ ନେଇ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀଙ୍କୁ ‘ଅନ୍ତେବାସୀ’ ବୋଲଯାଏ । ଯେପରି ମାତୃଗର୍ଭରେ ଶିଶୁ ପୋଷିତ ହୁଏ ଏହିପରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବିଦ୍ୟାଗର୍ଭରେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ପାଳିତ ହୁଏ ।

ଏଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମ ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀଙ୍କ ନାମକରଣ କରାଯାଉଥିଲା । ଯେପରି ତିତ୍ତିରିଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ— ‘ତୈତ୍ତିରୀୟ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । ପାଣିନିଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ— ‘ପାଣିନୀୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨) ପ୍ରବକ୍ତା :— ଶାଖାଗ୍ରନ୍ଥ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଶ୍ରୌତ ସୂତ୍ର ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରବଚନ କରିବା ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ନାମ— ‘ପ୍ରବକ୍ତା’ ଥିଲା । “ପୋଟା ଯୁବତି ସ୍ତୋକ କତିପୟ-ଗୃଷ୍ଟି ଧେନୁବଶାବେହଦ୍ବଷ୍କୟଣୀପ୍ରବକ୍ତୃଶ୍ରୋତ୍ରିୟାଧ୍ୟାପକଧୂର୍ତ୍ତୈର୍ଜାତିଃ” ଅ ୨।୧।୬୫ ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ, ‘ପ୍ରବକ୍ତୃ, ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ, ଅଧ୍ୟାପକ’ ସମସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇ

ଛାତ୍ରଶ୍ରେଣୀର ନ୍ୟୂନତାର ପରିଚାୟକ ଥିଲା ।

(୩) ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ— “ଶ୍ରୋତ୍ରିୟଞ୍ଛନ୍ଦୋଽଧୀତେ” ଅ ୫ । ୨ । ୮୪ । ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବେଦର ପାରାୟଣ କ୍ରମରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପଦ, କ୍ରମ, ଜଟା, ଘନ ଇତ୍ୟାଦି ବିଭାଗରେ ପଢୁଥିବା ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଙ୍କୁ ‘ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ’ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ କର୍ମ ଥିଲା, ବେଦର ‘ପାରାୟଣ’, ଏବଂ ଏହି ପାରାୟଣ ପଦକ୍ରମ ଇତ୍ୟାଦି - ବିଭାଗ ସଶ୍ଳିଷ୍ଟ । “କ୍ରମାଦିଭ୍ୟୋ ବୁନ୍” ଅ ୪।୨।୬୧ ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ପଦ, କ୍ରମ ଇତ୍ୟାଦି ଭେଦରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ବର୍ଗୀକରଣ ହୋଇଥିଲା । ଅତଏବ ଯେଉଁମାନେ ପଦପାଠ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରୁଥିଲେ ସେମାନେ ପଦକ ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ କ୍ରମବିଭାଗଭୁକ୍ତ ସେମାନେ କ୍ରମକ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ ।

“ଅଧିକୃତ୍ୟ କୃତେ ଗ୍ରନ୍ଥେ” ଅ ୪।୩।୮୭ ଏହି ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ବା ଲୌକିକ ସାହିତ୍ୟର ଅଧ୍ୟାପନା କରାଇ ଥିଲେ ସେ ‘ଅଧ୍ୟାପକ’ ପଦଦ୍ୱାରା ପରିଚିତ ଥିଲେ ।

ଛାତ୍ର ୩ ପ୍ରକାରର ହେଉଥିଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ୧- ଯେଉଁ ବିଷୟରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ ତଦନୁସାରେ ଯଥା— “ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମ-ଯଜ୍ଞମ୍ ଅଧୀତେ ବେଦ ବା” “ଆଗ୍ନିଷ୍ଟୋମିକ”, ଏହିପରି ‘ବାଜପେୟିକ’ ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨)- ବେଦର ପଦପାଠ ଓ କ୍ରମପାଠ କରୁଥିବା ଛାତ୍ର – ‘ପଦକ’ ‘କ୍ରମକ’ ଇତ୍ୟାଦି । “ଅନୁ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦିନିଃ” ଅ ୪।୨।୬୨। ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଦୃଶ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଶେଷର ନାମ ‘ଅନୁବ୍ରାହ୍ମଣ’ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଧ୍ୟେତା,—‘ଅନୁବ୍ରାହ୍ମଣୀ’ । ୩- ଯଜ୍ଞୀୟ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା ଛାତ୍ର ‘ଯାଜ୍ଞିକ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ ।

ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଯେଉଁ ଋତୁରେ ପଢାଯାଉଥିଲା ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ମଧ୍ୟ ଋତୁ ନାମ ଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ବସନ୍ତ ଋତୁରେ ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢାଯାଉଥିଲା ତାର ନାମ ମଧ୍ୟ ଔପଚାରିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ ‘ବସନ୍ତ’ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହେଉଥିଲା । “ବସନ୍ତାଦିଭ୍ୟଷ୍ଠକ୍” ଅ ୪।୨।୬୩। ବସନ୍ତ ସହଚରିତୋଽୟଂ ଗ୍ରନ୍ଥଃ, ‘ବସନ୍ତଃ’ ତମଧୀତେ (କାଶିକା) “ତଦଧୀତେ ତଦ୍ବେଦ” ଅ ୪।୨।୫୯। ଏହି ସୂତ୍ର ବିହିତ ‘ଅଣ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ ତଦ୍ବିଷୟତା କୁହାଯାଉଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ “ତେନ ପ୍ରୋକ୍ତମ୍” ଅ ୪।୩।୧୦୧। ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ବିହିତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ‘ତଦଧୀତେ ତଦ୍ବେଦ’ (ତଦ୍ବିଷୟତା) ପରେ ରହିଲେ “ପ୍ରୋକ୍ତାଲ୍ଲୁକ୍” ଅ ୪।୨।୬୪। ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା

"ତଦଧୀତେ ତଦ୍‌ବେଦ" ଏହି ଅର୍ଥରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ ତାର ଲୋପ ହୁଏ । ଅତଏବ "କଠେନ ପ୍ରୋକ୍ତାଂ ଶାଖା-ମଧୀୟତେ" ଇତି 'କଠାଃ' । ଛନ୍ଦ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନାମ କରା ନ ଯାଇ ଅଧ୍ୟେତୃ ବେଦିତୃ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଏହାହିଁ ତଦ୍‌ବିଷୟତା ।

ଯେଉଁ ମୂଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ (ଛନ୍ଦ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣର ପ୍ରବକ୍ତା) ସେହି ଛନ୍ଦ ଅଥବା ବ୍ରାହ୍ମଣର ପୃଥକ୍ ନାମ ନ ହୋଇ କେବଳ ମୂଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଚରଣ ସଂଗଠିତ ହୋଇ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଶିଷ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଏହି ମୂଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲା । ଯେପରି "ତିତ୍ତିରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ "ତୈତ୍ତିରୀୟ ଚରଣରେ - ତୈତ୍ତିରୀୟ ଶାଖା", ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ତୈତ୍ତିରୀୟ ଆରଣ୍ୟକ, ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପନିଷଦ୍, ତୈତ୍ତିରୀୟ ପ୍ରାତିଶାଖ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ଶାସ୍ତ୍ର, ତୈତ୍ତିରୀୟ ଚରଣ ନାମାନୁସାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଛାତ୍ର ସଂଖ୍ୟା କ୍ରମଶଃ ବଢିବାରୁ ଚରଣ ବାହାରେ ଶାକଟାୟନ, ଆପିଶଳି, କ୍ରୋଷ୍ଟାୟନ ଏବଂ ଭାରଦ୍ୱାଜ ପ୍ରଭୃତି ଶିକ୍ଷା ଓ ବ୍ୟାକରଣ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନବୀନ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଣୟନ କରି ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ନୂତନ ପଦ୍ଧତି ଅନୁସାରେ ଶିକ୍ଷାଦାନକୁ ପାଣିନି, 'ଉପଜ୍ଞାତ'-ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ତତ୍ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣେତା "ଉପଜ୍ଞାତା" ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଯେ ଯେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ର ବା ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢୁଥିଲା ତଦନୁସାର ସେହି ଛାତ୍ରର ନାମକରଣ ହେଉଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ଆପିଶଳିପ୍ରୋକ୍ତ-ବ୍ୟାକରଣ ପଢିବା ଛାତ୍ର "ଆପିଶଳ" ଏହିପରି ପାଣିନି ପ୍ରଣୀତ ବ୍ୟାକରଣ ପଢିବା ବ୍ୟକ୍ତି "ପାଣିନୀୟ"-ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଆହୂତ ହେଉଥିଲା ।

ଏହି ନୂତନ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରବେଶ କରାଇବା ବ୍ୟକ୍ତି 'ଉପଜ୍ଞାତା' ଏବଂ ତତ୍ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ 'ଆଚଖ୍ୟାସା" କୁହାଯାଉଥିଲା ।

"ଭାସନୋପସଂଭାଷାଜ୍ଞାନଯତ୍ନ ବିମତ୍ୟୁପମନ୍ତ୍ରଣେଷୁ ବଦଃ"— ଅ ୧।୩।୪୭। ଏହି ସୂତ୍ରର ସମାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ଶିକ୍ଷା ଓ ଜ୍ଞାନସାଧନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦରାଶିର ପ୍ରୟୋଗ, ପାଣିନି ବୈଜ୍ଞାନିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ କରି ଅଛନ୍ତି ।

'ଭାସନ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଚମତ୍କୃତ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ । "ଗନ୍ଧନାବକ୍ଷେପଣ"-ପ୍ରଭୃତି, ଅ ୧।୩।୩୨ ସୂତ୍ରରେ "ପ୍ରକଥନ" ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ, ତତ୍କାଳ ସ୍ଫୁରିତ ଶବ୍ଦର ମୌଳିକ ନିରୂପଣ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥରେ 'ବଦ୍' ଧାତୁର ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ ବିପ୍ରଲାପ ଅର୍ଥରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଭିନ୍ନ-ମତବାଦ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥ । ଏହିପରି 'ବିମତି' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କୌଣସି କୌଣସି ମତରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମତବାଦ ।

“ବ୍ୟକ୍ତବାଚାଂ ସମୁଚ୍ଚାରଣେ” ଅ ୧।୩।୪୭ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପାଣିନି 'ବ୍ୟକ୍ତବାକ୍' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟର ସ୍ୱରୂପନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଅଛନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ସଂଭୂୟ ତାତ୍କାଳିକ ଉଚ୍ଚ ସ୍ୱରରେ ବଦ୍ ଧାତୁର ଆତ୍ମନେପଦ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ, “ପ୍ରତିଶ୍ରବଣେ ଚ” ଅ ୮।୨।୯୯। ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଅର୍ଥରେ ଏହିପରି 'ପ୍ରତିଶ୍ରବଣ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଅଛି । ଯେପରି 'ନିତ୍ୟଃ ଶବ୍ଦୋ ଭବିତୁମର୍ହତି', ଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟ, ଏକଥା ମୁଁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରୁଛି । 'ପ୍ରତିଶ୍ରବଣ'ର ଅର୍ଥ 'ଅଭ୍ୟୁପଗମ' ମଧ୍ୟ ହୁଏ, ଅତଏବ କାଶିକାରେ “ଗାଂ ଦେହି ଭୋଃ, ଅହଂ ତେ ଦଦାମି” “ପତ୍ରାଧ୍ୱର୍ଯ୍ୟୁପରିଷଦଶ୍ଚ” ଅ ୪।୩।୧୨୩। ଏହି ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ 'ପରିଷତ୍' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ- ଚରଣାନ୍ତର୍ଗତ ପରିଷଦ୍‌ର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ଅଛି । ଏହି ପରିଷଦ୍‌ରେ ଉଚ୍ଚାରଣ ଓ ବ୍ୟାକରଣ ସଂବନ୍ଧ ବିଚାର କରାଯାଏ । ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ପରିଷତ୍, ଅର୍ଥାତ୍ ସମାଜ ସଂବନ୍ଧୀ ପରିଷତ୍ ଓ ରାଜଶାସନ ସଂବନ୍ଧୀ ପରିଷତ୍ ।

ପାଣିନି ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ପାରିଷଦ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ପତଞ୍ଜଳି- “ସର୍ବବେଦପାରିଷଦଂ ହୀଦଂଶାସ୍ତ୍ରମ୍” ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି 'ପାରିଷଦ' ଶବ୍ଦର ରୂପାନ୍ତର 'ପାର୍ଷଦ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ହେଉଥିଲା ।

ଅତଏବ ପତଞ୍ଜଳି- ସାମବେଦର 'ସାତ୍ୟମୁଗ୍ରି ଓ ରାଣାୟନୀୟ ଶାଖାରେ 'ଅର୍ଦ୍ଧ ଏ କାର ଓ ଅର୍ଦ୍ଧ ଓ କାର' ସଂବନ୍ଧ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ନିୟମକୁ- ' ପାର୍ଷଦକୃତିରେଷା ତତ୍ରଭବତାଂ ନୈବଲୋକେ, ନାନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ବେଦେଽର୍ଦ୍ଧ-ଏକାରୋଽର୍ଦ୍ଧ- ଓକାରୋ ବା, ଅସ୍ତି” (ପ୍ରତ୍ୟାହାର ସୂତ୍ରସ୍ୟ) (ପରିଷଦଂ ସମବେତ) “ପରିଷଦୋ ଣ୍ୟଃ” ଅ ୪।୪।୪୪। ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ 'ପରିଷଦ୍' ଶବ୍ଦ ସାମାଜିକ 'ପରିଷଦ୍'ର ବାଚକ, ଅତଏବ 'କାଶିକା'ରେ 'ପରିଷଦଂ ସମବେତ' ଏହି ଅର୍ଥରେ 'ପରିଷଦ୍' ଶବ୍ଦରୁ 'ଣ୍ୟ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯାହାର ଅର୍ଥ ସମାଜ ବା ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ବୁଝାଏ ।

“ରଜଃ କୃଷ୍ୟାସୁତି ପରିଷଦୋ ବଲଚ୍” ଅ ୫।୨।୧୧୨। ଏହି ସୂତ୍ରୋକ୍ତ- 'ପରିଷଦ୍' ଶବ୍ଦ, ରାଜାଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରିପରିଷଦ୍‌କୁ ବୁଝାଏ । ଅତଏବ କାଶିକାରେ 'ପରିଷଦ୍' ଶବ୍ଦରୁ 'ବଲଚ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ 'ପରିଷଦ୍‌ବଲୋ ରାଜା' ଏହି ଉଦାହରଣ ନ୍ୟାସିତ ହୋଇଅଛି । ପୂର୍ବନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ- “ପରିଷଦୋ ଣ୍ୟଃ” ଏହି ସୂତ୍ରାନୁସାରେ ରାଜାଙ୍କର ଏହି 'ମନ୍ତ୍ରିପରିଷଦ୍'ରେ ଭର୍ତ୍ତି ହେବା ପାଇଁ ଯେଉଁମାନେ ସୂଚିତ ବୋଲି ମନେ କରାଯାଉଥିଲା ତାଙ୍କୁ 'ପାରିଷଦ୍ୟ' ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା । “ଚରଣେ ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣି” ଅ ୬।୩।୮୬। ସୂତ୍ରରେ ଏକଚରଣସ୍ଥିତ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀମାନଙ୍କର 'ସବ୍ରହ୍ମଚାରୀ' ଶବ୍ଦରେ ଆଖ୍ୟା କରାଯାଉଥିଲା । ଏହିପରି ଏକ ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ପଢ଼ୁଥିବା ବ୍ରହ୍ମଚାରୀସମୂହ 'ସତୀର୍ଥ୍ୟ' ଶବ୍ଦରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ ।

ଅତଏବ "ତୀର୍ଥେ ଯେ", ଅ ୬।୩।୮୭ ସୂତ୍ରରେ କାଶିକା ବ୍ୟାକରଣରେ 'ସତୀର୍ଥ୍ୟଃ' "'ସମାନତୀର୍ଥେ ବାସୀ' ଯତ୍-ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । "ଜାତେରସ୍ତ୍ରୀବିଷୟାଦଯୋପଧାତ୍" ଅ ୪।୧।୬୩ ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ 'ଜାତି' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ପତଞ୍ଜଳି :— "ଗୋତ୍ରଂ ଚ ଚରଣୈଃ ସହ" ଅର୍ଥାତ୍ 'ଗୋତ୍ର ଓ ଚରଣ', ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ଜାତିବାଚକ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଉଥିଲା ।

ଅତଏବ 'କଠଚରଣ' ରେ ଯେଉଁ 'ସ୍ତ୍ରୀ ପଢ଼ୁଥିଲେ ତାଙ୍କୁ 'କଠୀ' କୁହାଯାଉଥିଲା । ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀ କଠଚରଣରେ ସମ୍ମାନିତା ହେଉଥିଲେ ତାଙ୍କୁ 'କଠବୃନ୍ଦାରିକା କୁହାଯାଉଥିଲା ।

"ଜାନପଦ କୁଣ୍ଡଗୋଣସ୍ଥଳଭାଜନାଗକାଲନୀଳକୁଶକାମୁକକବରାଦ୍ ବୃତ୍ତ୍ୟମତ୍ରାବପନାକୃତ୍ରିମା ଶ୍ରାଣାସ୍ଥୌଲ୍ୟବର୍ଣ୍ଣାନାଚ୍ଛାଦନାୟୋବିକାର-ମୈଥୁନେଚ୍ଛାକେଶବେଶେଷୁ" ଅ ୪।୧।୪୨। ଏହି ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ 'ଜନପଦ' ଶବ୍ଦରୁ 'ବୃତ୍ତି' ଅର୍ଥରେ 'ଙୀଷ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ ଜନପଦସ୍ଥ ଶିଳ୍ପବିଦ୍ୟା ବୁଝାଇବା ପାଇଁ 'ଜାନପଦୀ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହରଣ, ପାଣିନି ସମୟ-ସଂପୃକ୍ତ ଅଟେ । "କୁମାରଶ୍ରମଣାଦିଭିଃ", ଅ ୨।୧।୭୦ ଏହି ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ- କୁମାରୀଶ୍ରମଣା, କୁମାର ଶ୍ରମଣା, (କାଶିକା) ଏହି ସୂତ୍ରର ସମାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ଆଜୀବନ ଅବିବାହିତ ରହି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଅଧ୍ୟୟନ-ଅଧ୍ୟାପନ କରିବା ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ "କୁମାର ଶ୍ରମଣା" କୁହାଯାଉଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରୁ 'ଭିକ୍ଷୁଣୀ ସଂଘ' ନାମରେ ନିୟମିତ ସଂସ୍ଥା ହେଉଥିଲା ।

"ଇନ୍ଦ୍ରବରୁଣ ଭବଶର୍ବରୁଦ୍ରମୃଡହିମାରଣ୍ୟଯବଯବନମାତୁଲାଚାର୍ଯ୍ୟାଣାମାନୁକ୍" ଅ ୪।୧।୪୯। ଏହି ସୂତ୍ରରୁ "ଆଚାର୍ଯ୍ୟ" ଶବ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ "ଆଚାର୍ଯ୍ୟା, ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଣୀ" ଦୁଇପ୍ରକାର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ପାଣିନି ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି । ସାଙ୍ଗ-ସରହସ୍ୟ-ବେଦାଧ୍ୟାପକ ପୁରୁଷ ଉପନୟନ ସଂସ୍କାରର ଅଧିକାରୀ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହୋଇ ଆଚାର୍ଯ୍ୟପଦବୀ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିଲେ ।

ଏହିପରି ସ୍ତ୍ରୀ ଚରଣରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରି "ଶ୍ରୁଦା" ପୁରୁଷବତ୍ ସାଙ୍ଗ-ସରହସ୍ୟ-ବେଦାଧ୍ୟାପନ କରାଇ ଉପନୟନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇ "ଆଚାର୍ଯ୍ୟା" ରୂପରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ ।

ଅତଏବ "ପୁରାକଳ୍ପେ ତୁ ନାରୀଣାଂ ମୌଞ୍ଜୀବନ୍ଧନ ମିଷ୍ୟତେ, ଅଧ୍ୟାପନଂ ଚ ବେଦାନାଂ ସାବିତ୍ରୀବାଚନଂ ତଥା" । ଆଚାର୍ଯ୍ୟା-ସ୍ୱୟମେବ "ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ୍ରୀ", (ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ) "ଏକୋ ଗୋତ୍ରେ" ଅ ୪।୧।୯୩ ସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେଉଁ ପ୍ରବୀଣ ମାଣବିକା ସହ ବୈବାହିକ ସୂତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ ପୁରୁଷ, ନିଜକୁ ସମ୍ମାନିତ ବ୍ୟକ୍ତି ରୂପରେ ପରିଚିତ କରାଇବା ପାଇଁ ସ୍ତ୍ରୀ ନାମ ସହ ନିଜ ନାମର ସଂଯୋଗ କରୁଥିଲେ ।

ଅତଏବ "ଔପଗବୀମାଣବିକା ଭାର୍ଯ୍ୟା, ଅସ୍ୟ ଔପଗବୀଭାର୍ଯ୍ୟଃ, ଗ୍ଲୁଚୁକାୟନୀ ମାଣବିକା ଭାର୍ଯ୍ୟା ଅସ୍ୟ ଗ୍ଲୁଚୁକାୟନୀ ଭାର୍ଯ୍ୟଃ"। "ଜ୍ୟୋତିର୍ଜନପଦରାତ୍ରିନାଭିନାମ-ଗୋତ୍ର ରୂପସ୍ଥାନ ବର୍ଣ୍ଣବୟୋବଚନ ବନ୍ଧୁଷୁ" ଅ ୬।୩।୮୫। ସୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ ଏକଜନପଦ ନିବାସି ଲୋକମାନେ "ସଜନପଦ' ବୋଲି ପରିଚିତ ଥିଲେ। ଅତଏବ ଏକ ଜନପଦର ସ୍ତ୍ରୀ ବିବାହାନନ୍ତର ପତି ଗୃହରେ ନିଜ ଜନପଦ-ଆଖ୍ୟାସଂପନ୍ନ ହେଉଥିଲେ। ଅଙ୍ଗ ଦେଶର ସ୍ତ୍ରୀ ଆଙ୍ଗୀ, ମଦ୍ର ଦେଶର ସ୍ତ୍ରୀ ମାଦ୍ରୀ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟବହାର ଚଳି ଆସୁଅଛି। ମାଣବଚରକାଭ୍ୟାଂ ଖଞ୍। ଅ ୫।୧।୧୧। ମାଣବକ ଓ ଚରକ ଶବ୍ଦରୁ ଖଞ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ। ମାଣବକାୟ ହିତଂ "ମାଣବୀନମ୍", ଚରକାୟ ହିତମ୍ ଚାରକୀଣମ୍। ମାଣବକ ନିରୂପଣ ପୂର୍ବରୁ କରାଯାଇଅଛି। ଅଧ୍ୟୟନ ଶେଷ ହେଲେ ଯେଉଁ ସ୍ନାତକମାନେ ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତର ଯାଇ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଚାର କରିବା ଓ ତତ୍ରସ୍ଥ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସହାବସ୍ଥାନରେ ସାମାଜିକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୀତିନୀତିର ଶିକ୍ଷା କରିବା ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ସେ ଚରକ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ। ମହର୍ଷି ବୈଶମ୍ପାୟନ ମଧ୍ୟ ଚରକ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ। ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକ ଶ୍ୟୁୟାନ୍ ଚୁଆଙ୍ ମଧ୍ୟ ପାଣିନିଙ୍କୁ ଚରକଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି। ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ପାଣିନି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଶ ପରିଭ୍ରମଣ କରି ବିଦ୍ୱଦ୍ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ସହାବସ୍ଥାନ ଓ ସଂଲାପ ଦ୍ୱାରା ନିଜଶାସ୍ତ୍ରୋପଯୋଗି ଶବ୍ଦସାମଗ୍ରୀ ସଂକଳନ କରୁଥିଲେ। ଏଣୁ ପାଣିନି ଚରକ ଥିଲେ। "କଠଚରକାଲ୍ଲୁକ୍" ଅ ୪।୩।୧୦୭। ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ଚରକ ଶବ୍ଦରୁ "ପ୍ରୋକ୍ତ" ଅର୍ଥରେ ବିହିତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଲୁଗ୍ ବିଧାନ କରାଯାଏ। ବେଦ ଶାଖା-ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ଅର୍ଥରେ କଠେନ ପ୍ରୋକ୍ତମ୍ ଅଧୀୟତେ ଇତି କଠାଃ, ତଥା ଚରକେଣ ପ୍ରୋକ୍ତମ୍ ଅଧୀୟତେ ଚରକାଃ। ବେଦାଧ୍ୟୟନ ଅର୍ଥ ନ ହେଲେ କାଠାଃ, ଚାରକାଃ ଶ୍ଳୋକାଃ। (କାଶିକା) "ତେନୈକଦିକ୍", ଅ ୪।୩।୧୧୨। ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟୁତ୍ ବୁଝାଇବାକୁ ସୌଦାମିନୀ ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ କରାଯାଇଅଛି। 'ସୁଦାମ୍ନା ଅଦ୍ରିଣା ଏକଦିକ୍—ସୌଦାମିନୀ', (ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-କୌମୁଦୀ। ଏକାଦିକ୍ ଅଧିକରଣାମ୍ନିକା ଯସ୍ୟ 'ତଦେକଦିକ୍', (ବାଳମନୋରମା ବ୍ୟାଖ୍ୟା) "ସୂତ୍ରଂ ପ୍ରତିଷ୍ଣାତମ୍" ଅ ୮।୩।୯୦। ଶୁଦ୍ଧ ସୂତ୍ର ବୁଝାଇବା ପାଇଁ 'ପ୍ରତିଷ୍ଣାତ' ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ କରାଯାଇ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ପାଣିନିଙ୍କ ଅଭୂତପୂର୍ବ ଯତ୍ନର ପରାକାଷ୍ଠା ନିହିତ ହୋଇଅଛି। 'ପ୍ରତିଷ୍ଣାତଂ ସୂତ୍ରମ୍' ଶୁଦ୍ଧମିତ୍ୟର୍ଥଃ। (କାଶିକା) ମହାଭାଷ୍ୟରେ - ଆଚାର୍ଯ୍ୟୈଃ ମହତା ପ୍ରଯତ୍ନେନ ସୂତ୍ରାଣି ପ୍ରଣୟନ୍ତି ସ୍ମ'। ଅର୍ଥାତ୍ ପାଣିନି ବିଶୁଦ୍ଧତା ସହ ଯେଉଁ ସୂତ୍ର-ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି, ତାହା 'ପ୍ରତିଷ୍ଣାତ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ଅଟେ।

"କତର-କତମୌ ଜାତିପରିପ୍ରଶ୍ନେ" ଅ ୨।୧।୬୩। ଏହି ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ଜାତିର ବ୍ୟବହାର ପ୍ରଚଳିତ

ଥିଲା । 'ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର'— ଏହି ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣବ୍ୟବସ୍ଥା ବେଦ-ସମୟରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲେ ହେଁ 'ଜାତି'-ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୂତ୍ରରେ 'କତରଃ କଠଃ, କତମଃ କଲାପଃ', ଏହି ଦୁଇଟି ଉଦାହରଣ, କାଶିକା ବ୍ୟାକରଣରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇ କତର, କତମ-ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ହିଁ ଜାତିର ପ୍ରଶ୍ନ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଥିବାରୁ 'ଜାତି ପରିପ୍ରଶ୍ନେ' ଗ୍ରହଣଂ ଦ୍ୱ୍ୟର୍ଥଂ ସତ୍ ଜ୍ଞାପସ୍ଥିତ 'କତମ'-ଶବ୍ଦୋଽପି ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେ' । 'ଗୋତ୍ରଂ ଚ ଚରଣୈଃ ସହ' ଏହି ପାରିଭାଷିକ-'ଜାତି'-ଲକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଜାତି ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲେ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣବିଭାଗ ବ୍ୟବସ୍ଥା- "ଗୁଣବଚନ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦିଭ୍ୟଃ କର୍ମଣି ଚ" ଅ ୫।୧।୧୨୪ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଚାରି ବର୍ଣ୍ଣର ଭାବ ବା କର୍ମକୁ 'ଚାତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ' କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହା କାତ୍ୟାୟନ (ବାର୍ତ୍ତିକକାର)ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏହିପରି "ବର୍ଣ୍ଣାନାମାନୁପୂର୍ବ୍ୟେଣ ପୂର୍ବନିପାତୋ ଭବତି", ଏହା ଅ ୪।୨।୩୪ ସୂତ୍ର ବାର୍ତ୍ତିକରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଅତଏବ ତାହାର ଉଦାହରଣ—

'ବ୍ରାହ୍ମଣ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବିଟ୍ ଶୂଦ୍ରାଃ, ଇତି ।

ପାଣିନି— 'ବ୍ରହ୍ମନ୍ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ', ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ, ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚକଭାବେ ବ୍ୟବହାର କରି ଅଛନ୍ତି । ଅତଏବ ବ୍ରହ୍ମଣେ ହିତମ୍' ଅ ୫।୧।୭ ସୂତ୍ରରେ ପାଣିନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ମହାଭାଷ୍ୟକାର, ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ 'ବ୍ରାହ୍ମଣେଭ୍ୟଃ ହିତମ୍' ଏହି ଅର୍ଥ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଇଥିବାରୁ 'ବ୍ରହ୍ମନ୍ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ'-ଶବ୍ଦ, ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବାଚକ ଭାବେ ବ୍ୟବହୃତ ପରି ଜଣାଯାଏ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପତଞ୍ଜଳି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି- 'ସମାନାର୍ଥାବେତୌ, ବ୍ରହ୍ମନ୍‌ଶବ୍ଦଃ ବ୍ରାହ୍ମଣଶବ୍ଦଶ୍ଚ' ପରନ୍ତୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା 'ଯତ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ, କେବଳ 'ବ୍ରହ୍ମନ୍'-ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, 'ବ୍ରାହ୍ମଣ' - ଶବ୍ଦରୁ ନୁହେଁ । ପାଣିନିଙ୍କର 'ବ୍ରହ୍ମଣେ ହିତମ୍' ଏହି, ସୂତ୍ର-ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, 'ବ୍ରହ୍ମନ୍' ଶବ୍ଦ ବ୍ରାହ୍ମଣୋଚିତ-ପାରମାର୍ଥିକ-ଗୁଣ ସଂପାଦନ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଜନ୍ମମାତ୍ରକୁ ନେଇ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରେ ଜାତ ବ୍ୟକ୍ତି 'ବ୍ରାହ୍ମଣ' ଶବ୍ଦରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । ଅତଏବ "ଗୁଣବଚନବ୍ରାହ୍ମଣାଦିଭ୍ୟଃ କର୍ମଣି ଚ" ଅ ୫।୧।୧୩୪ ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ବ୍ରାହ୍ମଣର ଭାବ ଆଦର୍ଶ, କର୍ମ ଓ ସଦାଚାରକୁ ନେଇ 'ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ'-ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅତଏବ ପତଞ୍ଜଳି- 'ବ୍ରହ୍ମନ୍ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ' ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି ।

କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରୁ ଜାତ- ଆଚାରହୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ,- "ବ୍ରହ୍ମବନ୍ଧୁ" ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଶ୍ରୌତସୂତ୍ର ଓ ଗୃହ୍ୟସୂତ୍ର ପ୍ରଭୃତିରେ ଏହି 'ବ୍ରହ୍ମବନ୍ଧୁ- ଶବ୍ଦ ଆଚାରହୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣବାଚକ ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି ।

ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ 'ବ୍ରହ୍ମବନ୍ଧୁ' ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ "ଜାତ୍ୟନ୍ତାଚ୍ଛ ବନ୍ଧୁନି" ଅ ୫।୪।୯। ଏହି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା 'ଛ' ପ୍ରତ୍ୟୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି, ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତୀୟ; ଅର୍ଥାତ୍ 'ବ୍ରହ୍ମବନ୍ଧୁ' । କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତିର ପରିଚୟ ପାଇଁ ଯେଉଁ ବାହ୍ୟାଡ଼ମ୍ବର ଆବଶ୍ୟକ ତାହାହିଁ 'ବନ୍ଧୁ' ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

ଅତଏବ "ଯେନ ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ୱାଦିଜାତିର୍ବ୍ୟଜ୍ୟତେ ତଦ୍ 'ବନ୍ଧୁ'ଦ୍ରବ୍ୟମ୍" ନାମମାତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ବୈଶ୍ୟର ପରିଚୟପାଇଁ ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତୀୟ, କ୍ଷତ୍ରିୟଜାତୀୟ ଓ ଓ ବୈଶ୍ୟଜାତୀୟ- ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲ । "କୁମହଦ୍ଭ୍ୟାମନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍" ଅ ୫।୪।୧୦୫। ସୂତ୍ରପ୍ରଣୟନରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ସ୍ୱଧର୍ମନିରତ-ବ୍ରାହ୍ମଣ- 'ମହାବ୍ରହ୍ମ' ଅଥବା- 'ମହାବ୍ରହ୍ମା'ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲେ, ଆଚାରହୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ, 'କୁବ୍ରହ୍ମ' ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ଥିଲେ ।

"ଜନପଦଶବ୍ଦାତ୍ କ୍ଷତ୍ରିୟାଦଞ୍" ଅ ୪।୧।୧୬୮। ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ଅଧିବାସି-କ୍ଷତ୍ରିୟଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଜନପଦର ନାମ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲ ଏବଂ କ୍ଷତ୍ରିୟଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟ 'ଜନପଦନ୍' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲ । 'ରାଜନ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲ । ୧- କ୍ଷତ୍ରିୟବାଚୀ- "ଆୟୁଧଜୀବିସଂଘାତ୍ ଞ୍ୟଡ୍ ବାହୀକେଷ୍ୱବ୍ରାହ୍ମଣରାଜନ୍ୟାତ୍" ଅ ୫।୩।୧୧୪। ଏହି କ୍ଷତ୍ରିୟ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କେବଳ ପରମ୍ପରାଗତ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୋଧକ ॥ ୨- ସଂଘରୂପ ଶାସନାଧିକାରୀ କ୍ଷତ୍ରିୟ, ଅତଏବ "ରାଜନ୍ୟବହୁବଚନ—ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱେଽନ୍ଧକବୃଷ୍ଣିଷୁ" ଅ ୬।୨।୩୪। ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ରାଜନ୍ୟଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଅଭିଷିକ୍ତ ବଂଶ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଅଟେ, "ଅର୍ଯ୍ୟଃ ସ୍ୱାମିବୈଶ୍ୟୟୋଃ" ଅ ୩।୧।୧୦୩। ସୂତ୍ରରେ ବୈଶ୍ୟବାଚକ 'ଅର୍ଯ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ପାଣିନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ । "ଶୂଦ୍ରାଣାମନିରବସିତାନାମ୍" ଅ ୨।୪।୧୦। ଏହି ସୂତ୍ର-ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି ଦୁଇପ୍ରକାର ଶୂଦ୍ରର ଅଭିଧାନ କରିଅଛନ୍ତି, ମହାଭାଷ୍ୟରେ- "କୁତୋଽନିରବସିତାନା"-ମିତ.-ପ୍ରତୀକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରୁ ଭିନ୍ନସ୍ଥାନନିବାସି ଶୂଦ୍ର ନିରବସିତ 'ଶୂଦ୍ର' ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବାର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଜନ୍ମେ "ଆର୍ଯ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣକୁମାରୟୋଃ" ଅ ୬।୨।୫୮। ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ଆର୍ଯ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣ, ଆର୍ଯ୍ୟ-କୁମାର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ।

KSHAS.AN

ମନ୍ତ୍ରିପରିଷଦ୍‌ଭୁକ୍ତ ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ, 'ଆର୍ଯ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପରିଚିତ ଥିଲେ, ଏବଂ ଯୁବରାଜଙ୍କୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ 'ଆର୍ଯ୍ୟକୁମାର'- ଶବ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । 'ସ୍ନାତଂବେଦସମାପ୍ତୌ' ଅ ୫।୪।୨୧। ଗଣସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ ବେଦାଧ୍ୟୟନସମାପ୍ତି ପରେ ସ୍ନାତକ ହେବାପାଇଁ ସମୁଚିତ କାଳ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ବିଦ୍ୟାବିଶେଷରେ ପ୍ରବୀଣ 'ସ୍ନାତକ' 'ନିଷ୍ଣାତ'-ପଦଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । 'ନିନଦୀଭ୍ୟାଂ ସ୍ନାତେଃ କୌଶଲେ' ଅ ୮।୩।୮୯। ନିଷ୍ଣାତଃ, ପ୍ରବୀଣସ୍ନାତକ- ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । 'ନିଷ୍ଣାତ'- ଶବ୍ଦର ପ୍ରବୃତ୍ତିନିମିତ୍ତତା, 'ପ୍ରବୀଣସ୍ନାତକ' ଅର୍ଥରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଥିଲା । ପରେ 'ପ୍ରବୀଣ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରବୃତ୍ତିନିମିତ୍ତତା, ଯେପରି ସାଧାରଣ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ 'ପ୍ରବୀଣ', 'ନିପୁଣ'-ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା, ସେହିପରି 'ନିଷ୍ଣାତ' ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବୀଣ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । "ଉପାଦ୍ ଯମଃ ସ୍ୱକରଣେ" ଅ ୧।୩।୫୬। ସୂତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ 'ସ୍ୱକରଣ'ର ଅର୍ଥ- 'ଉପଯମନ' ଅଟେ । ଅତଏବ "ବିଭାଷୋପଯମନେ," ଅ ୧।୨।୧୬। ସୂତ୍ରରେ 'ଉପଯମନ' ଶବ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । 'ଉପଯମନଂ'- 'ସ୍ୱୀକରଣମ୍' ବିବାହୋ ଦାରକର୍ମ ପାଣିଗ୍ରହଣମିତ୍ୟର୍ଥଃ । "ନିତ୍ୟଂ ହସ୍ତେପାଣାବୁପଯମନେ," ଅ ୧।୪।୭୭। ସୂତ୍ରରେ 'ହସ୍ତେକୃତ୍ୟ,' 'ପାଣୌକୃତ୍ୟ,' ଏହି ଉଦାହରଣଦ୍ୱୟର ଉଲ୍ଲେଖ, କାଶିକା-ବ୍ୟାକରଣରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଦାରକର୍ମ କୃତ୍ୱା ଇତ୍ୟର୍ଥଃ" । ଅର୍ଥାତ୍ 'ହସ୍ତେକୃତ୍ୟ,' 'ପାଣୌକୃତ୍ୟ,' ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ, ବିବାହ ପରିଗ୍ରହକ ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା ।

"ବୟସି ପ୍ରଥମେ" ଅ ୪।୧।୨୦। ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ସ୍ତ୍ରୀ ଜୀବନରେ ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ "କୁମାରୀ," 'କିଶୋରୀ' ଓ 'କନ୍ୟା' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା । "କନ୍ୟାୟାଃ କନୀନ ଚ" ଅ ୧।୪।୧୧୬। କନ୍ୟାୟାଃ ଅପତ୍ୟମ୍ ପୁମାନ୍ 'କାନୀନଃ' । ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ମହାଭାଷ୍ୟରେ- ଯଦି କନ୍ୟା, ତେବେ ପୁତ୍ର କିପରି ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ ? ଯଦି ପୁତ୍ର ଉତ୍ପାଦନ ଶକ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନା, ତେବେ କନ୍ୟା ବ୍ୟବହାର ଅସଙ୍ଗତ; ଏହିପରି ଶଙ୍କା କରି ପରିଶେଷରେ ବିବାହ ସମ୍ବନ୍ଧ ପରେ ପୁରୁଷ ସହିତ ଶରୀର ସମ୍ପର୍କ ନହେଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ 'କନ୍ୟା' ନାମରେ ପରିଚିତା ଅଟେ, ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

କେତେକ ସ୍ତ୍ରୀ ବିବାହ ନ କରି ଆଜୀବନ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପାଳନ କରି ଜୀବନ-ଯାପନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ 'ବୃଦ୍ଧକୁମାରୀ', 'ଜରତ୍‌କୁମାରୀ' ଭାବରେ ସମାଜରେ ଖ୍ୟାତ ହେଉଥିଲେ । ଅତଏବ ମହର୍ଷି-ପାଣିନି- "କୁମାର୍ଯ୍ୟା ବୟସି" ଅ ୬।୨।୯୫। ସୂତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି । ସୂତ୍ର ଯୁଗ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ 'ସପିଣ୍ଡ' ଶବ୍ଦ, ସଂହିତା ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ନ ହେଲେହେଁ ପାଣିନିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା- "ବାଽନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ସପିଣ୍ଡେ ସ୍ଥବିରତରେ ଜୀବତି", ଅ ୪।୧।୧୬୫ ସୂତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରାନୁସାରେ ପିତୃ ସପ୍ତପୁରୁଷ ଓ ମାତୃ ପଞ୍ଚପୁରୁଷ 'ସପିଣ୍ଡ' ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହୃତ ଅଟେ । ଏହିପରି 'ସନାଭିଃ' ଶବ୍ଦ, ଅ ୬।୩।୮୫। ସୂତ୍ରୋପାତ୍ତ ହୋଇ 'ସମାନ' ଶବ୍ଦର 'ସ' ଆଦେଶ କରାଯାଇ ଅଛି ।

କାଶିକାରେ- ଏହି ସୂତ୍ରର ଉଦାହରଣ- 'ସନାଭିଃ' ଶବ୍ଦ, ଉଲ୍ଲେଖିତ ହୋଇଅଛି । "କୁଲାତ୍‌ଖଃ" ଅ ୪।୧।୧୩୯। ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା କୁଳଶବ୍ଦ ଓ ତଦନ୍ତ ଶବ୍ଦରୁ 'ଖ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ।

"ଆଚାରୋ ବିନୟୋ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ତୀର୍ଥଦର୍ଶନମ୍,
ନିଷ୍ଠା ବୃତ୍ତି ସ୍ତପୋ ଦାନଂ ନବଧା, କୁଳଲକ୍ଷଣମ୍"

ଭାରତ ବର୍ଷରେ କୁଳର ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ପରମ୍ପରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କୁଳର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବଢ଼ିଲେ ତାହା 'ମହାକୁଳ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ।

କୁଳରେ ଜାତ– 'କୁଳୀନ' ଓ ମହାକୁଳରେ ଜାତ 'ମହାକୁଳୀନ' 'ମହାକୁଳୀନ ଓ ମହାକୁଳ' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ।

''ବିଦ୍ୟାଯୋନି ସଂବନ୍ଧେଭ୍ୟୋ ବୁଞ୍", ଅ ୪।୩।୭୭। ବିଦ୍ୟା ବଂଶର ଅର୍ଥ– ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ ପରମ୍ପରା, ଯୋନି ସମ୍ବନ୍ଧ, ମାତୃବଂଶ ଓ ପିତୃବଂଶ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ, "ଦ୍ୱାବେବ ବଂଶୌ ମାତୃବଂଶଃ ପିତୃବଂଶଶ୍ଚ । "ଅତିଥେର୍ଞ୍ୟଃ" । ଅ ୫।୪।୨୬ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ସମାଗତ ଅତିଥି ସତ୍କାରର ନାମ ଆତିଥ୍ୟ ଓ ଅତିଥି ସତ୍କାର କରିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନାମ 'ପଥ୍ୟତିଥି ବସତି ସ୍ୱପତେର୍ଢଞ୍" ଅ ୪।୪।୧୦୪ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ ଆତିଥେୟ ଅଟେ ।

'ଭକ୍ତାଖ୍ୟା ସ୍ତଦର୍ଥେଷୁ" ଅ ୬।୨।୭୧ ସୂତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଭକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଭାତ ଓ ଅନ୍ନ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ମଜୁରିଆମାନଙ୍କୁ କାମ ସାରିବା ପରେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଭାତ ଭୋଜନ ରୂପରେ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ତାହା ଭକ୍ତ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଅତଏବ "ଭକ୍ତାଣ୍ଣଃ" ଅ ୪।୪।୧୦୦। ସୂତ୍ରରେ କାଶିକା ବ୍ୟାକରଣରେ ଭକ୍ତେ ସାଧୁରିତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ବିଷୟେ ଭକ୍ତେ ସାଧୁଃ ଭାକ୍ତଃ ଶାଲିଃ, ଭାକ୍ତାସ୍ତଣ୍ଡୁଲାଃ, ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇ ଅଛି ।

''ତଦସ୍ମୈ ଦୀୟତେ ନିଯୁକ୍ତମ୍" ଅ ୪।୪।୬୬ ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ମଜୁରିଆମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ" ମୂଲ ସ୍ୱରୂପ

ଭୋଜନ ଦିଆଯାଉଥିଲା, ଅତଏବ ଉକ୍ତ ସୂତ୍ର ମହାଭାଷ୍ୟର "ଯଦସ୍ୟ ନିଯୋଗତଃ କାର୍ମମ୍ ଋଣମ୍ ତସ୍ୟ ତଦ୍ ଭବତି", ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟହ କାମ କରେ, ତାର କାମ ଶେଷ ହେବା ପରେ, ତାର କାମ ପାଇଁ, କାମ ବଦଳରେ ଯାହା କିଛି ଦେବାର ନିଶ୍ଚୟ କରାଯାଏ ତାହା କାମର (ମୂଲ) ଋଣ ସ୍ୱରୂପର ପରିଶୋଧ ଅଟେ । ସେହି କାମ କରିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଯାହା ଦିଆଯାଏ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ନାମ ସେହି ମୂଲ ସହ ମିଶିଯାଏ । ଅତଏବ କାଶିକା ବ୍ୟାକରଣରେ ଏହି ସୂତ୍ର "ଅ ୪।୪।୬୬"ର ଉଦାହରଣରେ, ଆଗ୍ରଭୋଜନିକଃ, ଆପୂପିକଃ, ଶାଷ୍କୁଲିକଃ ଦିଆଯାଇ ଅଛି । ଏ ସବୁରୁ ଜଣାଯାଏ, ଭାରତ ବର୍ଷରେ କାମ ମୂଲ ସ୍ୱରୂପ ଭୋଜନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ଏହାପରେ "ଭକ୍ତାଦଣନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍" ଅ ୪।୪।୬୭ ସୂତ୍ରରେ ଭକ୍ତମସ୍ମୈ ଦୀୟତେ ନିଯୁକ୍ତମ୍, ଭାକ୍ତଃ, ଭାକ୍ତିକଃ ଉଦାହରଣ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେ କାମ ପାଇଁ କେବଳ 'ଭାତ-ମୂଲ' ପାଏ ।

"ଭୋଜ୍ୟଂ ଭକ୍ଷେ" ଅ ୭।୩।୬୯ ସୂତ୍ରରେ ଭକ୍ଷଣ ଯୋଗ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ମାତ୍ର ଭୋଜ୍ୟ ଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଭିମତ । ଏହି ସୂତ୍ରରେ କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ମତରେ "ଭୋଜ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ତରଳ ପଦାର୍ଥ ଓ କଠିନ ପଦାର୍ଥ ସୂଚିତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଭକ୍ଷ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା କେବଳ କଠିନ ପଦାର୍ଥର ବ୍ୟବହାର (ଯାହା ଦାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଭଙ୍ଗାଯାଏ) ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଭୋଜ୍ୟ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ବିସ୍ତୃତ ଅର୍ଥରେ ଓ ଭକ୍ଷ୍ୟ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଅଳ୍ପାର୍ଥରେ ହେଉଥିବାରୁ "ଭୋଜ୍ୟମଭ୍ୟବହାର୍ଯେ" ଏହାପରି ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ ସମୁଚିତ ବୋଲି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ ହେଁ ମହାଭାଷ୍ୟକାରଙ୍କ ମତରେ "ଅବ୍ ଭକ୍ଷ୍ୟଃ, ବାୟୁଭକ୍ଷଃ" ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭକ୍ଷ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ତରଳ ପଦାର୍ଥ ସୂଚିତ ହୁଏ । ଅତଏବ, ପାଣିନିଙ୍କ ସୂତ୍ର "ଭୋଜ୍ୟଂ ଭକ୍ଷେ" ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

"କଣେ ମନସୀ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରତିଘାତେ" ଅ ୧।୪।୬୬। ଏହି ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାତ୍ରାରେ ପୟଃ ପାନ କରି ପୁନର୍ବାର ପିଇବାର ଇଚ୍ଛା ଯେ କରେ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି, 'କଣେ ହତ୍ୟ ପିବତି । ମନୋହତ୍ୟ ପିବତି' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ସମୟରେ ଓ ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ବହୁ ପ୍ରକାର ନାମର ପ୍ରଚଳନ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ଅତଏବ, "ଶ୍ରବିଷ୍ଠା ଫଲ୍ଗୁନ୍ୟନୁରାଧାସ୍ୱାତିତିଷ୍ୟ ପୁନର୍ବସୁ ହସ୍ତା ବିଶାଖାଽଷାଢ ବହୁଲାଲ୍ଲୁକ୍" ଅ ୪।୩।୩୪ ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରବିଷ୍ଠା ନକ୍ଷତ୍ରରେ ଜାତ ବ୍ୟକ୍ତିର ନାମ 'ଶ୍ରବିଷ୍ଠ' ଇତ୍ୟାଦି ହେଉଥିଲା ।

‘‘ସସୃଷ୍ଟେ” ଅ ୪।୪।୨୨। ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ, ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ସଂମିଶ୍ରଣରେ ଅଭିନ୍ନତା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ତାହା ସଂସୃଷ୍ଟ” ।

ଅତଏବ କାଶିକାରେ ‘ସସୃଷ୍ଟମେକୀଭୂତମଭିନ୍ନମିତ୍ୟର୍ଥଃ’ ବୋଲି ଲେଖାଯାଇ ତଦୁଦାହରଣରେ- ‘ଦଧ୍ନା ସଂସୃଷ୍ଟଂ ଦାଧିକମିତି,’ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ।

ସଂସୃଷ୍ଟ ଓ ମିଶ୍ରୀକରଣରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ହେଉଛି, ମିଶ୍ରୀକରଣରେ ଉଭୟପଦାର୍ଥ ସମଭାଗାନ୍ୱିତ; କିନ୍ତୁ ସଂସୃଷ୍ଟପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ମିଶ୍ରୀକରଣ ପଦାର୍ଥ ଗୌଣ, ଯେପରି ଦଧି ପ୍ରଭୃତି ସଂସୃଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥର ସଂସୃଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ ପ୍ରତିପାଦକ ଅଟେ ।

‘‘ସଂସ୍କୃତଂ ଭକ୍ଷାଃ” ଅ ୪।୨।୧୬। ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ସଂସ୍କୃତର ଅର୍ଥ ଉତ୍କର୍ଷର ଆଧାନ, ଏଣୁ କାଶିକାରେ ‘‘ସତଃ ଉତ୍କର୍ଷାଧାନମ୍ ସଂସ୍କାରଃ” ଅର୍ଥାତ୍ ପଦାର୍ଥର ପାକ ଏପରି ଭାବରେ କରାଯିବ ଯଦ୍ୱାରା ପାକକ୍ରିୟା ନିଷ୍ପନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟ ସୁସ୍ୱାଦ ହେବ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ– ‘‘ସଂସ୍କୃତଂ ହି ନାମ ତଦ୍ ଭବତି ଯତ୍ ତତ୍ ଏବାପକୃଷ୍ଟ୍ୟାଭ୍ୟବହ୍ରିୟତେ,” ଅତଏବ କାଶିକାରେ- ଭ୍ରାଷ୍ଟ୍ରେ ସଂସ୍କୃତା ଭକ୍ଷାଃ ଭ୍ରାଷ୍ଟ୍ରା ଅପୂପାଃ,” ଏହି ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ‘ଦାଧିକମ୍’ ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ଭିନ୍ନ-ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ଯେପରି ‘‘ଦଧ୍ନା ସଂସୃଷ୍ଟମ୍” ‘‘ସଂସୃଷ୍ଟେ” ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ (୧) ‘ଦାଧିକ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଦହି ଅପ୍ରଧାନ ଓ ଯହିଁରେ ମିଶାଯାଏ ତାହା ପ୍ରଧାନ । (୨) ‘‘ଦଧ୍ନା ସଂସ୍କୃତମ୍” ଅ ୪।୪।୩। ଦାଧିକମ୍ । ଏହାର ଅର୍ଥ ଦଧିର ଉପସେଚନ କରାଯାଇ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ ଯଦ୍ୱାରା ସ୍ୱାଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟେ । (୩) ‘‘ଦଧ୍ନା ସଂସ୍କୃତମ୍” ଅ ୪।୪।୩। ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ ‘ଦାଧିକ’ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଦହିର ଉତ୍କର୍ଷାଧାନ । (୪)‘‘ଦଧ୍ନା ସଂସ୍କୃତମ୍” ଅ ୪।୨।୧୬। ସୂତ୍ର ନିଷ୍ପନ୍ନ ‘ଦାଧିକ’ ଶବ୍ଦ ଦଧିପ୍ରଧାନ, ଯେପରି- ‘କଢି’ ।

ପାଣିନି ନିଜର ପ୍ରଖର ବୁଦ୍ଧି ବଳ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ପୌର୍ବକାଳିକ ଓ ସାମକାଳିକ ସାହିତ୍ୟକୁ ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ୧- ଦୃଷ୍ଟ, ୨- ପ୍ରୋକ୍ତ, ୩-ଉପଜ୍ଞାତ ଓ ୪- କୃତ ।

‘‘ଦୃଷ୍ଟଂ ସାମ” ଅ ୪।୨।୭। ଏହି ସୂତ୍ରର ଗବେଷଣାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେଉଁ ଋଷି, ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ରର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦ୍ରଷ୍ଟା ସେମାନେ ଏକ ଶ୍ରେଣୀରେ ପରିଗଣନୀୟ ।

ଅତଏବ କାଶିକାରେ- “କ୍ରୁଞ୍ଚେନ ଦୃଷ୍ଟଂ ସାମ- କ୍ରୌଞ୍ଚମ୍ ସାମ, ବସିଷ୍ଟେନ ଦୃଷ୍ଟଂ ସାମ- ବାସିଷ୍ଟମ୍, ବୈଶ୍ୱାମିତ୍ରମ୍,” ଏହି ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଅଛି । “ତେନ

ପ୍ରୋକ୍ତମ୍" ଅ ୪।୩।୧୦୧। ଏହି ପ୍ରୋକ୍ତ ସାହିତ୍ୟ, ବୈଦିକ, ଚରଣନିମିତ୍ତ ଋଷି-ମାନଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

ବେଦର ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଶାଖା କଠ ଓ କଲାପୀ ପ୍ରୋକ୍ତ ଶାଖାର ଅଧ୍ୟାପନ କରାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥର ମଧ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ଆଲୋଚନା ହେଉଥିଲା । ଅତଏବ "ପୁରାଣପ୍ରୋକ୍ତେଷୁ ବ୍ରାହ୍ମଣକଳ୍ପେଷୁ" ଅ ୪।୩।୧୦୫। ପ୍ରଥମେ ମୂଳଛନ୍ଦୋଗ୍ରନ୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦଶାଖାର ସଂକଳନ ରହିଥିଲା, ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥ ସୂତ୍ର ପ୍ରଣେତୃଙ୍କ ସହ ସଂପର୍କ ସଂସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା ।

"ଛନ୍ଦୋବ୍ରାହ୍ମଣାନି ଚ ତଦ୍ବିଷୟାଣି" ଅ ୪।୨।୬୬। ଏହି ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ସୁପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଆରଣ୍ୟକ ଓ ଉପନିଷଦ୍ ପ୍ରଣୟନ କାଳକ୍ରମେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲା । ପରେ ଏହି "ତେନ ପ୍ରୋକ୍ତମ୍" ଏହି ଅଧିକାରରେ, କୃତ-"ଅଧିକୃତ୍ୟ କୃତେ ଗ୍ରନ୍ଥେ" ଅ ୪।୩।୮୭। ଓ "କୃତେ ଗ୍ରନ୍ଥେ" ଅ ୪।୩।୧୧୭। ଏହି ଦୁଇ ସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ, ସାଧାରଣ ଗ୍ରନ୍ଥନିର୍ମାଣପାଇଁ ବିଷୟ ବା ଲେଖକଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ପ୍ରଣୀତ ହେଉଥିଲା । ଅତଏବ କାଶିକାରେ 'ସୁଭଦ୍ରାମଧିକୃତ୍ୟ କୃତୋ ଗ୍ରନ୍ଥଃ- ସୌଭଦ୍ରଃ, ବରରୁଚିନା କୃତାଃ ବାରରୁଚାଃ ଶ୍ଳୋକାଃ,' ଇତ୍ୟାଦି । କୃତ ଏବଂ (ଉପଜ୍ଞାତ-ର ପାର୍ଥକ୍ୟ) କୃତଗ୍ରନ୍ଥ, କୌଣସି ଲେଖକଙ୍କ ବିରଚିତ କିନ୍ତୁ ଉପଜ୍ଞାତ, ଗ୍ରନ୍ଥବିଶେଷ ନ ହୋଇ ସେହି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବିଷୟର ଆଦ୍ୟ ବିବେଚନା ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ସ୍ୱରପ୍ରକାର ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ ଲୌକିକ ଓ ଧାର୍ମିକ ବିଷୟ ସମ୍ପୃକ୍ତ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଉଥିଲା । ଅତଏବ କାଶିକାରେ- "ଭିକ୍ଷୁନଟସୂତ୍ରୟୋଃ-ଛନ୍ଦସ୍ତ୍ୱମ୍" ଏହି ସବୁ ପ୍ରମାଣରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ବୈଦିକସାହିତ୍ୟ, କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ସମୁନ୍ନତି ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଉପଜ୍ଞାତ— ଏହି କୋଟିର ସାହିତ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଗଢି ଉଠିଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ବିନା ଉପଦେଶରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ନବନିର୍ମିତ ସାହିତ୍ୟର ନାମ 'ଆଦ୍ୟଚଖ୍ୟାସା,' କୁହାଯାଉଥିଲା । ଅତଏବ କାଶିକାରେ- ଏହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାଣିନି, କାଶକୃତ୍ସ୍ନ, ଆପିଶଳି ପ୍ରଭୃତି ଗଣିତ ହେଉଥିଲେ । ଅତଏବ କାଶିକାରେ- ପାଣିନିନା ଉପଜ୍ଞାତମ୍ ପାଣିନୀୟମ୍, କଂବୋପଦେଶାନ୍ ଜ୍ଞାତମ୍ ଉପଜ୍ଞାତମ୍ । ସ୍ୱୟମଭିସଂବଦ୍ଧ ମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ପାଣିନିନା ଉପଜ୍ଞାତମ୍ ପାଣିନୀୟମକାଳକମ୍ ବ୍ୟାକରଣମ୍, କାଶକୃତ୍ସ୍ନମ୍, ଲଘବମ୍; ଆପିଶଲମ୍ ଏହି ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । "ତେନ-ପ୍ରୋକ୍ତମ୍" ଏହି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା କେବଳ ବେଦଶାଖା ଗୃହୀତ ହେଉଥିଲା । ପରେ ଉପଜ୍ଞାତ ସାହିତ୍ୟର ଆବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲା । କଳ୍ପସୂତ୍ରପ୍ରଣେତୃମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପରିଗଣନ

କରାଯାଇଥିବାର "କାଶ୍ୟପକୌଶିକାଭ୍ୟାମୃଷିଭ୍ୟାଂ ଣିନିଃ" ଅ ୪।୩।୧୦୩। ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ, ଉକ୍ତ ଋଷିଦ୍ୱୟଙ୍କ ସଂସ୍ଥାପିତ ବୈଦିକ ଚରଣରେ କଳ୍ପସୂତ୍ରର ଅଧ୍ୟାପନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅତଏବ ଋଷି କାଶ୍ୟପ ଓ କୌଶିକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍ଥାପିତ ବୈଦିକଚରଣର ନାମ-ଯଥାକ୍ରମେ- 'କାଶ୍ୟପିନଃ, କୌଶିକିନଃ,'ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ କାଶ୍ୟପ ଓ କୌଶିକଙ୍କଦ୍ୱାରା ସଂସ୍ଥାପିତ ବୈଦିକଚରଣରେ କେବଳ ଋଷିପ୍ରଣୀତ କଳ୍ପସୂତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ- କାଶ୍ୟପକୌଶିକଗ୍ରହଣଂ ଚ କଳ୍ପେ ନିୟମାର୍ଥମ୍," ଅର୍ଥାତ୍ ପାଣିନି ଉକ୍ତ ସୂତ୍ରରେ 'ଋଷି'- ପଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ ଋଷି କାଶ୍ୟପ ଓ କୌଶିକଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ କଳ୍ପସୂତ୍ର ଗୃହୀତ ହୋଇ "ଛନ୍ଦୋବ୍ରାହ୍ମଣାନି ଚ ତଦ୍‌ବିଷୟାଣି" ଅ ୪।୨।୬୬। ଏହି ସୂତ୍ରର ପ୍ରବୃତ୍ତି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଅତଏବ କାଶ୍ୟପେନ ପ୍ରୋକ୍ତଂ କଳ୍ପମଧୀୟତେ କାଶ୍ୟପିନଃ । ଏହି ଦୁଇ ଋଷି ସଂସ୍ଥାପିତ ବୈଦିକଚରଣରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ନ କରି କେବଳ ବେଦାଙ୍ଗ କଳ୍ପସୂତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ ଓ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ରତ ଥିଲେ ।

ଏହିପରି ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ "ଛନ୍ଦୋବ୍ରାହ୍ମଣାନି ତଦ୍‌ବିଷୟାଣି," ଏହାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ବେଦଗ୍ରନ୍ଥଭିନ୍ନ ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ର ଓ ନଟସୂତ୍ରରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେବା ଜଣାଯାଏ । ଅତଏବ "ପାରାଶର୍ଯ୍ୟ- ଶିଲାଳିଭ୍ୟାଂ ଭିକ୍ଷୁନଟସୂତ୍ରୟୋଃ" ଅ ୪।୩।୧୧୦। ଏବଂ "କର୍ମନ୍ଦକୃଶାଶ୍ୱାଦିନିଃ" ଅ ୪।୩।୧୧୧। ଏହି ସୂତ୍ରଦ୍ୱୟର ଉଦାହରଣରେ ପାରାଶର୍ଯ୍ୟେଣ ପ୍ରୋକ୍ତଂ ଭିକ୍ଷୁସୂତ୍ରମଧୀୟତେ ପାରାଶରିଣୋ ଭିକ୍ଷବଃ, ଶୈଲାଳିନୋ ନଟାଃ, କର୍ମନ୍ଦେନ ପ୍ରୋକ୍ତ ମଧୀୟତେ କର୍ମନ୍ଦିନୋ ଭିକ୍ଷବଃ, କୃଶାଶ୍ୱିନୋ ନଟାଃ; (ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-କୌମୁଦୀ) ପାଣିନି ତସ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଇତି ଚ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତବ୍ୟନାମ୍ନଃ," ଅ ୪।୩।୬୬। ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଯଦ୍ୱାରା ସୌପଃ, ତୈଙଃ, ଇତ୍ୟାଦି ପଦ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । 'ସୁପାଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଃ ସୌପୋ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଇତ୍ୟାଦି ଉଦାହରଣ କାଶିକାରେ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥପ୍ରତିପତ୍ତି ପାଇଁ ଏବଂ ଯଜ୍ଞୀୟ କର୍ମକାଣ୍ଡର ବ୍ୟାଖ୍ୟାପାଇଁ ଓ ଦର୍ଶନବିଜ୍ଞାନ, ଜ୍ୟୋତିଷ-ପ୍ରଭୃତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ସେ ସବୁ 'ବ୍ୟାଖ୍ୟାତବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ' ନାମରେ ପରିଗଣିତ ଥିଲା ।

ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ

ଭାରତୀୟ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଭାବ :—

ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ସଂସ୍କୃତରୁ ସମୁତ୍ପନ୍ନ, ଏହା ସର୍ବବାଦସମ୍ମତ । ପ୍ରଥମେ ସଂସ୍କୃତରୁ ପ୍ରାକୃତ ଏବଂ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରୁ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଦେଶୀୟ ଭାଷାର ଉଦ୍ଭବ ।

କୌଣସି ମାନଙ୍କ ମତରେ ସଂସ୍କୃତରୁ 'ପାଲି'ଭାଷାର ଉଦ୍ଭବ ଏବଂ 'ପାଲି'ରୁ ପ୍ରାକୃତର ଜନ୍ମ । ଯାହା ହେଉ ସେ ସବୁର ଚର୍ଚ୍ଚା ଏଠାରେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହେତୁ କେବଳ ତତ୍ତଦ୍‌ଦେଶୀୟ ଭାଷାରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଭାବ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

ପାଣିନୀୟ ଶିକ୍ଷାରେ—

"ତ୍ରିଷଷ୍ଟିଃ ଚତୁଃଷଷ୍ଟିର୍ବା ବର୍ଣ୍ଣାଃ ଶମ୍ଭୁମତେ ମତାଃ,
ସଂସ୍କୃତେ ପ୍ରାକୃତେ ଚାପି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରୋକ୍ତାଃ ସ୍ୱୟମ୍ଭୁବା" ।

କେତେକଙ୍କ ମତରେ ମାଗଧୀ ପ୍ରାକୃତରୁ ବିହାରୀ (ହିନ୍ଦି) ବଙ୍ଗଳା ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର ଜନ୍ମ । ହିନ୍ଦି, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣରେ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ପ୍ରକରଣର ଅନୁଶୀଳନରୁ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି-ସମ୍ମତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର କେତେକ ବିକୃତି ଘଟିଲେହେଁ 'ସ୍ୱର-ବ୍ୟଞ୍ଜନ' ଭେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣର ବିନ୍ୟାସ ଏବଂ ସ୍ୱର ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି. "ସ୍ୱୟମେବ ରାଜନ୍ତେ," ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟର ସାହାଯ୍ୟ ନ ନେଇ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଅଛି ତାହା 'ସ୍ୱର', ଏବଂ "ବ୍ୟଂଜ୍ୟନ୍ତେ ସ୍ୱରୈରେତି ବ୍ୟଞ୍ଜନାନି," ଅର୍ଥାତ୍ ଯେ ବିନା ସ୍ୱରରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ ନାହିଁ ତାହା "ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ" ।

ଏହି ନିୟମ ହିନ୍ଦି, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣରେ ଅନୁସୃତ ହୋଇଅଛି । ଏହିପରି ସନ୍ଧି- ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଅନୁରୂପ ଦେଶୀୟଭାଷାରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ । ପାଣିନିଙ୍କ ମତରେ "ପରଃସନ୍ନିକର୍ଷଃ ସଂହିତା" ଅ ୧।୪।୧୦୯। ଏହି ସଂହିତା,'ସନ୍ଧି' ନାମରେ ଅଭିହିତ । କେହି କେହି 'ସଂହିତା'-ର କାର୍ଯ୍ୟ 'ସନ୍ଧି' ବୋଲି ମତ ଦିଅନ୍ତି, "ପଦପ୍ରକୃତିଃ ସଂହିତା, ପଦଂ ପ୍ରକୃତିଃ ଯସ୍ୟାଃ ସା ସଂହିତା," ଅଥବା- "ପଦସ୍ୟ, ପ୍ରକୃତିଃ ସଂହିତା," ଏହିପରି ଦ୍ୱିବିଧସମାସରେ 'ସଂହିତା' ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ କରାଯାଇ ଅଛି ।

ଏହି ସଂହିତା ବା ସନ୍ଧି, ଏକପଦରେ, ଧାତୁ ଓ ଉପସର୍ଗ ଯୋଗରେ ଏବଂ ସମାସରେ ନିତ୍ୟ ଅଟେ ।

ଅତଏବ "ସଂହିତୈକପଦେ ନିତ୍ୟା
ନିତ୍ୟା ଧାତୂପସର୍ଗୟୋଃ,
ନିତ୍ୟା ସମାସେ, ବାକ୍ୟେ ତୁ
ସା ବିବକ୍ଷାମପେକ୍ଷତେ" ।

କୌଣସି କୌଣସି ଉତ୍କଳୀୟ ବ୍ୟାକରଣରେ ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣର ମେଳନକୁ 'ସନ୍ଧି' କୁହାଯାଏ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି; ମାତ୍ର ଏହିପରି ଲେଖା ଭ୍ରମାତ୍ମକ । କାରଣ ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା କାଳର ବ୍ୟବଧାନ ପ୍ରକୃତସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ଅତଏବ ସନ୍ନିହିତ ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟର ଉଚ୍ଚାରଣ ଶୀଘ୍ରତାରୁ ଯେଉଁ ନୂତନ ଉଚ୍ଚାରଣ ଘଟେ ତାହାହିଁ ସଂହିତା ବା ସନ୍ଧି । ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରାରୁ ଅଧିକ ବ୍ୟବଧାନ ରହିଲେ 'ସନ୍ଧି' ହୁଏ ନାହିଁ । ପଦର ପ୍ରକୃତ ସହିତା ହେବାରୁ 'ଭେ + ଅତ' ଏପରି ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହି ନିୟମ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀସମ୍ମତ ଓ ହିନ୍ଦି, ବଙ୍ଗଳା ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ-ଭାଷା- ପ୍ରଚଳିତ ବ୍ୟାକରଣଗୁଡ଼ିକରେ ଅନୁସୃତ । ହିନ୍ଦି, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣରେ ସ୍ୱର ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ-ବିଭାଗରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ଅଛି । ସେଥିରେ ହ୍ରସ୍ୱସ୍ୱର ଓ ଦୀର୍ଘସ୍ୱରର କେବଳ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି; ପ୍ଲୁତସ୍ୱରର ବ୍ୟବହାର ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାରୁ ହିନ୍ଦି ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ- '୧୬' ବୋଲି ଲେଖାଯାଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ପାଣିନୀୟ ଶିକ୍ଷାରେ- "ସ୍ୱରା ବିଂଶତିରେକଶ୍ଚ ସ୍ପର୍ଶାନାଂ ପଞ୍ଚବିଂଶତିଃ." ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇ ଅଛି ।

ଏହିପରି ସ୍ପର୍ଶବର୍ଣ୍ଣ' ଅର୍ଥାତ୍ 'କ'-ଠାରୁ 'ମ'ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୨୫ଟି ବର୍ଣ୍ଣକୁ 'ସ୍ପର୍ଶବର୍ଣ୍ଣ' ବୋଲାଯାଏ ଏହା ସଂସ୍କୃତବ୍ୟାକରଣାନୁରୂପ ଦେଶୀୟଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ । 'ଯରଲବା ଅନ୍ତଃସ୍ଥାଃ, 'ଶଲ ଉଷ୍ମାଣଃ,' ଏହି ବ୍ୟବହାର ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀସମ୍ମତ ଥିବାରୁ ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ତାହାହିଁ ବ୍ୟବହୃତ । ହିନ୍ଦି ଓ ବଙ୍ଗଳା- ଭାଷା- ବ୍ୟାକରଣଗୁଡ଼ିକରେ 'ଅଳ୍ପପ୍ରାଣ' ଓ 'ମହାପ୍ରାଣର' ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଅଛି ।

ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ, ତୃତୀୟ ଓ ପଞ୍ଚମବର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ 'ଯବରଲ' ଏମାନେ 'ଅଳ୍ପପ୍ରାଣ,' ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ଗର ଦ୍ୱିତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ଓ 'ଶଷସ,' ଏମାନେ 'ମହାପ୍ରାଣ' ବର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ନିୟମ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସମ୍ମତ, ଓ ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଅନୁସୃତ ।

ଅତଏବ ପାଣିନି— "ଝୟୋ ହୋଽନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍" ଅ ୮।୪।୬୨। ଅର୍ଥାତ୍ ହକାରର ବର୍ଗର ଚତୁର୍ଥବର୍ଣ୍ଣ ସହ ବାହ୍ୟ ପ୍ରଯତ୍ନ ସମାନ ହେବାରୁ 'ବାକ୍+ହରିଃ' ଏଠାରେ ହକାରର 'ଘ' ଆଦେଶ ହେଉଅଛି ।

ମହାପ୍ରାଣର ଅର୍ଥ- ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ପ୍ରାଣବାୟୁ ବିଶେଷଭାବେ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ସେହିପରି ଅଳ୍ପପ୍ରାଣର ଅର୍ଥ- ଯୋଉଁ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁଡିକର ଉଚ୍ଚାରଣରେ ପ୍ରାଣବାୟୁ ଅଳ୍ପଭାବରେ ଲଗେ ।

ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଶବ୍ଦରାଶିର ବିଭାଗ ଚାରିପ୍ରକାର କରାଯାଇଅଛି । ୧- ତତ୍ସମ, ୨- ତଦ୍ଭବ, ୩- ଦେଶଜ, ୪- ବୈଦେଶିକ । ତତ୍ସମ ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତଭାଷାପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦସହ ପ୍ରାୟ ସମାନ, ଅତଏବ 'କୁଶ+ଆସନ' ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତସମ ହୋଇ ଥିବାରୁ 'କୁଶାସନ'- ଶବ୍ଦରେ ସନ୍ଧି ହୋଇଅଛି । ଏହିପରି ତଦ୍ଭବ ଶବ୍ଦ ଯଥା- 'କର୍ଣ୍ଣ-କାନ, ରାଜା-ରାୟ' ଇତ୍ୟାଦି । ଦେଶଜ ଶବ୍ଦ ଯଥା- "ଝୁଆ ବରଡ଼ି, ଭୂଆସୁଣୀ, ଗୋଡ଼ା," ପ୍ରଭୃତି ଏହି ସବୁ ଦେଶଜ ଶବ୍ଦରେ ସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ବୈଦେଶିକ ଯେ— ସ୍ଲେଟ, ପେନସିଲ, ଖର୍ଚ୍ଚ, ଆଦମୀ, ଚଷ୍ମା, ଅଦାଲତ, ତାରିଖ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବିଶେଷ୍ୟ ଏବଂ ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦର ସଂଜ୍ଞା, ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ନ ହେଲେହେଁ "ବିଶେଷଣଂ ବିଶେଷ୍ୟେଣ ବହୁଳମ୍" ଅ ୨।୧।୫୭। ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବିଶେଷ୍ୟ- ବିଶେଷଣର ଉପାଦାନ ଥିବାରୁ ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦ ଯୌଗିକ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁପଦ ଦ୍ୱାରା କିଛି ବିଶିଷ୍ଟ ହୁଏ ସେ ବିଶେଷଣ, ଯେପରି- ରକ୍ତବସ୍ତ୍ର । ଯେ ବିଶିଷ୍ଟ ହୁଏ ସେ ବିଶେଷ୍ୟ । ଏହି ବିଶେଷଣ- ଅବଚ୍ଛେଦକ, ଭେଦକଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ସ୍ଥୂଳତଃ ବାକ୍ୟରେ ଯେ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ ସେ ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ପୃଥକ୍ କରାଯାଏ ତାହା 'ବିଶେଷଣ,' ଏହି ନିୟମାନୁସାରେ ବାକ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର କ୍ରିୟା- ପ୍ରଧାନ ହେତୁରୁ କ୍ରିୟାମୁଖ୍ୟବିଶେଷ୍ୟକ ଶାବ୍ଦବୋଧ ବୈୟାକରଣ-ଗୋଷ୍ଠୀ- ସିଦ୍ଧାନ୍ତରୂପେ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇଅଛି ।

କାରକ— କ୍ରିୟାଜନକକୁ 'କାରକ' କୁହାଯାଏ । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ "କାରକେ" ଅ ୧।୪।୨୩। ଏହି ଅଧିକାର ସୂତ୍ର "କର୍ତ୍ତୁରୀପ୍ସିତତମଂ କର୍ମ," ଅ ୧।୪।୪୯। ପ୍ରଭୃତି ସୂତ୍ରସହ ଏକବାକ୍ୟତା ହେତୁରୁ କର୍ତ୍ତାର ଈପ୍ସିତତମ, 'କାରକ ସଂଜ୍ଞା' ହୁଏ ଓ ତତ୍ପରେ ଏହି କାରକର କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଏହିପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୂତ୍ରରେ ଏକବାକ୍ୟତା କରାଯାଇ କ୍ରିୟାସିଦ୍ଧିରେ ସାଧକତମର 'କରଣ-ସଂଜ୍ଞା' ହୁଏ । ଏହି ନିୟମ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରୁ ଅନୁସୃତ ହୋଇ ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହିପରି କର୍ତ୍ତୃକର୍ମଦ୍ୱାରା କ୍ରିୟାର ଆଧାରର ଅଧିକରଣସଂଜ୍ଞା କରାଯାଏ ।

ସମାସ- ଆକାଂକ୍ଷିତ ପଦମାନଙ୍କର ଏକପଦୀକରଣର ନାମ ସମାସ; "ପ୍ରାକ୍‌କଡ଼ାରାତ୍ ସମାସଃ" ଅ ୨।୧।୩। ଏହି ଅଧିକାର ସୂତ୍ରର ସମାସଭେଦ ସଂକଳିତ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ, ତତ୍ପୁରୁଷ, ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଓ ବହୁବ୍ରୀହି-ବିଧାୟକ ସୂତ୍ର ସହ ଏକବାକ୍ୟତା ସଂପନ୍ନ ହୋଇ ପ୍ରଥମରେ 'ସମାସ-ସଂଜ୍ଞା' ହୁଏ, ପରେ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ପ୍ରଭୃତି ସଂଜ୍ଞା କରାଯାଏ; ଏହି ନିୟମ ପ୍ରାଦେଶିକ-ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣରେ ଅନୁସୃତ ହୋଇଅଛି ।

ସମାସ ହେଲେ ସମାସର ପ୍ରାତିପଦିକ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୁଏ, ପରେ ସମାସ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦର ପ୍ରାତିପଦିକ-ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ବିଭକ୍ତିର ବିଧାନ କରାଯାଏ ।

ଅଲୁକ୍ ସମାସରେ ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ନ ହୋଇ ରହିବାରୁ ତା'ର ନାମ 'ଅଲୁକ୍ ସମାସ' । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ— 'ଯୁଧିଷ୍ଠିରଃ, ଜନୁଷା ଅନ୍ଧଃ', ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ନିୟମ ପ୍ରାଦେଶିକ-ବ୍ୟାକରଣମାନଙ୍କରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି ।

ଦ୍ୱିଗୁ ଓ କର୍ମଧାରୟ ତତ୍ପୁରୁଷର ପ୍ରଭେଦମାନ । ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଣ ପୂର୍ବ ପଦରେ ଥିଲେ ତାହା ଦ୍ୱିଗୁସମାସ । "ସଂଖ୍ୟାପୂର୍ବୋ ଦ୍ୱିଗୁଃ" ଅ ୨।୧।୫୨। ଏହି ସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ଦ୍ୱିଗୁ ସମାସ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଉଦାହରଣ :-ତ୍ରିଭୁବନ, ପଞ୍ଚବଟୀ, ଇତ୍ୟାଦି । ସମାହାର ଅର୍ଥରେ ତ୍ରିଭୁବନ ଓ ପଞ୍ଚବଟୀ ଶବ୍ଦରେ ପୂର୍ବପଦ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଥିବାରୁ, ତାହା ଦ୍ୱିଗୁସମାସ ।

ଏହିପରି ସମାନାଧିକରଣ ଅର୍ଥାତ୍ ସମାନ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ତତ୍ପୁରୁଷ-ସମାସ କର୍ମଧାରୟ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ଯଥା - ରକ୍ତବସ୍ତ୍ର, ସୁନ୍ଦର ବାଳକ ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି କର୍ମଧାରୟର ଭେଦ ଉପମାନ ଓ ଉପମିତ ସମାସ । "ଉପମାନାନି ସାମାନ୍ୟବଚନୈଃ" ଅ ୨।୧।୫୫। ଘନ ଇବ ଶ୍ୟାମଃ 'ଘନଶ୍ୟାମଃ' । "ଉପମିତଂ ବ୍ୟାଘ୍ରାଦିଭିଃ ସାମାନ୍ୟାପ୍ରୟୋଗେ" ଅ ୨।୧।୫୬। ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ସମାସ କର୍ମଧାରୟର ଭେଦମାନ ।

ପୂର୍ବ ସୂତ୍ରରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମବୋଧକ ଶବ୍ଦର ଉପାଦାନ ଥିଲେ ସମାସ ହୁଏ । ଦ୍ୱିତୀୟ ସୂତ୍ରରେ ସାମାନ୍ୟବାଚୀ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ନ ଥିଲେ ସମାସ ହୁଏ । ଦ୍ୱିତୀୟ ସୂତ୍ରର ଉଦାହରଣ :— 'ପୁରୁଷସିଂହ' ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷ ସିଂହତୁଲ୍ୟ ପରାକ୍ରମୀ ଏହି ନିୟମ ପ୍ରାଦେଶିକ ବ୍ୟାକରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଅନୁସୃତ ଅଛି ।

ତତ୍ପୁରୁଷ-ସମାସରେ ଉତ୍ତର ପଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ଏହା ତତ୍ପୁରୁଷର ଭେଦ-କର୍ମଧାରୟ ଓ ଦ୍ୱିଗୁରେ ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସରେ

ଅବ୍ୟୟର ଅର୍ଥ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ଅନ୍ୟପଦର ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ପଦମାନଙ୍କର ସମାସ କରାଯାଏ ତଦଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟପଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ଯେପରି— ବୀରପୁରୁଷକୋ ଗ୍ରାମଃ ।

ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଗ୍ରାମରେ ପୁରୁଷମାନେ ବୀର ଅଟନ୍ତି ସେହି ଗ୍ରାମର ନାମ– ବୀରପୁରୁଷକ ।

ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସମାସରେ ଯେଉଁ ପଦଗୁଡ଼ିକର ସମାସ ହୁଏ ସେହି ସେହି ପଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ଯଥା— 'ରାମକୃଷ୍ଣୌ', 'ଜଗନ୍ନାଥବଲଭଦ୍ରସୁଭଦ୍ରାଃ' ।

ପାଣିନଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ-ବୈୟାକରଣମାନେ– 'ସମାସଶ୍ଚତୁର୍ଦ୍ଧା' । 'ଅବ୍ୟୟୀଭାବ, ତତ୍ପୁରୁଷ, ବହୁବ୍ରୀହି ଓ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ' ବୋଲି ମତପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଅନୁଶୀଳନରୁ ଜଣାଯାଏ ସମାସ 'ଛଅପ୍ରକାର' ।

"ସୁପାଂ ସୁପା ତିଙାଂ କାମ୍ନା ଧାରୁନାଽଥ ତିଙାଂ ତିଙା,
ସୁବନ୍ତେନେତି ବିଜ୍ଞେୟଃ ସମାସଃ ଷଡ୍‌ବିଧୋ ବୁଧୈଃ ।"

(ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ)—

ତଦ୍ଧିତ :— ତଦ୍ଧିତ ଶବ୍ଦରେ 'ମହାସଂଜ୍ଞା' ସ୍ୱୀକାର ଅବଶ୍ୟ କରଣୀୟ । ଅତଏବ 'ତସ୍ମୈ ହିତଃ ତଦ୍ଧିତଃ; ତସ୍ମୈ ବ୍ୟବହାରାୟ ହିତଃ' ଏହି ଅର୍ଥ ସମ୍ଭବପର ।

ଅତଏବ "ତଦ୍ଧିତମୂଢୋ ବୈୟାକରଣଃ, ତଦ୍ଧିତମୂଢୋଽବୈୟାକରଣଃ" । ପ୍ରଥମପ୍ରୟୋଗରେ 'ତଦ୍ଧିତପ୍ରତ୍ୟୟ ଜ୍ଞାନବାନ୍', ଦ୍ୱିତୀୟପ୍ରୟୋଗ- ତଦ୍ଧିତଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ଅବୈୟାକରଣ; ଏହି ପ୍ରଥା ଲୋକପରମ୍ପରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

ଭାବ ଅର୍ଥରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ "ତସ୍ୟଭାବସ୍ତ୍ୱତଲୌ" ଅ ୫।୧।୧୧୯। 'ଭାବ'-ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଶବ୍ଦର ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତତା । ଶବ୍ଦର ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତ- ଚାରିପ୍ରକାର- (୧) ଜାତି, (୨) ବ୍ୟକ୍ତି, (୩) ଗୁଣ ଓ (୪) କ୍ରିୟା । ଯେପରି 'ମନୁଷ୍ୟ' ଶବ୍ଦରୁ 'ତ୍ୱ' ବା 'ତଲ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଲେ ଯଥାକ୍ରମେ— 'ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱ' ଓ 'ମନୁଷ୍ୟତା',-ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦିତ ହୁଏ ।

ପ୍ରାଦେଶିକ-ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ଅବିକଳ ଦେଖାଯାଏ । ହିନ୍ଦି ଭାଷାରେ 'ସୁନ୍ଦରତାଇ'ର ପ୍ରୟୋଗ ସୁନ୍ଦରତା ଅର୍ଥରେ କରାଯାଇ ଅଛି । ତାହା

ବୈଦିକଭାଷାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ "ଭାବେ ଚ" ଅ ୪।୪।୧୪୪। ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଶିବାଦି-ଶବ୍ଦରୁ ଭାବ ଅର୍ଥରେ 'ତାତିଲ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ। 'ସୁନ୍ଦର'-ଶବ୍ଦରୁ ଭାବ ଅର୍ଥରେ 'ତାତିଲ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ 'ତିଲ୍'ରୁ 'ଇ' ଅବଶେଷ ରହି 'ସୁନ୍ଦରତାଇ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦାନୁଶାସନର ଅନୁକ୍ରମ ବୁଝିବାକୁ ହେବ।

"ସଂଖ୍ୟାୟା ବିଧାର୍ଥେ ଧା" ଅ ୫।୩।୪୨। ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା କିମ୍ବାପ୍ରକାର ବୁଝାଇବାକୁ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦରୁ ସ୍ୱାର୍ଥରେ 'ଧା' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ। ପଞ୍ଚଧା। "ଦ୍ୱିତ୍ର୍ୟୋଶ୍ଚ ଧମୁଞ୍" ଅ ୫।୩।୪୫। ଅର୍ଥାତ୍ 'ଦ୍ୱି-ତ୍ରି' ଶବ୍ଦରୁ ଉକ୍ତ 'ଧା' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିକଳ୍ପରେ 'ଧମୁଞ୍' ଆଦେଶ ହୁଏ। ଦ୍ୱୈଧମ୍, ଦ୍ୱିଧା, ତ୍ରୈଧମ, ତ୍ରିଧା, ଇତ୍ୟାଦି।

"ଅତିଶାୟନେ ତମବିଷ୍ଠନୌ" ଅ ୫।୩।୫୫। ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆତିଶଯ୍ୟ ବୁଝାଇଲେ 'ତମପ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ 'ଇଷ୍ଠନ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ। ଯେପରି ଅୟମେଷାମତିଶୟେନ ଲଘୁଃ ଲଘୁତମ ଓ ଲଘିଷ୍ଠ। "ସର୍ବୈକାନ୍ୟକିଂ ଯତ୍ତଦଃ କାଲେ ଦା", ଅ ୫।୩।୧୫। ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ- ସର୍ବ, ଏକ, ଅନ୍ୟ, କିମ୍, ଯଦ୍, ତଦ୍-ଶବ୍ଦରୁ କାଳ ଅର୍ଥରେ ସ୍ୱାର୍ଥରେ 'ଦା' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ। ସଦା, ସର୍ବଦା, ଏକଦା, ଅନ୍ୟଦା, କଦା, ଯଦା, ତଦା ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦିତ ହୁଏ। ଏହି ସବୁ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାରେ ବ୍ୟାକରଣ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଅନୁକରଣ କରି ଚାଲି ଆସୁଅଛି। "ତେନ ନିର୍ବୃତ୍ତମ୍" ଅ ୫।୧।୭୯। ଏକଦିନରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟ 'ଆହ୍ନିକ', ଏହା ଭାଷା ବ୍ୟାକରଣରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି।

"ମନୋର୍ଜାତାବଞ୍ୟତୌ ଷୁକ୍ ଚ" ଅ ୪।୧।୧୬୧। ମନୁ ଶବ୍ଦରୁ ଅଞ୍ ଓ ଯତ୍-ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ। ଜାତି ଅର୍ଥ ବୁଝାଇଲେ- 'ମାନବ, ମନୁଷ୍ୟ', ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ବ୍ୟବହୃତ। ଭାଷା ବ୍ୟାକରଣରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପତ୍ତି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଅନୁଶୀଳନରେ କରାଯାଇ ଅଛି। ଏହିପରି "ସୁଖାଦିଭ୍ୟଶ୍ଚ" ଅ ୫।୨।୧୩୧। ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ସୁଖାଦି ପ୍ରାତିପଦିକରୁ ମତୁପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅର୍ଥରେ 'ଇନି' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ। ସୁଖୀ ଓ ଦୁଃଖୀ, ଅର୍ଥାତ୍ ସୁଖ ପାଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଦୁଃଖ ପାଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି। ଏହା ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଅନୁରୂପ ଅଟେ। "ବଲାଦିଭ୍ୟୋ ମତୁବନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍" ଅ ୫।୨।୧୩୬। 'ବଳ' ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରୁ 'ମତୁପ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିକଳ୍ପରେ ହୋଇ ବଳବାନ୍ ଓ ବଳୀ, ଏବଂ ଉତ୍ସାହବାନ୍, ଉତ୍ସାହୀ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ନିଷ୍ପନ୍ନ। ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟବହାର ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି। "ପ୍ରଶସ୍ୟସ୍ୟ ଶ୍ରଃ" ଅ ୫।୩।୬୦। ସ୍ୱରାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ "ପ୍ରଶସ୍ୟ" ଶବ୍ଦର 'ଶ୍ର' ଆଦେଶ ହୁଏ।

ଅତିଶୟେନ ପ୍ରଶସ୍ୟଃ, ପ୍ରଶସ୍ୟ+ଇଷ୍ଠନ୍=ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ । "ଜ୍ୟ ଚ" ଅ ୫।୩।୬୧। ପ୍ରଶସ୍ୟ ଶବ୍ଦରୁ ଇଷ୍ଠନ୍ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରେ ଥିଲେ 'ଜ୍ୟ' ମଧ୍ୟ ଆଦେଶ ହୁଏ । ଅନ୍ୟେଷା-ମତିଶୟେନ ବୃଦ୍ଧଃ,ବୃଦ୍ଧ+ଇଷ୍ଠନ୍ = ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ।

ଏହି ସବୁ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷା ବ୍ୟାକରଣରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଅନୁରୂପ ଅଟେ । "ଛାତ୍ର୍ୟାଦୟଃ ଶାଳାୟାମ୍" । ଅ ୬।୨।୮୬, ଶାଳା ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ଛାତ୍ର୍ୟାଦି ଗଣପଠିତ ଶବ୍ଦ ଆଦ୍ୟୁଦାତ୍ତ ହୁଏ । ଛାତ୍ରସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍ ଏହି ବିଗ୍ରହରେ ଛାତ୍ର ଶବ୍ଦରୁ ଅପତ୍ୟ ଅର୍ଥରେ "ଅତ ଇଞ୍", ଅ ୪।୧।୯୫ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଇଞ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ ଛାତ୍ରି ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଏହିପରି ବ୍ୟାଡ଼ସ୍ୟ ଅପତ୍ୟଂପୁମାନ୍ ବ୍ୟାଡିଃ । ଛାତ୍ରେଃ ଶାଳା, ବ୍ୟାଡ଼େଃ ଶାଳା ଇତ୍ୟାଦି ବିଗ୍ରହରେ ଛାତ୍ରିଶାଳା, ବ୍ୟାଡ଼ିଶାଳା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ପୂର୍ବରୁ (ଛାତ୍ରି, ବ୍ୟାଡି) ଆଦ୍ୟୁଦାତ୍ତ ବିଧାନ ଛାତ୍ର୍ୟାଦୟଃ ଶାଳାୟାମ୍" ସୂତ୍ରସମ୍ମତ ଅଟେ ।

ବାସୁଦେବ ଅଗ୍ରବାଲା, ପ୍ରଣୀତ "ପାଣିନିକାଳୀନ ଭାରତବର୍ଷ" ପୁସ୍ତକରେ 'ଛାତ୍ର୍ୟାଦୟଃ ଶାଳାୟାମ୍" ଏହି ସୂତ୍ର ପ୍ରମାଣ ବଳରେ "ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଛାତ୍ରୀମାନେ 'ଚରଣ' ମାନଙ୍କରେ ଛାତ୍ରାବାସରେ ରହି ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ" ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏପରି ଉଲ୍ଲେଖ ପ୍ରମାଦଗ୍ରସ୍ତ, ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଛାତ୍ର ଶବ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ଛାତ୍ରା ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଛାତ୍ରୀ ହୁଏନାହିଁ ।

ପ୍ରାତିପଦିକରୁ ଯେପରି "ସୁପ୍" ଓ "ତଦ୍ଧିତ" ଦୁଇ ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ନିରୂପିତ ଅଟେ, ଧାତୁରୁ ସେହିପରି "ତିଙ୍" ଓ "କୃତ୍" ଦୁଇପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ତିଙ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅର୍ଥ କର୍ତ୍ତୃ, କର୍ମ ଭାବ (କ୍ରିୟା) ସଂଖ୍ୟା ଓ କାଳ । "ଲଃ କର୍ମଣି ଚ ଭାବେ, ଚାକର୍ମକେଭ୍ୟଃ" ଅ ୩।୪।୬୯" । ଅର୍ଥାତ୍ ସକର୍ମକ ଧାତୁରୁ କର୍ତ୍ତୃ ଓ କର୍ମ ଅର୍ଥରେ ଏବଂ ଅକର୍ମକ ଧାତୁରୁ କର୍ତ୍ତୃ ଓ ଭାବ (କ୍ରିୟା) ଅର୍ଥରେ ଲକାରର ବିଧାନ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସମ୍ମତ । କର୍ତ୍ତା ଅର୍ଥରେ ତିଙ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଲେ ତିଙ୍ ଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତା ଉକ୍ତ ହେବାରୁ "ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥ ଲିଙ୍ଗ ପରିମାଣ ବଚନ ମାତ୍ରେ ପ୍ରଥମା", ଅ ୨।୩।୪୬। ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତୃ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା ରାମଃ ଘଟଂ କରୋତି । କୃ ଧାତୁ ସକର୍ମକ ହେତୁ କର୍ତ୍ତୃ ଅର୍ଥରେ ତିଙ୍‌ର ବିଧାନ କରାଯାଇ କର୍ତ୍ତା (ରାମ) ଶବ୍ଦରୁ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି । ଏହିପରି କର୍ମ ଅର୍ଥରେ ତିଙ୍‌ର ବିଧାନ କରାଗଲେ କର୍ମ ଉକ୍ତ ହେବାରୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୂତ୍ରାନୁସାରେ କର୍ମ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଯେପରି ରାମେଣ ଘଟଃ କ୍ରିୟତେ, କର୍ତ୍ତା ଅନୁକ୍ତ ହେବାରୁ କର୍ତ୍ତୃବାଚକ ଶବ୍ଦରୁ "କର୍ତ୍ତୃକରଣୟୋସ୍ତୃତୀୟା" । ଅ ୨।୩।୧୮। ସୂତ୍ରାନୁସାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

ପ୍ରାଦେଶିକ-ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣରେ— ରାମ ଘଟ କରୁଅଛି ଓ ରାମ ଦ୍ୱାରା ଘଟ କରାଯାଉଅଛି । ଏପରି ପ୍ରୟୋଗ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ-ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୂତ୍ରରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଅଛି । ଅତଏବ—

"ଯସ୍ମିନ୍ନର୍ଥେ ବିଧୀୟନ୍ତେ ତବ୍ୟଲ୍‌ବ୍ୟାଦି କ୍ତକ୍ତାଃ
ସମାସୋ ବା ଭବେଦ୍ ଯତ୍ର ସ ଉକ୍ତ ପ୍ରଥମା ତତଃ"

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ଅର୍ଥରେ 'ତବ୍ୟ' ପ୍ରଭୃତି (ତିଙ୍) ଓ ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଧାନ କରାଯାଏ, ତାହା (ସେହି ଅର୍ଥ) ଉକ୍ତ ହୋଇ "ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥଲିଙ୍ଗ ପରିମାଣ ବଚନ ମାତ୍ରେ" ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ବିଧାନ କରାଯାଏ ।

'ରାମଃ ଘଟଂ କରୋତି' ଏହି ପ୍ରୟୋଗରେ କର୍ତ୍ତୃ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ 'କର୍ତ୍ତା' ଉକ୍ତ ହେବାରୁ କର୍ତ୍ତୃବାଚକ ଶବ୍ଦରୁ ପର ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି । ଏହିପରି 'ଭବତା ସ୍ଥେୟମ୍' ଏହି ପ୍ରୟୋଗରେ 'ସ୍ଥା' ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ହେତୁ ଭାବ ଅର୍ଥରେ 'ଭବ୍ୟ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ କର୍ତ୍ତା ଅନୁକ୍ତ ହେବାରୁ 'କର୍ତ୍ତୃ' ଶବ୍ଦରୁ ପର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

"ଶତେନ କ୍ରୀତଃ ଅଶ୍ୱଃ-ଶତ୍ୟଃ" ଏହି ଉଦାହରଣରେ 'ଶତ' ଶବ୍ଦରୁ 'କ୍ରୀତ' ଅର୍ଥରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବାରୁ ତାହା କର୍ତ୍ତାର ବୋଧକ ହେତୁ 'ଶତ୍ୟଃ ଅଶ୍ୱଃ' ଏଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି !

ସମାସରେ "ଗ୍ରାମମ୍ ଗତଃ-ଗ୍ରାମଗତଃ", ଏହି ପ୍ରୟୋଗରେ 'ଯେ ଗାଁକୁ ଯାଇଛି' ତାକୁ ବୁଝାଇବାରୁ 'କର୍ତ୍ତା' ଉକ୍ତ ହୋଇ ପୂର୍ବ ନିୟମ ଅନୁସାରେ 'କର୍ତ୍ତୃ' ଶବ୍ଦରୁ ପର ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

'ଭୂ' ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ହେତୁ 'ବର୍ଷା ହେଉଅଛି' ଏହି ଅର୍ଥରେ 'ବୃଷ୍ଟିର୍ଭବତି', କର୍ତ୍ତୃ ଅର୍ଥରେ 'ତିଙ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଧାନ କରାଯାଏ ଏବଂ ଭାବ (କ୍ରିୟା) ଅର୍ଥରେ 'ତିଙ୍'ର ବିଧାନ କରାଗଲେ 'ବୃଷ୍ଟ୍ୟା ଭୂୟତେ'ର ପ୍ରୟୋଗ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଭାବର ଅର୍ଥ 'କ୍ରିୟା' ହେବାରୁ, କ୍ରିୟାରେ ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନର ଅନ୍ୱୟ ନ ଥିବାରୁ ସର୍ବତ୍ର ଏକବଚନର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ଯେପରି ବୃଷ୍ଟ୍ୟା ଭୂୟତେ, ବୃଷ୍ଟିଭିଃ ଭୂୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ।

କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସାଧାରଣତଃ "କର୍ତ୍ତରି କୃତ୍", ଅ ୩।୪।୬୭ ସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ କର୍ତ୍ତୃ-ଅର୍ଥରେ ହେଉଥିବାରୁ "ଣ୍ୱୁଲ୍ ତୃଚୌ", ଅ ୩।୧।୧୩୩ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା

କୃ ଧାତୁର ଣ୍ବୁଲ୍ = କାରକ ଓ ତୃଚ୍ = କର୍ତ୍ତା ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପାଦନ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସମ୍ମତ ହୋଇ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷା ବ୍ୟାକରଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଅଛି ।

ଏହିପରି ତବ୍ୟ ଓ ଅନୀୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ କର୍ତ୍ତା ଅର୍ଥରେ ନ ହୋଇ "ତୟୋରେବ କୃତ୍ୟକ୍ତଖଲର୍ଥାଃ" ଅ ୩।୪।୭୦। ଅର୍ଥାତ୍ କୃତ୍ୟ, କ୍ତ ଓ ଖଲର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟୟ କର୍ମ ଓ ଭାବ ଅର୍ଥରେ ହେବାରୁ "ଜଲଂ ପେୟମ୍, ଜଲଂ ପାତବମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଅନୁରୂପ ଭାଷା ବ୍ୟାକରଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ଅତଏବ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷା-ବ୍ୟାକରଣରେ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ, କର୍ମବାଚ୍ୟ, ଏପରି ଉଲ୍ଲେଖ ସର୍ବଥା ଭ୍ରମାତ୍ମକ ଅଟେ । କେବଳ M. R. KALE ପ୍ରଣୀତ ଓ ମୋତିଲାଲ ବନାରସୀ ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୁଦ୍ରାପିତ "A Higher Sanskrit Grammar" ପୁସ୍ତକର ପୃ ୧୩୮-୧୩୯ ସ୍ଥାରେ "କର୍ତ୍ତରି ପ୍ରୟୋଗ" "କର୍ମଣି ପ୍ରୟୋଗ" ଓ "ଭାବେ ପ୍ରୟୋଗ" ଲେଖାଯାଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ବାଙ୍ମୟରେ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ, କର୍ମବାଚ୍ୟ, ଭାବ-ବାଚ୍ୟ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦୃଷ୍ଟି ପଥାରୂଢ ହୁଏନାହିଁ ।

ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ

ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈୟାକରଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବର୍ଗୀକରଣଙ୍କ ବିମର୍ଶ

ପ୍ରାଚୀନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ସୂତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥର ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନ, "ସୂଚନାତ୍ ସୂତ୍ରମ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ବହ୍ୱର୍ଥପ୍ରକାଶକ ସୂଚନାମାତ୍ର ହିଁ 'ସୂତ୍ର'।

ଅତଏବ ବେଦାନ୍ତସୂତ୍ରର 'ଭାମତୀ-' ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ବାଚସ୍ପତି ମିଶ୍ର ଲେଖିଅଛନ୍ତି- "ଲଘୁନି ସୂଚିତାର୍ଥାନି ସୂତ୍ରାକ୍ଷର ପଦାନି ଚ,

ସର୍ବତଃ ସାରଭୂତାନି ସୂତ୍ରାଣ୍ୟାହୁର୍ମନୀଷିଣଃ"।

ଅତଏବ "ଅଲ୍ପାକ୍ଷରମସଂଦିଗ୍ଧମ୍" ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରଲକ୍ଷଣ, ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଅଛି। ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ, ଭାରତବର୍ଷରେ ସୂତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ-ପ୍ରଣୟନ କେବଳ ସୂଚନାମାତ୍ରକ, ଅଟେ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ-କାଳରେ ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଗ୍ରନ୍ଥଦ୍ୱାରା ସୂତ୍ରାର୍ଥ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ। ଅତଏବ ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥାଭିପ୍ରାୟ ବୁଝିବା ପାଇଁ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ପତଞ୍ଜଳି- ଅ ୧।୧।୧ ସୂତ୍ରରେ "ନ କେବଲଂ ଚର୍ଚାପଦାନି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନମ୍ 'ବୃଦ୍ଧିଃ ଆତ୍ ଐଚ୍' ଇତି। କିଂ ତର୍ହି, ଉଦାହରଣମ୍, ପ୍ରତ୍ୟୁଦାହରଣମ୍, ବାକ୍ୟାଧ୍ୟାହାରଃ' ଏତତ୍ସମୁଦିତଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଂ ଭବତି"। ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ପଦଚ୍ଛେଦ, ପୂର୍ବ-ପ୍ରକରଣସ୍ଥ ପଦର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ଓ ସୂତ୍ରବାହ୍ୟ ପଦର ଯୋଗ. (ବାକ୍ୟାଧ୍ୟାହାର) ଉଦାହରଣ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟୁଦାହରଣ. ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅଟେ।

ଏହି ମର୍ମରେ "ପଦଚ୍ଛେଦଃ ପଦାର୍ଥୋକ୍ତିଃ ବିଗ୍ରହୋ ବାକ୍ୟ ଯୋଜନା,

ପୂର୍ବପକ୍ଷସମାଧାନଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଂ ପଞ୍ଚଧା ସ୍ମୃତମ୍"।

ଏହି ନିୟମ ପରମ୍ପରା ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ଚାଲି ଆସୁଅଛି। ଏହି ସବୁ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ-ନିୟମରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥରେ ପଦଚ୍ଛେଦ, ପଦାର୍ଥ, ବିଗ୍ରହ, ଅନୁବୃତ୍ତି, ବାକ୍ୟ-ଯୋଜନା, ଉଦାହରଣ, ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଓ ତା'ର ସମାଧାନ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥ-ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ, ଏହିଭଳି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥର ନାମାନ୍ତର- ବୃତ୍ତିଗ୍ରନ୍ଥ। ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ବୃତ୍ତିଗ୍ରନ୍ଥ ମହାଭାଷ୍ୟଉଲ୍ଲେଖାନୁସାରେ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ। ଅର୍ଥାତ୍ ମହାଭାଷ୍ୟ

ସଂକଳନ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥ । "ସ୍ଥାନିବଦାଦେଶୋଽନଲ୍‌ବିଧୌ" ଅ ୧।୧।୫୬ ସୂତ୍ରରେ ମହାଭାଷ୍ୟରେ "ଯତ୍ତଦସ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧାଭିଷିକ୍ତ ମୁଦାହରଣଂ ଭବତି, ତଦପି ସଂଗୃହୀତଂ ଭବତି କଂପୁନସ୍ତତ୍‌ ପଟ୍‌ବ୍ୟା, ମୃଦ୍‌ବ୍ୟା," ଏହି ମହାଭାଷ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ କୈୟଟ "ସର୍ବବୃତ୍ତିଷୂଦାହୃତତ୍ୱାତ୍‌" । ଏହି ମହାଭାଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ମହାଭାଷ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଦୁଇଗୋଟି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥ ଥିଲା ଏବଂ ମହାଭାଷ୍ୟ ପରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ସେ ସବୁରେ ମହାଭାଷ୍ୟପଙ୍କ୍ତି, ଅନୁସୃତ ହୋଇଅଛି ।

ମହାଭାଷ୍ୟ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ- ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ ପାଣିନି ନିଜକୁହିଁ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଗ୍ରନ୍ଥର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣେତା ବୋଲି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଜନ୍ମେ । ତା'ର କାରଣ, "ଆକଡାରାଦେକା ସଂଜ୍ଞା" ଅ ୧।୪।୧ ସୂତ୍ର ମହାଭାଷ୍ୟରେ- ,'କଥଂ ତୁ ଏତତ୍‌ ସୂତ୍ରଂ ପଠିତବ୍ୟମ୍‌,- ଆକଡ଼ାରାଦେକା ସଂଜ୍ଞା, ଆହୋସ୍ୱିତ୍‌ ପ୍ରାକ୍‌କଡାରାତ୍‌ ପରଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍‌, କୁତଃ ପୁନରୟଂ ସନ୍ଦେହଃ । ଉଭୟଥା ହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟେଣ ଶିଷ୍ୟାଃ ସୂତ୍ରଂ ପ୍ରତିପାଦିତାଃ । କେଚିଦାକଡ଼ାରାଦେକାସଂଜ୍ଞା, କେଚିତ୍‌ ପ୍ରାକ୍‌କଡାରାତ୍‌ ପରଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍‌" । ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ପାଣିନି ନିଜେ,ସ୍ୱୋପଜ୍ଞ-ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ, ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦୁଇଟି ମାର୍ଗରେ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସୂତ୍ର-ପ୍ରବଚନ କାଳରେ ସୂତ୍ରର ବୃତ୍ତି, ଉଦାହରଣ ପ୍ରତ୍ୟୁଦାହରଣ ଦେବା ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ମହାଭାଷ୍ୟ ଦୀପିକାରେ "ଇଗ୍‌ୟଣଃ ସଂପ୍ରସାରଣମ୍‌" ଅ ୧।୧।୪୫ ସୂତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି- "ଉଭୟଥା ହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟେଣ ଶିଷ୍ୟାଃ ପ୍ରତିପାଦିତାଃ, କେଚିଦ୍‌ ବାକ୍ୟସ୍ୟ କେଚିଦ୍‌ ବର୍ଣ୍ଣସ୍ୟ" । ଅର୍ଥାତ୍‌ ପାଣିନି, ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଶୈଳୀରେ 'ଇଗ୍‌ୟଣଃ ସଂପ୍ରସାରଣମ୍‌'ର ଅର୍ଥ ବତାଇ ଅଛନ୍ତି । କେତେକ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଯଣ୍‌ ସ୍ଥାନରେ 'ଇକ୍‌' ଏହି ବାକ୍ୟକୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଯଣ୍‌ ସ୍ଥାନରେ 'ଇକ୍‌' ବର୍ଣ୍ଣକୁ । ଏହି ସବୁ ପ୍ରମାଣରୁ ପାଣିନିକର୍ତ୍ତୃକ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବୃତ୍ତି ବିରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ନ୍ୟାସ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣେତା, 'ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି'- ଶ୍ୱଭୂତିକୃତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍‌ "ଶ୍ର୍ୟୁକଃ କିତ" ଅ ୭।୨।୧୧ ସୂତ୍ର- ବୃତ୍ତି ସଂବଳିତ କାଶିକା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ଜିନେନ୍ଦ୍ର ବୁଦ୍ଧିଙ୍କ ମତରେ "କେଚିତ୍‌, ଶ୍ୱଭୂତି ବ୍ୟାଡିପ୍ରଭୃତୟଃ 'ଶ୍ର୍ୟୁକଃ କିତ' ଇତ୍ୟତ୍ର ଦ୍ୱିକକାରନିର୍ଦ୍ଦେଶେନ ହେତୁନା ଚର୍ତ୍ତ୍ୱ-ଭୂତୋ ଗକାରଃ ପ୍ରଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଇତ୍ୟେବମାଚକ୍ଷତେ"

"ଅଚଃ ପରସ୍ମିନ୍ ପୂର୍ବବିଧୌ" ଅ ୧।୧।୫୭, ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ "ଦ୍ରୋଷ୍ୟାମ୍ୟହଂ ପାଦକର୍ମୌଦବାଦ୍ଧଂ ତତଃ ଶ୍ୱୋଭୂତେ ଶାତନୀଂ ପାତନୀଂ ଚ । ନେତାଗ୍ରବାଗଚ୍ଛତଂ ଧାରଣୀଂ ଶ୍ରବଣୀଂ ଚ ତତଃ ପଶ୍ଚାତ୍ ସ୍ରଂସ୍ୟତେ ଧ୍ୱଂସ୍ୟତେ ଚ" । 'ଶ୍ୱୋଭୂତେ' ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଜଣାଯାଏ 'ଶ୍ୱୋଭୂତି' ନାମକ କେହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ସ୍ୱଗୁରୁଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୂତ୍ରର ଉଦାହରଣ ବୃତ୍ତ ଥିଲେ । ଏହି ଶ୍ଲୋକ, ଶ୍ୱୋଭୂତିଙ୍କ ଗୁରୁଙ୍କଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ । କେହି ଶ୍ୱୋଭୂତି, ପାଣିନିଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି ଅଭ୍ୟାସ ଦିଅନ୍ତି ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧିଙ୍କ ଉଦ୍ଧୃତ 'ତ୍ରୁ୍ୟକଃ କଥ,'- ସୂତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରୁ 'ବ୍ୟାଡି' ଜଣେ, 'ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ'- ବୃତ୍ତିକାର ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । 'କୁଣି' ନାମକ ଜଣେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବୃତ୍ତିପ୍ରଣେତା ଥିଲେ । ଭର୍ତ୍ତୃହରି, କୈୟଟ ପ୍ରଭୃତି କୁଣିଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଅ ୧।୧।୭୩। ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ- ଭର୍ତ୍ତୃହରି, "ଅତ ଏଷାଂ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଂକୁଣିନାପି ତର୍ଦ୍ଦେ ତଦ୍ଗ୍ରହଣଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ଅତୋ ଗଣପାଠ ଏବ ଜ୍ୟାୟାନ୍, ଅପ୍ୟାପି ବୃତ୍ତିକାରସ୍ୟ ଇତୋତଦନେକ ପ୍ରତିପାଦୟତି ।

ଅ ୧।୧।୭୫। ମହାଭାଷ୍ୟ ପ୍ରଦୀପରେ କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି,- କୁଣିନା ପ୍ରାଗ୍ ଗ୍ରହଣମ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦେଶାର୍ଥମ୍ । ବ୍ୟବସ୍ଥିତବିଭାଷାର୍ଥଞ୍ଚ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ । ଭାଷ୍ୟକାରସ୍ତୁ କୁଣିଦର୍ଶନମଶିଶ୍ରିୟତ୍ ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ-ବୃତ୍ତିକାରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'ବ୍ୟାଘ୍ରଭୂତି' ଅନ୍ୟତମ । ମହାଭାଷ୍ୟରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେ ପାଣିନିଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ । "ଚନ୍ଦ୍ରଗୋମିନ୍' ପ୍ରଥମେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଅନୁସାରେ ବ୍ୟାକରଣ ଲେଖି ସେଥିରେ ସେ ନିଜେ ବୌଦ୍ଧ ଥିବାରୁ ବୌଦ୍ଧ ସଂପ୍ରଦାୟର ସମୁନ୍ନତି ପାଇଁ ନୂତନ ମତ ଉତ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୋମିନ୍‌ଙ୍କ ଲେଖା, ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୪୭୦ ରେ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ପରେ କାଶିକାକାର- ଜୟାଦିତ୍ୟ ଓ ବାମନଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

ପ୍ରାୟ ୬୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କାଶିକା ଗ୍ରନ୍ଥର ନିର୍ମାଣ । ସେଥିରେ ଜୟାଦିତ୍ୟଙ୍କ କୃତ- ଅ ୧ ରୁ ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (କେତେକଙ୍କ ମତ) ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମତରେ ଜୟାଦିତ୍ୟ ଅ ୧ ରୁ ୫ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲେଖିଥିଲେ, ଏବଂ ବାକି ୩ ଅଧ୍ୟାୟ ବାମନଙ୍କ କୃତ ଅଟେ ।

ଚୀନଯାତ୍ରୀ-ହୁଏନସାଂଙ୍କ ମତରେ ଜୟାଦିତ୍ୟ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୬୬୦ ରେ ଦେହ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ଯଦି ଏହା ପ୍ରମାଣ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ତେବେ କାଶିକା ଗ୍ରନ୍ଥ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ସପ୍ତମ

ଶଛାଢୀର କୃତ ଅଟେ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ବାମନ-ଜୟାଦିତ୍ୟ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମତରେ ଜୟାଦିତ୍ୟ ଓ ବାମନ ପୃଥକ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଟନ୍ତି । ଉଭୟେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଅଟନ୍ତି ।

କାଶିକା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ପରମ୍ପରାର ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ କରି ସେମାନେ ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ କରି ନାହାନ୍ତି । କାଶ୍ମୀର ଦେଶର ରାଜା-ଜୟପାଲଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ଜୟାଦିତ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର କାଶିକାବୃତ୍ତି, ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଟେ । ଏହା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ-କ୍ରମରେ ଶୋଭନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ପ୍ରଣୀତ । ଏଥିରେ ଅନୁବୃତ୍ତି ଉଦାହରଣ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୁଦାହରଣ ବିଶଦ ଭାବରେ ଉପନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥୋଦାହୃତ-ସୌନାଗ ନାମକ-ବୈୟାକରଣ ଓ ଆପିଶଲି-ବୈୟାକରଣଙ୍କ ପରିଚୟ କାଶିକା ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ । ବାର୍ତ୍ତିକକାର-କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ସନ୍ନିବେଶିତ ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କର ପରିଚୟ ଏହି କାଶିକା ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ବୈୟାକରଣ ଚନ୍ଦ୍ରଗୋମିନ୍‌ଙ୍କ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ମାର୍ଗରେ କାଶିକା ଗ୍ରନ୍ଥ ବିରଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅତଏବ ଚନ୍ଦ୍ରଗୋମିନ୍-ବ୍ୟାଖ୍ୟାନୁସାରେ କାଶିକାଗ୍ରନ୍ଥ, ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ବିବରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଟେ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ-ବିଦ୍ୱାନ୍-କେଲହର୍ନ (Kel Harns)ଙ୍କ ମତରେ କାଶିକାବୃତ୍ତିରେ ଯେଉଁ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ, କ୍ରମବଦ୍ଧ ଭାବରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା କାତ୍ୟାୟନ ଓ ପତଞ୍ଜଳି-ସମ୍ମତ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଅପେକ୍ଷା ୫୮ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ନ୍ୟୂନ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଅଠାବନ ସୂତ୍ର ମଧ୍ୟରୁ ୧୦ଟି ସୂତ୍ର ମୋଟ ଉପରେ ଅଧିକ ଯୋଗ କରାଯାଇ ଅଛି, ଏବଂ ନଅଟି ସୂତ୍ର ଯୋଗବିଭାଗ-ସଂଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ନଅଟି ସୂତ୍ର ଯୋଗବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ୧୭ଟି ସୂତ୍ର ହୋଇଅଛି । ୧୯ଟି ସୂତ୍ରରେ ମୂଳସୂତ୍ର ସହ ନୂତନ ଶବ୍ଦର ସଂଯୋଗ ସଂସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ଅବଶିଷ୍ଟ ସୂତ୍ର ଗୁଡିକରେ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହି ସବୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ, ବାର୍ତ୍ତିକକାର କାତ୍ୟାୟନ ଏବଂ ମହାଭାଷ୍ୟକାର-ପତଞ୍ଜଳି-ପରିକଳ୍ପିତ ଅଟେ ।

ବିଶେଷତଃ ପୂର୍ବପ୍ରଦର୍ଶିତ-ଯୋଗବିଭାଗ ପ୍ରକ୍ରିୟା, କାତ୍ୟାୟନ ଓ ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଅଛି ।

କାତ୍ୟାୟନଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତିକ ପାଠ ଓ ମହାଭାଷ୍ୟ ବିବରଣୀରୁ ଏବଂ ମହାଭାଷ୍ୟ-ସଂଯୋଜିତ ସମଧିକ ସୂତ୍ରରୁ ସଂଗୃହୀତ ନୂତନ ବିଷୟ ଯାହାକି କାଶିକା ବୃତ୍ତିରେ ପରିଲକ୍ଷିତ

ହୁଏ । ସେ ସବୁ ଚନ୍ଦ୍ରଗୋମିନ୍‌ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ କାଶିକା-ବ୍ୟାକରଣ ନିର୍ମାଣ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅଟେ । କାରଣ, ଚନ୍ଦ୍ରଗୋମିନ୍ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ପଦ୍ଧତି କାଶିକା-ବ୍ୟାକରଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ଅନୁସୃତ ।

ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି — କାଶିକା-ବୃତ୍ତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବୌଦ୍ଧ-ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି ସଂକଳିତ - ନ୍ୟାସ ବା କାଶିକାବିବରଣପଞ୍ଜିକା ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି ନିଜଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି— 'ଶ୍ରୀବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଦେଶୀୟାଚାର୍ଯ୍ୟ' ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି, ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଲେଖା ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ-୭୫ ରେ ହୋଇଥିଲା ।

ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି କୃତ- 'ନ୍ୟାସ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କାଶିକା-ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପ୍ରତିସୂତ୍ର ଓ ଉଦାହରଣ, ପ୍ରତ୍ୟୁଦାହରଣର ବିବରଣ ସହିତ ଜିନେନ୍ଦ୍ର-ବୁଦ୍ଧିଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦରାଶିର ସୂତ୍ରାନୁରୂପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ପଦମଞ୍ଜରୀ :— ନ୍ୟାସଗ୍ରନ୍ଥ ତୁଲ୍ୟ ଏହି ପଦମଞ୍ଜରୀ ଗ୍ରନ୍ଥ, କାଶିକା-ବୃତ୍ତିର ଅନ୍ୟତର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହାର ରଚୟିତା ହରଦତ୍ତ । ସେ ଟାମିଲ-ଦେଶାଭିଜନ ହେଲେ ହେଁ ତେଲ୍‌ଗୁ ସାହିତ୍ୟ ସହ ତାଙ୍କର ଘନିଷ୍ଠ-ସମ୍ପର୍କ-ନିହିତ ଥିବାପରି ଜଣାଯାଏ । କାରଣ, ସେ ତାଙ୍କ ଲେଖାରେ ତେଲଙ୍ଗ-ଭାଷା-ବ୍ୟବହୃତ 'କୁଚନଂଗୀ' ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି ।

'ମାଧବୀୟ ଧାତୁବୃତ୍ତି'ରେ ହରଦତ୍ତଙ୍କ ଲେଖାର ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇ ଅଛି । ଷଟ୍‌କାବ୍ୟ ଟୀକାକାର - ମଲ୍ଲିନାଥ ମଧ୍ୟ ହରଦତ୍ତଙ୍କ ଲେଖାର ଉଦ୍ଧାର କରି ଅଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ 'ମାଘ' କାବ୍ୟରେ ହରଦତ୍ତଙ୍କ ଲେଖାର ଉଲ୍ଲେଖ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ବିଶେଷତଃ ମହାଭାଷ୍ୟ-ପ୍ରଦୀପ-ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର-ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କୈୟଟ ହରଦତ୍ତଙ୍କ ଲେଖାର ଉଦ୍ଧାର କରିଥିବାରୁ ହରଦତ୍ତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଏକାଦଶ ବା ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ବ୍ୟକ୍ତିପରି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

ଭର୍ତ୍ତୃହରି :— ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କ ବିଷୟରେ ବିଭିନ୍ନ ମତର ଅବତାରଣ କରାଯାଏ । କେହି କେହି କହନ୍ତି — ଭର୍ତ୍ତୃହରି ୩ଜଣ । ପ୍ରଥମ ଭର୍ତ୍ତୃହରି - ବାକ୍ୟପଦୀୟ କର୍ତ୍ତା, ଦ୍ୱିତୀୟ— ମହାଭାଷ୍ୟର ସେତୁଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା ଏବଂ ତୃତୀୟ ଭର୍ତ୍ତୃହରି—ନୀତିଶତକ ପ୍ରଭୃତି ଶତକତ୍ରୟର କର୍ତ୍ତା । ଏ ସବୁ ବିଷୟ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣୀୟ ।

ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକ- ଇତ୍ସିଙ୍ଗଙ୍କ ମତରେ, 'ଭର୍ତ୍ତୃହରି' ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି । ସେ କି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରାଶିର କର୍ତ୍ତା । କେହି କେହି କହନ୍ତି ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟଙ୍କର ସହୋଦର ଏବଂ

ଅନ୍ୟ କେତେକ କହନ୍ତି ଭର୍ତ୍ତୃହରି ରାଜା ଥିଲେ ଇତ୍ୟାଦି । ଏ ସବୁର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ଏଠାରେ ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ଭର୍ତ୍ତୃହରି-ପ୍ରଣୀତ ବାକ୍ୟପଦୀୟ— ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଦାର୍ଶନିକ ପଦ୍ଧତିରେ ବ୍ୟାକରଣ ବିବେଚନା ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ବାକ୍ୟପଦୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନର ମୌଳିକ ଭିତ୍ତି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ନୁହେଁ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ୧- ବ୍ରହ୍ମ ବା ଆଗମ କାଣ୍ଡ, ୨- ବାକ୍ୟକାଣ୍ଡ ଏବଂ ୩- ପଦ ବା ପ୍ରକୀର୍ଣ୍ଣ କାଣ୍ଡ । କାଣ୍ଡତ୍ରୟ ବିଶିଷ୍ଟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିସମାପ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

୨ୟ- ବାକ୍ୟକାଣ୍ଡ- ବିଷୟରେ 'ରାଜତରଙ୍ଗିଣୀ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସମ୍ୟକ୍ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇ ଅଛି ଓ ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କ ଜୀବନଚରିତବୃତ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଅଛି ।

ଭର୍ତ୍ତୃହରି-ପ୍ରଣୀତ— 'ମହାଭାଷ୍ୟ-ଦୀପିକା' ଜର୍ମାନ ଦେଶର ରାଜଧାନୀ-'ବର୍ଲିନ'-ନଗରସ୍ଥ ପୁସ୍ତକାଳୟରେ ସଂରକ୍ଷିତ ଅଛି । ମହାଭାଷ୍ୟର ପ୍ରଦୀପବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର - କୈୟଟ ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କ କୃତ ମହାଭାଷ୍ୟ ଦୀପିକା ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି ପ୍ରଦୀପ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ନିଜର କୃତି ସନ୍ନିବେଶିତ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତଭୂମି ମଣ୍ଡନ କରିଥିଲେ ବୋଲି, ଚୀନ୍ ପରିବ୍ରାଜକଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟ ପ୍ରଦୀପରେ "ଭାଷ୍ୟାବ୍ଧିଃ କ୍ୱାତି-ଗମ୍ଭୀରଃ କ୍ୱାହଂ ମନ୍ଦମତିସ୍ତତଃ । ଛାତ୍ରାଣାମୁପହାସ୍ୟତ୍ୱଂ ଯାସ୍ୟାମି ପିଶୁନାତ୍ମନାମ୍, ତଥାପି ହରିବଦ୍ଧେନ ସାରେଣ ଗ୍ରନ୍ଥସେତୁନା, କ୍ରମମାଣଃ ଶନୈଃ ପାରଂ ତସ୍ୟ ଯାସ୍ୟାମି ପଙ୍ଗୁବତ୍ ।"

କୈୟଟଙ୍କ ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କ ବିରଚିତ ସେତୁଗ୍ରନ୍ଥ, ମହାଭାଷ୍ୟାର୍ଥ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ଅତୁଳନୀୟ-ତନ୍ତ୍ର ରୂପେ ବିବେଚିତ ହୁଏ ।

କୈୟଟ :— ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକ, ଜୈୟଟାତ୍ମଜ-କୈୟଟ, ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କ ସେତୁଗ୍ରନ୍ଥାନୁରୂପ ମହାଭାଷ୍ୟ-ପ୍ରଦୀପ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର କର୍ତ୍ତା ଅଟନ୍ତି । ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେ । କୈୟଟ,ବୃଦ୍ଧି, କାଶ୍ମୀରଭଞ୍ଜନ ଓ କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ-କାର ମମ୍ମଟଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି କେତେକ ମତପୋଷଣ କରନ୍ତି ।

ମହାଭାଷ୍ୟାର୍ଥ-ପ୍ରତିପାଦନରେ କୈୟଟଙ୍କ ଲେଖା ଶିରୋଧାର୍ଯ୍ୟ । ସଂକ୍ଷେପରେ କୁହାଯାଇ ପାରେ, ପ୍ରଦୀପ ନ ଥିଲେ ମହାଭାଷ୍ୟ-ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇପାରନ୍ତା

ନାହିଁ । ଯଦିଓ କୈୟଟଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବହୁ ବୈୟାକରଣ ମହାଭାଷ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜନଶ୍ରୁତି ପ୍ରଚଳିତ, ତଥାପି ସେ ସବୁର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ।

ପଣ୍ଡିତ ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ, କୈୟଟଙ୍କ ମହାଭାଷ୍ୟ-ପ୍ରଦୀପର ବ୍ୟାଖ୍ୟା, 'ଉଦ୍ୟୋତ' ନାମରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ପ୍ରଦୀପଗ୍ରନ୍ଥର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଅଛନ୍ତି । ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ ପ୍ରଣୀତ—ଏହି 'ଉଦ୍ୟୋତର' ବିବରଣ, ନାରାୟଣ ଏବଂ ଈଶ୍ୱରାନନ୍ଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ମଧ୍ୟରେ ମୁସଲମାନଙ୍କ ଭାରତ ଆକ୍ରମଣରେ ଗୋଟିଏ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି କୌଣସି ବୈୟାକରଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନୂତନ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଶାସକମାନେ ବ୍ୟାକରଣ-ବିଷୟରେ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ 'ସାରସ୍ୱତ'-ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଘଟିଲା । ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ପାଣିନୀୟ-ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପୁନରୁଜ୍ଜୀବନ ପାଇଁ ସାରସ୍ୱତ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରତିଘାତକ ସ୍ୱରୂପ ନୂତନ ଢଙ୍ଗରେ ପଣ୍ଡିତ ବିମଳସରସ୍ୱତୀ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ପାଇଁ 'ରୂପମାଳା' ନାମକ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଏହି ରୂପମାଳାର ପ୍ରଣୟନ କାଳ, ଆପାତତଃ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକ ଅଟେ ।

ଏହି ରୂପମାଳା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ସଂଜ୍ଞା, ପରିଭାଷା, ସନ୍ଧି-ସ୍ୱରସନ୍ଧି, ପ୍ରକୃତିଭାବ, ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସନ୍ଧି, ବିସର୍ଗ ସନ୍ଧି କ୍ରମସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଥିଲା । ତତ୍ପରେ ଶବ୍ଦରୂପ ପ୍ରକରଣରେ ଅଜନ୍ତମାଳା, ହଲନ୍ତମାଳା, ସର୍ବନାମମାଳା, ସଂଖ୍ୟାଭେଦ ପ୍ରଭୃତି ଯଥାବିଧି କ୍ରମସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ଥୂଳତଃ ଏହି ରୂପମାଳା ଗ୍ରନ୍ଥ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିରଚିତ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୌମୁଦୀ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଦର୍ଶ ଅଟେ । ଏହି ରୂପମାଳା କର୍ତ୍ତା ବିମଳସରସ୍ୱତୀ ସରଳ-ସୁନ୍ଦର ଭାଷାରେ ଗ୍ରନ୍ଥ-ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଢଙ୍ଗର ବିସ୍ତାର କରିଅଛନ୍ତି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ପ୍ରକ୍ରିୟାକୌମୁଦୀ— ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ଷୋଡ଼ଶ ଶତକର ପୂର୍ବ ଭାଗରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ-ବୁଧଜନ-ରାମଚନ୍ଦ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ବିମଳସରସ୍ୱତୀକୃତ-ରୂପମାଳାକୁ ଭିତ୍ତି କରି ତଦନୁରୂପ ପ୍ରକରଣ ସମୁଚ୍ଚୟ ସନ୍ନିବେଶିତ କରି ପ୍ରକ୍ରିୟା-କୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାକୌମୁଦୀର ଦୁଇଟି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଗ୍ରନ୍ଥ ଯଥାକ୍ରମେ 'ପ୍ରସାଦ' ଓ 'ପ୍ରକାଶ' ନାମରେ ପରିଚିତ ଅଟେ ।

ପ୍ରସାଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର- ବିଠ୍ଠଲାଚାର୍ଯ୍ୟ, ତାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କୈୟଟାଚାର୍ଯ୍ୟ, ତ୍ରିଲୋଚନ ଦାସ, କ୍ଷୀରସ୍ୱାମୀ, ଦୁର୍ଗ ସିଂହ, ଜିନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି, ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ବାମନ,

ହରଦତ୍ତ ଏବଂ ବୋପଦେବ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ମତ ସମୁଦ୍ଧାରଣ କରି ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି ଓ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆରମ୍ଭରୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ନିଜ-ପିତା ଓ ପିତାମହଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବହୁସ୍ଥଳରେ ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈୟାକରଣ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପେକ୍ଷିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକ୍ରିୟା କୌମୁଦୀର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ୍ତରର କର୍ତ୍ତା ଟୀକାକାର ତାଙ୍କ ପୂର୍ବବଂଶଜାତ ଶ୍ରୀନରସିଂହାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ପ୍ରକାଶ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାଶ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୌଢ଼ମନୋରମାରେ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅବଜ୍ଞାପିତ ହୋଇଅଛି ।

ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ— ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଶତକ ୧୬୩୦ ରେ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-କୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣ-ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-କୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣ ବୈୟାକରଣ-ଗୋଷ୍ଠୀ-ଗରିଷ୍ଠ ଭାବରେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି । ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣରେ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ ମହାଭାଷ୍ୟ-ଭାଷିତ ତତ୍ତ୍ୱରାଶିର ଶୃଙ୍ଖଳିତ ସରସ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ଅନିତରସାଧାରଣବୁଦ୍ଧିନୈପୁଣ୍ୟ ତାଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-କୌମୁଦୀରେ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଅଛି । ସେ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀକାର ପାଣିନିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସମାଲୋଚନା କରି ନିଜ ମତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । ଯଥା :— "ଅକଃ ସବର୍ଣ୍ଣେ ଦୀର୍ଘଃ" ଏହି ସୂତ୍ରର ସୂତ୍ରାନ୍ତର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି- "ଅକୋଽକି ଦୀର୍ଘଃ ଇତ୍ୟେବ ସୁବଚମ୍" । ଏହିପରି ମହାଭାଷ୍ୟର ମଧ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି "ଯଦ୍ୟପି ଉପଦର୍ଶ୍ୟତେ ଅନେନ, ଇତି କରଣେ ଘଞ୍ ଭାଷ୍ୟବୃତ୍ତ୍ୟାଦିଷୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଂ ତଥାପି ତତ୍ ପ୍ରୌଢ଼ିବାଦମାତ୍ରମ୍" ଇତ୍ୟାଦି ଲେଖାରୁ ଭଟ୍ଟୋଜି ଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ବୈଦୁଷ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ମିଳେ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ-କାଶିକାର ପ୍ରସାଦ ଓ ପ୍ରକାଶ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୈୟାକରଣଙ୍କ ମତ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ତିରସ୍କୃତ ହୋଇଅଛି ଓ ସେ ନିଜର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ପ୍ରକଟନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଅନିଟ୍ ଅନୁଦାତ୍ତ ଧାତୁ ପ୍ରକରଣରେ (ଅନିଟ୍‌କାରିକା) ସେ
"ନିଜିର୍ ବିଜିର୍ ଶକ୍ତ-ଇଧି ସାନୁବନ୍ଧା ଅମୀ ତଥା
ବିଦଥ ସ୍ଫାନ୍ତ ଦୌର୍ଗାଦେ ସ୍ତୋ ଭାଷ୍ୟେପି ଦୃଶ୍ୟତେ ।
ବ୍ୟାଘ୍ରଭୂତ୍ୟାଦୟସ୍ତ୍ୱେନଂ ନେହ ପେଠୁରିତି ସ୍ଥିତମ୍"

ଇତ୍ୟାଦି କାରିକାରେ ପାଣିନିଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ-ବ୍ୟାଘ୍ରଭୂତିଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣ ସମ୍ପ୍ରତି ଭାରତ ବର୍ଷର ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ହେଉଅଛି ।

ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ-ପ୍ରଣୟନ ପୂର୍ବରୁ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ, 'ଶବ୍ଦକୌସ୍ତୁଭ'-ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ କାଶିକାକାରଙ୍କ ପଦ୍ଧତି ଅନୁସାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ କ୍ରମରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀର ଶେଷ କୃଦନ୍ତ ପ୍ରକରଣରେ ଶେଷରେ—

"ଇତ୍ଥଂ ଲୌକିକଶବ୍ଦାନାଂ ଦିଙ୍‌ମାତ୍ରମିହ ଦର୍ଶିତମ୍,

ବିସ୍ତରସ୍ତୁ ଯଥାଶସ୍ତ୍ରଂ ଦର୍ଶିତଃ ଶବ୍ଦକୌସ୍ତୁଭେ" ।

'ଶବ୍ଦକୌସ୍ତୁଭ' ମହାଭାଷ୍ୟାର୍ଥ ବିବେଚନାରେ ବିଶଦ ବିସ୍ତୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ । କିନ୍ତୁ ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏନାହିଁ, କେବଳ ମହାଭାଷ୍ୟୋକ୍ତ ତୃତୀୟ—ଅଧ୍ୟାୟର ଶେଷ ଆହ୍ନିକମାନ "ଶବ୍ଦକୌସ୍ତୁଭଗ୍ରନ୍ଥ"ରେ ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଅଛି । ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ ଶବ୍ଦକୌସ୍ତୁଭ ଓ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ଛଡ଼ା ପାଣିନୀୟ ଧାତୁପାଠ ଓ ଲିଙ୍ଗାନୁଶାସନର ମଧ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ବୈୟାକରଣ ଭୂଷଣସାରର ମୂଳ କାରିକାସମୂହ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ । ଉକ୍ତ କାରିକାବଳୀର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୂଜ୍ୟ ଗୁରୁ ମହୋଦୟଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କ୍ରମେ ସେହି କାରିକା ସଂକଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ବୈୟାକରଣ ମନୋରଞ୍ଜନମ୍" । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସେ ସ୍ୱକୃତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀର "ପ୍ରୌଢ଼ମନୋରମା" ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା । ଯାହାର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ପଣ୍ଡିତରାଜ ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ ଖଣ୍ଡନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ କୃତ 'ଶବ୍ଦ କୌସ୍ତୁଭ"ର ବିଶଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟା-ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ହୈମକୌମୁଦୀ ଲେଖକଙ୍କ "ମେଘବିଜୟ" ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ବିରଚିତ ହେମଚନ୍ଦ୍ର କୃତ " ଶବ୍ଦାନୁଶାସନ " ଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀର ମୂଳଭିତ୍ତି । ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ କୃତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣ ସ୍ୱରୂପ "ମଧ୍ୟସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ" ଓ "ଲଘୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୌମୁଦୀ" ସ୍ୱଶିଷ୍ୟ ବରଦରାଜଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ ।

ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ପୌତ୍ର ହରିଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ନାଗେଶଭଟ୍ଟ, ଅନ୍ୟ-ନାମ ନାଗୋଜି ଭଟ୍ଟ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ନିର୍ମାତା । ସେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର, ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର । ବ୍ୟାକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାରେ ସେ ବାରଖଣ୍ଡି ବହି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ମୂଳତଃ ବ୍ୟାକରଣ ବିଷୟ ରଚନାରେ ସେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି । ଏହା ଛଡ଼ା ବାଲ୍ମୀକୀୟ ରାମାୟଣ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ସେ ଟୀକାକାର । ନାଗେଶଙ୍କ କୃତିରେ ମହାଭାଷ୍ୟ-ପ୍ରଦୀପ-ଉଦ୍ଦ୍ୟୋତ ପ୍ରଧାନ । ତାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ "ପରିଭାଷେନ୍ଦୁଶେଖର" ସ୍ୱକୃତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ପରିଭାଷେନ୍ଦୁ

ଶେଖର ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ତତଃ ଦ୍ୱାବିଂଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ନାଗେଶଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ପାୟଗୁଣ୍ଡେଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ "ପରିଭାଷେନ୍ଦୁଶେଖର"ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଗଦା ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସ୍ୱରୂପ ବୃହଚ୍ଛବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖର ଓ ଲଘୁଶବ୍ଦେନ୍ଦୁଶେଖର ନାଗେଶଙ୍କ କୃତ । ଲଘୁଶବ୍ଦେନ୍ଦୁ-ଶେଖରରେ ବହୁ ବିଚାର ସହ ପ୍ରୌଢ ମନୋରମା ଗ୍ରନ୍ଥର ସମୁଚିତ ଖଣ୍ଡନ ନାଗେଶଙ୍କ ବିଚାର ଦକ୍ଷତାର ପରିଚୟ ଦିଏ । ପଣ୍ଡିତ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତ କୃତ ଶବ୍ଦକୌସ୍ତୁଭ ଗ୍ରନ୍ଥର 'ବିଷମୀ' ନାମକ ଟୀକା ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା ନାଗେଶଭଟ୍ଟ, ନିଜ ଗୁରୁ ପଣ୍ଡିତ ହରିଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ନାମରେ ମନୋରମା ଗ୍ରନ୍ଥର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ରୂପ "ଶବ୍ଦରତ୍ନ" ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ।

ଐତିହାସିକମାନେ ନାଗେଶଭଟ୍ଟଙ୍କ କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୭ ଶତକ ବୋଲି ମତ ଦିଅନ୍ତି । ସର୍ବଶେଷରେ ନାଗେଶଭଟ୍ଟଙ୍କ କୃତ- ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ 'ଲଘୁମଞ୍ଜୁଷା', ଦାର୍ଶନିକ ବିଚାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣ 'ପରମ ଲଘୁମଞ୍ଜୁଷା' ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ନାଗୋଜିଭଟ୍ଟ ପ୍ରଣୀତ ଅଟେ ।

ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ମଞ୍ଜୁଷାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ବାକ୍ୟପଦୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁକରଣରେ 'ମଞ୍ଜୁଷାଗ୍ରନ୍ଥ' କରାଯାଇ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।

ପାଣିନିଙ୍କ ଶୈଳୀ ଅନୁକରଣରେ ବିରଚିତ ହୋଇଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ ମଧ୍ୟରେ ଚାନ୍ଦ୍ରବ୍ୟାକରଣାନୁଯାୟୀ- ଜୈନେନ୍ଦ୍ର- କର୍ତ୍ତୃକ ବ୍ୟାକରଣ, ଯାହା ୩୦୦୦ ସୂତ୍ରରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଦିଗମ୍ବର ସନ୍ନ୍ୟାସି ଗୋଷ୍ଠୀ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଏହି ଜୈନେନ୍ଦ୍ରବୁଦ୍ଧି, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପଞ୍ଚମଶତକରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ତାହା 'ଜୈନେନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣ' ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ କାଶିକାବୃତ୍ତିରେ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଜୈନେନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ୨ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ବିସ୍ତୃତ ।

ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଜୈନେନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣ, ୩୦୦୦ ସୂତ୍ରରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଏହି ବ୍ୟାକରଣର ଟୀକା ଅଭୟନନ୍ଦୀ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ସ୍ଥୂଳତଃ ଏହି ଜୈନେନ୍ଦ୍ରବ୍ୟାକରଣ ପାଣିନିବ୍ୟାକରଣର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ରୂପ କହିଲେ ଚଳେ ।

ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ବ୍ୟବହୃତ- 'ବିଭାଷା' ଓ 'ଅନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍' ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ବା' ର ବ୍ୟବହାର ଓ ମନୁଷ୍ୟଶବ୍ଦ ବଦଳରେ 'ନୃ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀବ୍ୟବହୃତ ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ଅବିକଳ ଏହି ଜୈନେନ୍ଦ୍ରବ୍ୟାକରଣରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ମହେଶ୍ୱରୋକ୍ତ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶସୂତ୍ର ଓ ଔଣାଦିକ ପ୍ରକରଣ

ଏହି ବ୍ୟାକରଣରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାହିଁ । ଜୈନେନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ପରବର୍ତ୍ତି- ବ୍ୟାକରଣକାର- ଶାକଟାୟନ, ତାଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣରେ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ସଂଖ୍ୟା- ତ୍ରୟୋଦଶ ଲେଖିଛନ୍ତି ଏବଂ ବୈଦିକ ବ୍ୟାକରଣ ଶବ୍ଦ ଶୂନ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟାକରଣରେ ଜୈନେନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ପରି ଶାକଟାୟନ, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସମ୍ମତ 'ବିଭାଷା ଓ ଅନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍' ବଦଳରେ 'ବା' ର ସନ୍ନିବେଶ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସ୍ୱୀକୃତ ନିପାତ, ସର୍ବନାମ ଆତ୍ମନେପଦ ଓ ପରସ୍ମୈପଦ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଶାକଟାୟନ, ଗୃଢ, ସଂବାଦ, ତଙ୍ ଓ ଅତଙ୍ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରିଅଛନ୍ତି । ଶାକଟାୟନଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଏହି ବ୍ୟାକରଣର ନାମ 'ଶବ୍ଦାନୁଶାସନ' । ଏହି ଶବ୍ଦାନୁଶାସନରେ ୨ଗୋଟି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ଉଭୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ "ପ୍ରକ୍ରିୟାସଂଗ୍ରହ" ପ୍ରଧାନ ଏବଂ ଏହା ଅଭୟଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଣୀତ ଅଟେ ।

କାତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣ:— ଏହାର ନାମାନ୍ତର- "କଲାପ ଓ କୌମାର" । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ରାଜା- ସାତବାହନଙ୍କ ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ ତାଙ୍କ ସଭା-ପଣ୍ଡିତ 'ସର୍ବବର୍ମନ୍'ଙ୍କୁ, ସଂସ୍କୃତଭାଷାଜ୍ଞାନପାଇଁ ସହଜସାଧ୍ୟ ସୁବୋଧ ବ୍ୟାକରଣ ଅଳ୍ପସମୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ପଣ୍ଡିତ ସର୍ବବର୍ମନ୍ କାତର ହୃଦୟରେ ଶିବଙ୍କୁ ଏ ବିଷୟରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାରୁ ଶିବଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର- 'କୁମାର' (କାର୍ତ୍ତିକେୟ) ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ସର୍ବବର୍ମନ୍‌ଙ୍କୁ ଶୁଣାଇ ଥିଲେ ।

ଏଣୁ ଏହାର ନାମ-— 'କୌମାର' ଏବଂ ମୟୂରବାହନରେ କୁମାର (କାର୍ତ୍ତିକେୟ) ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଥିବାରୁ ମୟୂରର ନାମାନ୍ତର 'କଲାପିନ୍' ନାମରେ ଏହି ବ୍ୟାକରଣର ସୂତ୍ର ସମୂହ "କଲାପମ୍" ବ୍ୟାକରଣ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଏହି କାତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଟୀକାକାର- ଦୁର୍ଗାସିଂହ- କାତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ଚୃସେଟି ପାଦରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ବୋଲି ମତ-ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

୧- ସନ୍ଧିପ୍ରକରଣ- ସଂଜ୍ଞାପାଦ, ସ୍ୱରସନ୍ଧିପାଦ, ସ୍ୱରସନ୍ଧିନିଷେଧପାଦ, ବ୍ୟଞ୍ଜନସନ୍ଧିପାଦ, ବିସର୍ଗସନ୍ଧିପାଦ ଓ ନିପାତପାଦ ।

୨- ନାମପ୍ରକରଣ— ସ୍ୱରାନ୍ତ (ଲିଙ୍ଗ) ପାଦ, ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତପାଦ, ସଖିପାଦ, ଯୁଷ୍ମଦ୍‌ପାଦ, କାରକପାଦ, ସମାସପାଦ, ତଦ୍ଧିତପାଦ, ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟପାଦ ।

୩- ଆଖ୍ୟାତପ୍ରକରଣ— ପରସ୍ମୈପାଦ, ପ୍ରତ୍ୟୟପାଦ, ଦ୍ୱିର୍ବଚନପାଦ, ସଂପ୍ରସାରଣପାଦ, ଗୁଣପାଦ, ଅନୁଷଙ୍ଗପାଦ, ଇଡ଼ାଗମପାଦ ଓ ଧୂଟ୍‌ପାଦ ।

୪- କୃତ୍ପ୍ରକରଣ- ସିଦ୍ଧିପାଦ, ଧାତୁପାଦ, କର୍ମଣିପାଦ, ଧାତୁସମ୍ବନ୍ଧପାଦ ।

ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର ଦୁର୍ଗସିଂହଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । କାତନ୍ତ୍ର ସୂତ୍ର ସମୂହ ଚନୋଟି ପ୍ରକରଣରେ ପରିସମାପ୍ତ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର-ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ, କୃତ୍ ଓ ସ୍ତ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟୟ ପାଦ, ସଂଯୋଜିତ ହୋଇଅଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପଞ୍ଚଦଶ ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଶତକରେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ କାତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଚାର ବହୁଳ ଭାବେ ଥିଲା ।

ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟା— ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ମୁସଲମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳାର ଅବରୋଧ ଓ ଗବେଷଣା ନିମନ୍ତେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-୧୫୫୦ ଶତକରେ ମାଳବରାଜା ଇଠାଲିମ ସାହଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ 'ସାରସ୍ୱତ' ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା ।

ଏହି ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟା କର୍ତ୍ତା ସାଧାରଣତଃ ଅନୁଭୂତ ସ୍ୱରୁପାଚାର୍ଯ୍ୟ ସରସ୍ୱତୀ ଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ଉକ୍ତ ସୂତ୍ର ସମୂହ ପାଇଥିଲେ, କିନ୍ତୁ କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର କୃତ - ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଶେଷରେ ଇତି ଶ୍ରୀନରେନ୍ଦ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବିରଚିତ ସାରସ୍ୱତେ କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର କୃତଂ ଟିପ୍ପନଂ ସମାପ୍ତମ୍ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ନରେନ୍ଦ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟକୃତ ସାରସ୍ୱତର ପ୍ରଚଳନ ପୂର୍ବେ ଥିଲା, ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅନୁଭୂତ ସ୍ୱରୂପାଚାର୍ଯ୍ୟ ତା'ର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣ କରି ୭୦୦' ସୂତ୍ରରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ।

ଅତଏବ ଉକ୍ତ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ —

"ସାରସ୍ୱତୀମ୍ ଋଜୁଂ କୁର୍ବେ ପ୍ରକ୍ରିୟାଂ ନାତିବିସ୍ତରାମ୍", ଏହି ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପ୍ରଚଳନ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଥିଲା ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ 'ଅମୃତ ଭାରତୀ' ପ୍ରବନ୍ଧ-କର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ ନରେନ୍ଦ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ-ବିରଚିତ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ପୂର୍ବେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ଅତଏବ ଅମୃତ ଭାରତୀରେ—

"ଯନ୍ନରେନ୍ଦ୍ର ନଗରି ପ୍ରଭାଷିତଂ ଯଚ୍ଚ ବୈମଲସରସ୍ୱତୀରିତମ୍,
ତନ୍ମୟାତ୍ର ଲିଖିତଂ ତଥାଧିକଂ କିଞ୍ଚିଦେବ କଳିତଂ ସ୍ୱୟା ଧିୟା" ।

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରେ ଅନୁଭୂତ ସ୍ୱରୂପାଚାର୍ଯ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିର ନାମ ନ ହୋଇ କେବଳ ସନ୍ନ୍ୟାସିତ୍ୱର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ ।

ପ୍ରକ୍ରିୟା କୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରସାଦ ଟୀକାରେ ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ନରେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଅଥବା ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ତା'ର କୌଣସି ସୂଚନା ମିଳେ ନାହିଁ । ଏହି ସାରସ୍ୱତ ବ୍ୟାକରଣର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଜ୍ଞାନ ସମ୍ପାଦନ କରି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଅବବୋଧ ମାତ୍ର ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର କାଶ୍ମୀରାଭିଜନ କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ମାଲବାଭିଜନ ଅଟନ୍ତି ।

ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ବହୁ ଟୀକାକାର ନିଜନିଜର ବଂଶ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ ପୂର୍ବକ ଟୀକା ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେକଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

୧- ପୁଞ୍ଜରାଜ; ମାଲବ ମୁସଲମାନ ଶାସକଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ । ସେ ଟୀକାଗ୍ରନ୍ଥ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଲେଖିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ।

"କ୍ଷେତ୍ରେ ବ୍ୟାଧାସ୍ମି ପୁରୁଷୋତ୍ତମସଂଜ୍ଞକେଽସ୍ମିନ୍ ।"

୨- ଅମୃତ ଭାରତୀ— କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର ବିରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

୩- ସୁବୋଧି କାବ୍ୟ-ଦୀପିକାକାର ଚନ୍ଦ୍ରକୀର୍ତ୍ତି ନାମକ ଜୈନସମ୍ପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ ଥିଲେ ।

୪- ଚନ୍ଦ୍ରକୀର୍ତ୍ତି ଟୀକା ପୂର୍ବରୁ ମାଧବ ନାମକ ପଣ୍ଡିତ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଟୀକାକାର ଥିଲେ ।

୫- ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରସାଦ ନାମକ ଟୀକାକର୍ତ୍ତା ବାସୁଦେବ ଭଟ୍ଟ ।

୬- ପଣ୍ଡିତ ଜଗନ୍ନାଥ 'ସାରପ୍ରଦୀପ' ନାମକ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଟୀକାକାର ଥିଲେ ।

୭- ଚନ୍ଦ୍ରକୀର୍ତ୍ତି ନାମକ ଜୈନ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟା-ବାର୍ତ୍ତିକ ନାମରେ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ ।

୮- ରାମ ଭଟ୍ଟ ନାମଧେୟ ପଣ୍ଡିତ "ବିଦ୍ୱତ୍-ପ୍ରବୋଧିନୀ" ନାମକ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଟୀକାକାର ଥିଲେ । ଏହି ଟୀକାକାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶର୍ମା ନାମକ ପଣ୍ଡିତ 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରିକା' ନାମକ ଟୀକା ଲେଖିଥିଲେ ।

୯- ରାମକରଙ୍କ ପୌତ୍ର ଲୋକେଶ୍ୱର ନାମକ ପଣ୍ଡିତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରିକାର ତତ୍ତ୍ୱଦୀପିକା ନାମକ ଟୀକା-ବିରଚନ କରିଥିଲେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ସପ୍ତଦଶ ଶତକରେ ଭଟ୍ଟୋଜିଦୀକ୍ଷିତଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ରଘୁନାଥ ପଣ୍ଡିତ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଲଘୁଭାଷ୍ୟ ନାମକ ଟୀକା ଲେଖି ସେଥିରେ ମହାଭାଷ୍ୟର ପଦ୍ଧତି ଅନୁସାରେ ବ୍ୟାକରଣ ସମ୍ପୃକ୍ତ ବିଷୟମାନଙ୍କର ବିବେଚନା କରିଥିଲେ ।

କାତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ତୁଲ୍ୟ ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ପ୍ରସାରଲାଭ କରିଥିଲା । ସାରସ୍ୱତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଓ କାତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣାଧ୍ୟୟନରେ କେହି ହେଲେ

ବୈୟାକରଣ ନିକାୟଭୁକ୍ତ ହୋଇପାରୁ ନ ଥିଲେ । କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଅଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଦୁଇଟି ବ୍ୟାକରଣର ଉପଯୋଗ ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଥିଲା ।

ଏଣୁ ଭଟ୍ଟୋଜି ଦୀକ୍ଷିତ ଶିଷ୍ୟ ବରଦରାଜକର୍ତ୍ତୃକ ମଧ୍ୟସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ଓ ଲଘୁସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରସାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାରସ୍ୱତ ଦୁର୍ନିସ୍ଥା ଭାରତବର୍ଷରେ ଖ୍ୟାତି-ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ବୋପଦେବ ପ୍ରଣୀତ ‘ମୁଗ୍ଧବୋଧ’ ବ୍ୟାକରଣ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଅନେକ ସୂତ୍ରର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ସାଧକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣରେ ଅନୁଗାମି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ମରହଟ୍ଟା ଦେଶାଭିଜନ ବୈଦ୍ୟକୁଳ ପ୍ରସୂତ- ‘ବୋପଦେବ’ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ‘ମୁଗ୍ଧବୋଧ’ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଣେତା, ସେ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରବିତ୍ ଥିଲେ । ମୁଗ୍ଧବୋଧ ବ୍ୟାକରଣ ଛଡ଼ା ‘କବିକଳ୍ପଦ୍ରୁମ’ ଓ ତା’ର କାମଧେନୁ ନାମକ ଟୀକାର କର୍ତ୍ତା ମଧ୍ୟ ଥିଲେ ।

‘ବୋପଦେବ’ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରର ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ନିଜ ପ୍ରଣୀତ ସୂତ୍ରରାଜିର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ- ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ- ପ୍ରଯୁକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟାହାରଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଇତ୍‌ସଂଜ୍ଞକ’ ବର୍ଣ୍ଣର ତ୍ୟାଗପୂର୍ବକ ମୁଗ୍ଧବୋଧରେ ନୂତନରୀତି ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି ।

ମୁଗ୍ଧବୋଧକାର କାତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ ଓ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ରର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ନିମନ୍ତେ ସରଳଭାଷା ସମ୍ବଳିତ- ମୁଗ୍ଧବୋଧର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ସେ ଉକ୍ତ ବ୍ୟାକରଣରେ ବୈଦିକପ୍ରକ୍ରିୟାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଲେଶ ନ ରଖି ‘ବହୁଳଂଛନ୍ଦସି’ ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତେ “ବହୁଳଂ ବ୍ରହ୍ମଣି” ସୂତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । ନିଜପ୍ରଣୀତ ସୂତ୍ରାନୁଯାୟୀ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ସୂତ୍ରର ଉଦ୍ଭାବନ କରି ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପାଠ ଭେଦ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛନ୍ତି । ବୋପଦେବ କୃତ ସୂତ୍ରପ୍ରଣାଳୀରୁ ଜଣାଯାଏ ସେ ହରି ଓ ହରଙ୍କ ଭକ୍ତ ଥିଲେ । ବୋପଦେବ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ପରିବର୍ତ୍ତେ ‘ସମାହାର’ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାରୁ ଅଧ୍ୟେତୃମାନେ ଅସୁବିଧାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଏହାପରେ ପାଣିନି ପ୍ରଦତ୍ତ ମହେଶ୍ୱର ସୂତ୍ରାବଳୀର ବିପର୍ଯ୍ୟୟସାଧନ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟାକରଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହିସବୁ କାରଣରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରମାନେ ବୋପଦେବ ସରଣୀ ତ୍ୟାଗ କରି ପାଣିନୀୟ ସରଣୀର ଅନୁସରଣ କଲେ ଏବଂ ମୁଗ୍ଧବୋଧର ପ୍ରଚାର ସୀମିତ ହେଲା; ଅର୍ଥାତ୍ କେବଳ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ନଦୀଆ

ଚଳିତ, ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଉଭୟପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏହାର ପ୍ରଚଳନ ରହିଲା । ଯାହା କାଳିଦାସ କବିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକର୍ତ୍ତା ମଲ୍ଲିନାଥ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକରେ ମୁଗ୍ଧବୋଧର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଏଣୁ ମୁଗ୍ଧବୋଧର ପ୍ରଚଳନ ପ୍ରାୟ ଦ୍ୱିଶତକ ବ୍ୟାପି ।

ସପ୍ତଦଶ ଶତକରେ ଭଟ୍ଟୋଜି-ଦୀକ୍ଷିତ ସ୍ୱୋପଜ୍ଞ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୌମୁଦୀ ବ୍ୟାକରଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟା- ମନୋରମାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

“ବୋପଦେବ ମହାଗ୍ରାହ-ଗ୍ରସ୍ତୋ ବାମନଦିଗ୍ଗଜଃ,
କୀର୍ତ୍ତେରେବ ପ୍ରସଙ୍ଗେନ ମାଧବେନ ବିମୋଚିତଃ” ।

ଏହି ସପ୍ତଦଶ ଶତକରେ ଅପାଣିନୀୟ- କାତନ୍ତ୍ର- ସାରସ୍ୱତ ପରି ମୁଗ୍ଧବୋଧ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଚାର ସ୍ଥଗିତ ହେଲା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶପରି ବୋପଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ, ଦୌଲତାବାଦରୁ ମଧ୍ୟ ଲୋପ ପାଇଲା । ‘ଜୁମର ବ୍ୟାକରଣ’ ଜୁମର ନନ୍ଦୀ କର୍ତ୍ତୃକ ‘ଜୁମର ବ୍ୟାକରଣ’ କ୍ରମଦୀଶ୍ୱର ବାଦୀନ୍ଦ୍ର ଚୂଡ଼ାମଣି ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ; ସେ ଏହି ବ୍ୟାକରଣର ଆଖ୍ୟା- ‘ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର’ ଦେଇଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ‘ସଂକ୍ଷେପ’ ଏଥିରେ କରାଯାଇ ଥିବାରୁ ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା ।

ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରକ୍ରିୟା ସଂକଳନ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା କେତେକଙ୍କ ମତରେ ବୋପଦେବ କୃତ ମୁଗ୍ଧବୋଧ ପୂର୍ବରୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ପ’ରେ ।

‘କ୍ରମଦୀଶ୍ୱର’ଙ୍କ ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ଭର୍ତ୍ତୃହରି କୃତ ମହାଭାଷ୍ୟ ଦୀପିକାର ଅନୁସରଣ କରି ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ୟାକରଣର ଏକଚତୁର୍ଥାଂଶ ନ୍ୟୂନ ବ୍ୟାକରଣ । ଏହା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ୟାକରଣର ସଂକ୍ଷେପ ଭାବରେ ନୂତନ ଢଙ୍ଗରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ସାତପାଦରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଠ ସାତପାଦ କରାଯାଇଅଛି ।

ବୋପଦେବ ନିର୍ମିତ ମୁଗ୍ଧବୋଧ ଓ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ ଗୁଡିକ ସହ ତୁଳନା କଲେ ଜଣାଯାଏ, କ୍ରମଦୀଶ୍ୱରକୃତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର; ମୁଗ୍ଧବୋଧ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟାକରଣ ତୁଳନାରେ ପ୍ରଶଂସାର୍ହ । ଏଥିରେ ବ୍ୟାକରଣ ବିଷୟ ଗୁଡିକର ବିବରଣ ସୁଶୃଙ୍ଖଳ ଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି । ଏଣୁ ତଦାନୀନ୍ତନ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଏହା ଆଦୃତ ହୋଇଥିଲା ।

କ୍ରମଦୀଶ୍ୱର କୃତ ଏହି ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର ବ୍ୟାକରଣ ମହାରାଜାଧିରାଜ ଜୁମରନନ୍ଦୀ କୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ନ୍ୟୂନାଧିକ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ସଂପନ୍ନ ହୋଇଥିଲା । ଜୁମରନନ୍ଦୀ ଯେଉଁ ବୃତ୍ତି, କ୍ରମଦୀଶ୍ୱର କୃତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାରରେ କରିଅଛନ୍ତି ତା'ର ନାମ 'ରସବତୀ' ।

ଭଟ୍ଟିକାବ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା- ଭରତ ଏହି ରସବତୀର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି । କ୍ରମଦୀଶ୍ୱର ପ୍ରଣୀତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାରର ଏହି ରସବତୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରଥମ ଅଟେ ।

ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ୍ତର ଗ୍ରନ୍ଥ, 'ଗୋୟୀଚନ୍ଦ୍ର' ପ୍ରଣୀତ ଅଟେ । ଗୋୟୀଚନ୍ଦ୍ର, ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର ବ୍ୟାକରଣରେ 'ଉଣାଦି'ର ସଂଯୋଜନ କରାଇଥିଲେ । ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଏହାର ପ୍ରଚାର ବହୁଳଭାବରେ ହୋଇ ମୁଗ୍ଧବୋଧର ପତନ କରାଇ ଥିଲା ।

ମିଥିଳାଦେଶାଭିଜନ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁଳ ପ୍ରସୂତ ପଦ୍ମନାଭ ଦତ୍ତ ପଣ୍ଡିତ କର୍ତ୍ତୃକ- 'ସୁପଦ୍ମ' ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଚାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର ବ୍ୟାକରଣ ପରବର୍ତ୍ତୀଭାବେ ପରିଗଣିତ ।

ଏହି ବ୍ୟାକରଣରେ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣର ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ମୁଗ୍ଧବୋଧବ୍ୟାକରଣ ତୁଳନାରେ ପାଣିନି ବ୍ୟାକରଣ-ପଥାନୁଗାମି ରୂପେ ପରିଗଣିତ ଅଟେ ।

ଯାହା ହେଉ ଏହି 'ସୁପଦ୍ମ' ବ୍ୟାକରଣ ଯଥାଶ୍ରିତ ସନ୍ନିବେଶିତ ନ ହୋଇ ଥିବାରୁ ଏହାର ପ୍ରଚାର ହୋଇପାରି ନ ଥିଲା । ଏହାପରେ ମୁଗ୍ଧବୋଧ ବ୍ୟାକରଣ କର୍ତ୍ତା- ବୋପଦେବ ଧାର୍ମିକସମ୍ମତ ହରିହରଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବାର ପ୍ରବଚନ କରାଯାଇଅଛି । ତଦନୁରୂପ ରୂପଗୋସ୍ୱାମୀ ଓ ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀ, 'ହରିନାମାମୃତ' ନାମରେ ଦୁଇଗୋଟି ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଦୁଇଟି ବ୍ୟାକରଣ-ଗ୍ରନ୍ଥ, କେବଳ ଚୈତନ୍ୟ ସଂପ୍ରଦାୟ ବୈଷ୍ଣବ ଗୋଷ୍ଠୀ- ପ୍ରଚଳିତ ଅଟେ । ଏହାର କୌଣସି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଗ୍ରନ୍ଥ, ଦୃଷ୍ଟିପଥାରୂଢ଼ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଅଷ୍ଟମାଧ୍ୟାୟ

ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଦାର୍ଶନିକ ବିଚାର :—

'ଦୃଶ୍ୟତେଽନେନ ଇତି ଦର୍ଶନମ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱ ପଦାର୍ଥର ଅବବୋଧ କରାଯାଏ ତାହାହିଁ 'ଦର୍ଶନ'।

ଆମ ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଷଡ୍‌ଦର୍ଶନ ଏବଂ ନାସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ପ୍ରଭୃତିର ପରିଗଣନରେ ଦ୍ୱାଦଶ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଚଳନ ଅଛି । ଯଦି ବ୍ୟାକରଣ (ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ) ଦର୍ଶନ ରୂପରେ ବିବେଚିତ ହୁଏ, ତେବେ ଏ ଦର୍ଶନର ନାମ କ'ଣ, ସ୍ୱରୂପ ମଧ୍ୟ କିଏ ? ଅନ୍ୟ ଦର୍ଶନ ସହିତ ଏହାର ସପର୍କ ବା କ'ଣ ? ଏଥିରେ ବିଷୟର ନିରୂପଣ ବା କିପରି କରାଯାଇ ଅଛି ? ଏବଂ ଏହାର ଅଧ୍ୟୟନରେ ଫଳ ବା କ'ଣ ? ସଂବନ୍ଧ ସ୍ୱରୂପ ବା କିପରି ? ଏବଂ କିଏ ଏହାର ଅଧିକାରୀ ? ଏହି ଅନୁବନ୍ଧ ଚତୁଷ୍ଟୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପୂର୍ବକ ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଆବଶ୍ୟକ ।

(୧) ପରା, ପଶ୍ୟନ୍ତୀ, ମଧ୍ୟମା ଓ ବୈଖରୀ-ଭେଦ ଚତୁଷ୍ଟୟ ନିର୍ବଚନ ବାକ୍, ବେଦ ଓ ନିଗମରେ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ଚାରିପ୍ରକାର ବାକ୍'ର ବ୍ୟାକୃତ ଓ ଅବ୍ୟାକୃତ ରୂପରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ଭେଦ-ବିବେଚନ କରାଯାଇ ଅଛି । ବ୍ୟାକୃତ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ପଶ୍ୟନ୍ତୀ, ମଧ୍ୟମା ଓ ବୈଖରୀ-ବାକ୍‌ର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ଏବଂ ଅବ୍ୟାକୃତ ପଦ ଦ୍ୱାରା ଶକ୍ତି ଓ ଶକ୍ତିମାନ୍-ଭେଦଶୂନ୍ୟ ପରାବାକ୍‌ର ବିମର୍ଶନ ବେଦ ପ୍ରଭୃତିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ସ୍ଥୂଳତଃ ପରାବାକ୍ ବ୍ୟାକୃତ ଓ ଅବ୍ୟାକୃତ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ଅଟେ ।

"ତେ ମୃତ୍ୟୁମତିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଯେ ବୈ ବାଚ ମୁପାସତେ" ଅର୍ଥାତ୍ ବାକ୍‌ର ଉପାସକ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଦିବ୍ୟଲୋକ ପାଏ । "ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍" ୭।୩।୨। ଏହି ଶ୍ରୁତି ବଳରୁ ଏବଂ "ଅନାଦି ନିଧନା ନିତ୍ୟା ବାଗୁତ୍ସୃଷ୍ଟା ସ୍ୱୟଂ ଭୁବା, ଆଦୌ ବେଦମୟୀ ଦିବ୍ୟା ଯତଃ ସର୍ବାଃ ପ୍ରବୃତ୍ତୟଃ" । "ମହାଭାରତ-ଶାନ୍ତିପର୍ବ", ଏହି ସ୍ମୃତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ବାକ୍‌ପୂର୍ବିକା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି । ଏହି ମହାଭାରତ ନିବନ୍ଧ ଶ୍ଳୋକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ବିକାଶ ରହିତ ନିତ୍ୟା ବାକ୍ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ

ହୋଇଅଛି। ସେହି ବାକ୍, ଓଁକାର, ବେଦ ଓ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ନାମରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଅଛି।

ଅତଏବ ବାକ୍ୟପଦୀୟ-ଟୀକାକାର :—

"ଆପଃ ପବିତ୍ରଂ ପରମଂ ପୃଥିବ୍ୟା, ଅଦ୍‌ଭ୍ୟଃ ପବିତ୍ରଂ ପରମଂ ହି ମନ୍ତ୍ରାଃ,
ତେଷାଂ ଚ ସାମର୍ଗ୍ୟଜୁଷାଂ ପବିତ୍ରଂ, ମହର୍ଷୟୋ ବ୍ୟାକରଣଂ ନିରାହୁଃ।"

"ଅଗ୍ନିବାୟୁରବିଭ୍ୟସ୍ତୁ ତ୍ରୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ସନାତନମ୍;
ଦୁଦୋହ ଯଜ୍ଞସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥମୃଗ୍‌ଯଜୁଃସାମ ଲକ୍ଷଣମ୍" । ମନୁସ୍ମୃତି-ଅ ୧ । ଶ୍ଳୋ-୨୩

ଅର୍ଥାତ୍ ଯଜ୍ଞସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ପ୍ରଜାପତି, ଅଗ୍ନି, ବାୟୁ ଓ ରବିଙ୍କଠାରୁ ଋଗ୍ ଯଜୁଃସାମ-ଲକ୍ଷଣ, ସନାତନ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ଆବିର୍ଭାବ କରାଇ ଥିଲେ। ମନୁସ୍ମୃତିର ଏହି ଶ୍ଳୋକ ସହ ପୂର୍ବୋକ୍ତ-"ଆପଃ ପବିତ୍ର" ମିତ୍ୟାଦି ଶ୍ଳୋକର ଅର୍ଥ ପ୍ରକଟନ କଲେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣର ଅଭେଦୋପଚାର ଦ୍ୱାରା ପଞ୍ଚମହାଭୂତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି।

ଏହି ଋକ୍ ଯଜୁଃ ସାମଲକ୍ଷଣ, ବେଦତ୍ରୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ଅଗ୍ନି, ବାୟୁ ଓ ଆକାଶର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ଏବଂ ବେଦତ୍ରୟ ଅପେକ୍ଷା ବ୍ୟାକରଣ-ପଦବାଚ୍ୟ-ଓଁକାର- ପବିତ୍ରତମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ଅଛି।

ଏହି ବାଙ୍‌ମୂଳକ ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଭାଗ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଅଛି। ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତି ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା 'ମାତା' ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା 'ପିତା' ବୁଝିବାକୁ ହେବ। ଅତଏବ ମାତୃରୂପା ପ୍ରକୃତି ସହ ପିତୃସ୍ଥାନୀୟ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସଂଯୋଗ ନ ହେଲେ ଅର୍ଥବୋଧ ଅସମ୍ଭବ। ଏଣୁ "ନ କେବଳା ପ୍ରକୃତିଃ ପ୍ରୟୋକ୍ତବ୍ୟା, ନାପି କେବଳଃ ପ୍ରତ୍ୟୟଃ"। ମହାଭାଷ୍ୟକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି। ଅର୍ଥାତ୍ କେବଳ ପ୍ରକୃତି ଓ କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ଲୋକରେ ହୁଏ ନାହିଁ।

ଏହିପରି ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ, ଶକ୍ତି ଓ ଶକ୍ତିମାନ୍, ଚିତ୍ ଓ ଜଡ଼, ବାଚ୍ୟ ଓ ବାଚକ, ବେଦ ଓ ଅର୍ଥ, ନାମ ଓ ରୂପ, ପଶ୍ୟନ୍ତୀ-ପ୍ରତିଭା ଓ ପ୍ରଣବ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟାକରଣ ଶବ୍ଦର ଅପର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅଟେ। ବ୍ୟାକରଣ ପଦବାଚ୍ୟ—ଏହି 'ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ବାକ୍'ର ଦୁଇଗୋଟି ରୂପ ବିଦ୍ୟମାନ, ଏହି ପ୍ରକୃତି ରୂପ ଉପାଦାନ କାରଣ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ରୂପ ନିମିତ୍ତକାରଣ ଏହି ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରମ୍ପରା ପଶ୍ୟନ୍ତୀବାକ୍‌ର ସଂଭୂତ ପରମ୍ପରା ଅଟେ। ଏହି ପରମ୍ପରା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନୁସ୍ୟୂତ ଅର୍ଥ ପରମ୍ପରା ଅଟେ।

ଯେଣୁ ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧ ନିତ୍ୟ ଅଟେ ବୋଲି ବ୍ୟାକରଣ ବିମର୍ଶକ ବାର୍ତ୍ତିକକାର କାତ୍ୟାୟନ, ଲେଖି ଅଛନ୍ତି— "ନିତ୍ୟେ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସଂବନ୍ଧେ", ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥ ଓ ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧ ନିତ୍ୟ ଅଟେ।

'ପରାବାକ୍' ବିଷୟରେ କୌଣସି ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ତାହା 'ପରଂବ୍ରହ୍ମ' ସ୍ୱରୂପ, ଏବଂ ତାର ଜ୍ଞାନରେ ମନୁଷ୍ୟ ସଂସାର ମୂଳଭୂତ ଅବିଦ୍ୟା-ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପରମାତ୍ମତ୍ୱ ଲାଭ କରେ ।

ଏହାପର ପଶ୍ୟନ୍ତୀ-ବାକ୍‌ର ଶକ୍ତି ଓ ଶକ୍ତିମାନ୍ ରୂପରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଏ । ସେହି ବାକ୍‌ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶକ୍ତି, କାଳ ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ । ସେହି କାଳାଖ୍ୟା-ଶକ୍ତିର ସ୍ଫୋରଣରେ ଅନ୍ୟଶକ୍ତିମାନଙ୍କର ପ୍ରକାଶନ ଘଟେ । ଏହି ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ବାକ୍‌ର ଅନ୍ୟରୂପ ବାଚ୍ୟ ଓ ବାଚକ ବିଭାଗ ।

ଅତଏବ ଯୋଗିମାନେ ଯୋଗବଳରେ "ସର୍ବେ ସର୍ବାର୍ଥ ବାଚକାଃ" ଏହି ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । ଏହି ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ବାକ୍ ସକଳ ବୀଜଭୂତ ହେବାରୁ ପ୍ରତିଭା ରୂପରେ ସକଳାର୍ଥର ବୋଧକ ଅଟେ ।

ଅର୍ଥବୋଧ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରତିଭାର ଓ ଶବ୍ଦବୋଧଦୃଷ୍ଟିରେ ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ବାକ୍‌ର ଭେଦ ଉପଲବ୍ଧ ହେଲେହେଁ "ଶବ୍ଦାର୍ଥୟୋଃ ତାଦାତ୍ମ୍ୟମ୍ ଯଃ ଶବ୍ଦଃ ସ ଏବାର୍ଥଃ, ଯୋଽର୍ଥଃ ସ ଶବ୍ଦଃ" । ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ଭେଦ, କରାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ଶବ୍ଦତତ୍ତ୍ୱ ପରେ ଅର୍ଥତତ୍ତ୍ୱ, ଏପରି କୌଣସି ନିରୂପଣ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ନ ଥିବାରୁ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଉଭୟର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ ଅବଶ୍ୟ କରଣୀୟ, ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାକଲେ ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ଓ ପ୍ରତିଭାର କୌଣସି ଭେଦ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

"ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି" ଏହି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ନାମ ଓ ରୂପର ପ୍ରଥମତ ବ୍ୟାକୃତ ଅବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ନାମ ଓ ରୂପ ଅଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଶ୍ରୁତିରୁ ଜଣାଯାଏ ନାମଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଓ ଅର୍ଥଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଜାତିରୂପ ବା ଦ୍ରବ୍ୟରୂପ ପଦାର୍ଥର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଜନ୍ମେ । ଏହି ଅର୍ଥରୂପ ଜାତି ବା ଦ୍ରବ୍ୟ ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବୁଦ୍ଧି ପରିକଳ୍ପିତ ଅଟେ, ବାହ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ନୁହେଁ । ବାହ୍ୟପଦାର୍ଥର ବୋଧକ ହେଲେ ବାହ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ନାଶରେ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସଂବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ ଏବଂ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା 'ନିତ୍ୟେ 'ଶବ୍ଦାର୍ଥ-ସଂବନ୍ଧେ' ଏହି ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଅପଚୟ ସଂଘଟିତ ହେବ । ଅତଏବ 'ପ୍ରଣବ' ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା 'ପଶ୍ୟନ୍ତୀବାକ୍' ବୁଝିବାକୁ ହେବ । 'ପ୍ରଣବ' ଶବ୍ଦର ଶବ୍ଦାର୍ଥ— "ପ୍ରକର୍ଷେଣ ନବମ୍" ଅଥବା "ପ୍ରକର୍ଷେଣ ନୂୟତେ ସ୍ତୂୟତେ ଇତି ପ୍ରଣବଃ," ଅତଏବ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ- "ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟଂ ବ୍ରହ୍ମ" ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଭର୍ତ୍ତୃହରି ସ୍ୱୋପଜ୍ଞ-'ବାକ୍ୟପଦୀୟ'ରେ- "ପ୍ରଣବ ଏବ ଏକ ସ୍ତ୍ରିଧା ବିଭଜ୍ୟତେ" ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ- "ଏକମେବ ଯଦା ମ୍ନାତଂ ଭିନ୍ନଶକ୍ତିବ୍ୟପାଶ୍ରୟାତ୍" ଇତ୍ୟାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏ ସମସ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ - 'ପଶ୍ୟନ୍ତୀ'- ରୂପ ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନ ନ ହେଲେ ଶତ କଳ୍ପରେ ମଧ୍ୟ ପରାଖ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ସୁଦୁର୍ଲଭ ଅଟେ, ଯେହେତୁ "ପଶ୍ୟନ୍ତୀ" ଜ୍ଞାନ ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ପରାଖ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିପାରେ । ଏହି ପ୍ରଣବ ବାଦ ସର୍ବବେଦ ସମ୍ମତ ଓ ସର୍ବବାଦର ଅବିରୋଧୀ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରଣବ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବ୍ୟାକରଣରୁ ଭୂତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ୍ ସାଙ୍ଗୋପାଙ୍ଗ ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୟା ବିଭାଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ ଏବଂ ସ୍ଥୂଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଜଗତରେ ଉତ୍ପତ୍ତି, ବିବର୍ତ୍ତି ବା ପରିଣାମ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ବ୍ୟାକରଣ ଶବ୍ଦର ମୌଳିକ ବା ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥ ଅଟେ ।

ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର ଜ୍ଞାନ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ବୈୟାକରଣ "ପୃଷୋଦରାଦୀନି ଯଥୋପଦିଷ୍ଟମ୍" ଅ ୬। ଏହି ସୂତ୍ରର ମହାଭାଷ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ 'ଶିଷ୍ଟ' ପଦଦ୍ୱାରା ପରିଲକ୍ଷିତ— ପରମକାରୁଣିକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପାଣିନି ଏତାଦୃଶ ଶିଷ୍ଟ ବୈୟାକରଣଙ୍କର ଅନୁଭବ ଉପଲବ୍ଧି କରି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀଲକ୍ଷଣ, ସର୍ବବେଦ ସମ୍ମତ ବ୍ୟାକରଣ-ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦାର୍ଥର ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ଲୌକିକ ଶବ୍ଦରାଶିର ଓ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦ ମାନଙ୍କର ସାଧୁତ୍ୱାସାଧୁତ୍ୱ ବିବେଚନା ପୂର୍ବକ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ରୂପ ବ୍ୟାକରଣ ନିର୍ମାଣ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବକ ପ୍ରୟୋଗରେ ଅନନ୍ତ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ରୂପ ପରିଣାମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

"ଏକଶବ୍ଦଃ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାତଃ ଶାସ୍ତ୍ରାନ୍ୱିତଃ ସୁଷ୍ଠୁ ପ୍ରଯୁକ୍ତଃ ସ୍ୱର୍ଗେ ଲୋକେ ଚ କାମଧୁଗ୍ ଭବତି"

ଏଠାରେ ଶଙ୍କା କରାଯାଇପାରେ- ଯଦି ଏକ ହେ ଯଥାସ୍ଥାନ ପ୍ରଯତ୍ନ ଦ୍ୱାରା ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇ ସେହି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ଓ ଅର୍ଥସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମାଇ ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ମତ ସଂସ୍କାରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯଥାସ୍ଥାନ ଓ ଯଥାକାଳରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ ତେବେ ସେହି ପ୍ରୟୋଗୋପଯୋଗ- ଫଳସ୍ୱରୂପ ସର୍ବାଭୀପ୍ସିତ ଲାଭ ହୁଏ, ତେବେ ୨ୟ ଓ ୩ୟ ପ୍ରୟୋଗର ପୁଣି ଆବଶ୍ୟକତା କିପରି ?

ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ମହାଭାଷ୍ୟରେ- "ନବୈ କାମାନାଂ ତୃପ୍ତି ରସ୍ତି" ଅର୍ଥାତ୍ ମନୁଷ୍ୟଜୀବନ କାମନାପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ ଏବଂ କାମନାର ତୃପ୍ତି ନାହିଁ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ରୁତିମୂଳକ- "ସର୍ବେ ସର୍ବାର୍ଥ ବାଚକାଃ" ଏହି ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରର ପରିଣାମ ଅଟେ । ମହାତ୍ମା ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ଏହି ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ । 'ସର୍ବେ ସର୍ବାର୍ଥ ବାଚକାଃ' ଏହି ସୂତ୍ର ନିହିତ ବାଗ୍ କଣ କେବଳ ସାଧୁଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ? ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ ପଣ୍ଡିତ ହରଦତ୍ତ ମିଶ୍ର, ନିଜକୃତ 'କାଶିକା' ବ୍ୟାଖ୍ୟା- ପଦମଞ୍ଜରୀରେ- "ସାଧୁଶବ୍ଦା ଏବ ଭାବକାଃ," କିନ୍ତୁ ଅପଭ୍ରଂଶ

ବା ଅନୃତ ଶବ୍ଦରେ ବାଚକତା ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅପଭ୍ରଂଶ ଶବ୍ଦର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ତଦର୍ଥ ସହ ନ ଥିବାରୁ ଅପଭ୍ରଂଶ ବା ଅନୃତ ଶବ୍ଦର ବାଚକତା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଏ ସବୁର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ପ୍ରଥମେ ଅପଭ୍ରଂଶ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ବାକ୍‌ର ବ୍ୟବହାର ଥିଲା । ପ'ରେ କାଳକ୍ରମେ ସାଧୁ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋକ୍ତୃମାନେ ଅସାଧୁ ଶବ୍ଦର ଏବଂ ଅନ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୟାର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଭାଷାରେ ସାଂକର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ତାହା "ନାନୃତଂ ବଦେତ୍", ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଏହି ସୂକ୍ତ ଅନୁସାରେ ଅସାଧୁ (ଅପଭ୍ରଂଶ ଅଥବା ଅନୃତ) ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତର ବିଧାନ ପ୍ରକଳ୍ପିତ ହେଲା ।

ଅତଏବ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ :— "ଦୈବୀ ବାକ୍ ବ୍ୟବକୀର୍ଣ୍ଣେୟ-ମଶକ୍ତ-ମଭିଧାତୃଭିଃ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ଳୋକରେ ନିବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଅଶକ୍ତି ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ।

୧- ଅଜ୍ଞାନରୁ ହେଉ ଅଥବା ୨- ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଯଥାସ୍ଥାନ ପ୍ରଯତ୍ନ ସହକୃତ ଉଚ୍ଚାରଣ ଅକ୍ଷମରୁ ହେଉ ଉଭୟଥା ଅପଭ୍ରଂଶ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ଅଟେ ।

ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ "ସମାନାୟା-ମର୍ଥାବଗତୌ ଶବ୍ଦେନାପଶବ୍ଦେନ ଚ ଧର୍ମନିୟମଃ କ୍ରିୟତେ" ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା-ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦରାଶିରୁ ସାଧୁଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ନିର୍ବାହ ପାଇଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ-ପାଣିନି, ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟାକରଣ-ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଏ ସମସ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ପୂର୍ବକ ନିହିତ ଅଛି—

"ତସ୍ମାଦକୃତକଂ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ସ୍ମୃତିଂ ବା ସନ୍ନିବନ୍ଧନାମ୍ ।
ଆଶ୍ରିତ୍ୟାରଭ୍ୟତେଶିଷ୍ଟୈଃ ଶବ୍ଦାନା ମନୁଶାସନମ୍" ।

ଅତଏବ ଅନାଦି ପରମ୍ପରା ପ୍ରାପ୍ତ ଅପଭ୍ରଂଶ ଶବ୍ଦସାଂକର୍ଯ୍ୟ ରହିତ ସାଧୁଶବ୍ଦର ସଂସ୍କାର ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି— "ତସ୍ମାଦ୍ ଯଃ ଶବ୍ଦସଂସ୍କାରଃ ସା ସିଦ୍ଧିଃ ପରମାତ୍ମନଃ, ତସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞ ସ୍ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାମୃତ ମଶ୍ନୁତେ" । ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷ ବିବର୍ଜିତ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କାର ଓ ପ୍ରୟୋଗରେ ପରମାତ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୁଏ ।

ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟାକରଣଦ୍ୱାରା ପରମାର୍ଥିକ ପ୍ରୟୋଜନ ମାତ୍ର ଲାଭ ହୁଏ, ଏହା ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ ଏହି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଅଧ୍ୟୟନରୁ ମହାନ୍ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଅତଏବ ବ୍ୟାକରଣ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନ କରାଗଲେ ଯେଉଁ ପ୍ରୟୋଜନ ସଂଘଟିତ ହୁଏ ତାହା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଫଳ ସ୍ୱରୂପ । ଏହି ଫଳର ଉତ୍ପାଦକ ସହ ଫଳର ସଂପର୍କ ସାଧ୍ୟ-ସାଧକଭାବ । ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାକରଣାଧ୍ୟୟନ ସାଧକ ଓ ତଜ୍ଜନ୍ୟ ଫଳ ସାଧ୍ୟ ଅଟେ ।

ଅନ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଗ୍ରନ୍ଥକରେ କେବଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ବିଚାର ସନ୍ନିବେଶିତ, କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନରେ ଇହଲୋକ ଓ ପରଲୋକରେ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ପ୍ରାପ୍ତି-ସ୍ୱରୂପ ଫଳ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଦର୍ଶନ ଅନ୍ୟ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ର ତୁଳନାରେ ଶୀର୍ଷସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଅଛି ।

ଅତଏବ ଭର୍ତ୍ତୃହରି-ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ :—

"ଯଥାର୍ଥଜାତୟଃ ସର୍ବାଃ ଶବ୍ଦାକୃତି-ନିବନ୍ଧନାଃ ।
ତଥୈବ ଲୋକେ ବିଦ୍ୟାନାମେଷା ବିଦ୍ୟା ପରାୟଣମ୍ ।

ଇଦମାଦ୍ୟପଦଂ ସ୍ଥାନଂ ସିଦ୍ଧିସୋପାନପର୍ବଣାମ୍ ।
ଇୟଂ ସା ମୋକ୍ଷମାଣାନା-ମଜିହ୍ମା ରାଜପଦ୍ଧତିଃ ।"

ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ଯେପରି ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦାକୃତି ନିବନ୍ଧନ ଜାତିରୂପ ବା ଦ୍ରବ୍ୟର ପ୍ରଜ୍ଞାତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଏହି ବ୍ୟାକରଣ ବିଦ୍ୟା ସଂସାରରେ ସର୍ବବିଦ୍ୟାପ୍ରଧାନ ଅଟେ । ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବାପାଇଁ ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ମୋକ୍ଷାର୍ଥୀଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସରଳ ମାର୍ଗ ଅଟେ ।

ପୂର୍ବ କାଳରେ ବ୍ୟାଡିକୃତ 'ସଂଗ୍ରହ' ଗ୍ରନ୍ଥର ପଠନ-ପାଠନ-ଶିଥିଳତାରୁ ମହାଭାଷ୍ୟ-ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାକଳନରେ ପରାଙ୍ମୁଖ ହେବାରୁ କ୍ରମଶଃ ବ୍ୟାକରଣାଗମର ଶିଥିଳତା ସଂପାଦନ ଅନୁମେୟ । ଈଶ୍ୱରାନୁଗ୍ରହରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବସୁରାତ ଓ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧପୁରୁଷମାନେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଏହି ବ୍ୟାକରଣାଗମର ସମୁଦ୍ଧାରପୂର୍ବକ ଉତ୍ତମ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । "ସର୍ବବେଦପାରିଷଦଂ ହୀଦଂ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ । ତତ୍ର ନୈକଃ ଶକ୍ୟଃ ପନ୍ଥା ଆସ୍ଥାତୁମ୍" । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ପାଣିନୀୟ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟାକରଣ ସର୍ବବେଦୋପ-ଯୋଗି । ଏଥିରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ବାଟ ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ ଅନେକ ମାର୍ଗ ପ୍ରଣିହିତ ଅଛି ।

ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ-ସମୁଦ୍ଧୃତ ଏକାଦଶ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'ସ୍ଫୋଟାୟନ' ଅନ୍ୟତମ, ଏ ବିଷୟ ପୂର୍ବରୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସ୍ଫୋଟାୟନ, ସ୍ଫୋଟର ଉଦ୍ଭାବକ ବା

ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ଅଟନ୍ତି । ଯଦିଓ ନନ୍ଦାଦି ଗଣରେ 'ସ୍ଫୁଟ' ଶବ୍ଦ ପାଠ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେହି ସ୍ଫୁଟ ଶବ୍ଦରୁ ଅପତ୍ୟାର୍ଥରେ 'ଫକ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ' କଲେ 'ସ୍ଫୋଟାୟନ' ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତଥାପି ଲଘୁମଞ୍ଜୁଷା ଶେଷରେ— "ସ୍ଫୋଟାୟନ ଋଷେର୍ମତମ୍" ଓଡାର ଘଟିତ ପାଠ କରିଥିବାରୁ ସ୍ଫୁଟ ଶବ୍ଦରୁ ଅପତ୍ୟାର୍ଥରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନ ହୋଇ "ସ୍ଫୋଟସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି" ଅର୍ଥରେ 'ସ୍ଫୋଟାୟନ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ଶବ୍ଦର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ସଂକ୍ଷେପ ଭାବରେ କରାଯାଇ ଅଛି ଏବଂ ଏହାର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ ପରେ କରାଯିବ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏଣୁ ଶବ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଆବଶ୍ୟକ ଅଟେ ।

ପ୍ରଥମେ ମହାଭାଷ୍ୟକାର :— 'ପସ୍ପଶାହ୍ନିକ' ରେ "ଅଥ ଗୌରିତ୍ୟତ୍ର କଃ ଶବ୍ଦଃ ?" ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରରେ ଦ୍ରବ୍ୟ, କ୍ରିୟା, ଗୁଣ ଓ ଆକୃତିର ଶବ୍ଦତ୍ୱ ଶଙ୍କା କରି ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ପୂର୍ବକ "ଯେନୋଚ୍ଚାରିତେନ ସାସ୍ନା-ଲଙ୍ଗୂଲ-କକୁଦଖୁର-ବିଷାଣିନାଂ ସପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଭବତି ସ ଶବ୍ଦଃ" । ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାର ଉଚ୍ଚାରଣରେ ସାସ୍ନା, ଲଙ୍ଗୂଲ ପ୍ରଭୃତିର ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ ସେ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଫୋଟ "ସ୍ଫୁଟତି ଅର୍ଥଃ ଅସ୍ମାତ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ଯେ ଅର୍ଥପ୍ରକାଶକ । ତତ୍ପରେ ଉକ୍ତ ଭାଷ୍ୟରେ ଅଥବା- "ପ୍ରତୀତପଦାର୍ଥକୋ ଧ୍ୱନିଃ ଶବ୍ଦଃ" । ଯାହାର ଉଚ୍ଚାରଣ ପରେ ପଦାର୍ଥର ବୋଧହୁଏ ତାହା ଶବ୍ଦ । ଅର୍ଥାତ୍ 'ଧ୍ୱନି' ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦ ।

"ଧ୍ୱନିଃ ସ୍ଫୋଟଶ୍ଚ ଶବ୍ଦାନାଂ ଧ୍ୱନିସ୍ତୁ ଖଳୁ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ,
ଅଲ୍ପୋ ମହାଁଶ୍ଚ କେଷାଞ୍ଚିଦୁଭୟଂ ତତ୍ ସ୍ୱଭାବତଃ" ।

ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ ଦୁଇ ପ୍ରକାର—(୧) ସ୍ଫୋଟ, ଯାହା ଆନ୍ତର ଶବ୍ଦ ନାମରେ ବ୍ୟବହୃତ (୨) ଏବଂ ତତ୍ପରେ ପ୍ରଥମ ଭାବୋକ୍ତ ଅଥବା ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବାହ୍ୟସ୍ଫୋଟ 'ଧ୍ୱନି' ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇ ବାହ୍ୟସ୍ଫୋଟ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୁଏ ।

ଧ୍ୱନି ଦୁଇପ୍ରକାର— ୧-ପ୍ରାକୃତ, ୨- ବୈକୃତ, ପ୍ରାକୃତ ଧ୍ୱନି ସ୍ଫୋଟର ବ୍ୟଞ୍ଜକ, ବୈକୃତ ଧ୍ୱନି ମଧ୍ୟ ସ୍ଫୋଟର ବ୍ୟଞ୍ଜକ । ମହାଭାଷ୍ୟରେ ବୈକୃତ ଧ୍ୱନିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି "ଧ୍ୱନିସ୍ତୁ ଖଳୁ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ" କୁହାଯାଇ ଅଛି । ଏହି ବୈକୃତ ଧ୍ୱନିକାଳର ଶୀଘ୍ରତା ଓ ଅଲ୍ପତାକୁ ନେଇ "ଅଲ୍ପୋ ମହାଁଶ୍ଚ" ବୋଲି କୁହା ଯାଇ ଅଛି । ଶବ୍ଦର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ସ୍ୱୀୟ ବାକ୍ୟପଦୀୟ ସଂଦର୍ଭରେ ସୂକ୍ଷ୍ମବାଗ୍ (ପରା) ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ଜ୍ଞାନ ଶବ୍ଦ ରୂପରେ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ" ।

ଅଥେଦମାନ୍ତରଂ ଜ୍ଞାନଂ ସୂକ୍ଷ୍ମବାଗାତ୍ମନା ସ୍ଥିତମ୍
ବ୍ୟକ୍ତୟେ ସ୍ୱସ୍ୟ ରୂପସ୍ୟ ଶବ୍ଦତ୍ୱେନ ବିବର୍ତ୍ତତେ ।

ସ୍ୱ ମନୋଭାବ ମାସାଦ୍ୟ ତେଜସା ପାକ ମାଗତଃ ।
ବାୟୁ ମାବିଶତି ପ୍ରାଣ - ମଥା ସୌ ସମୁଦୀର୍ଯ୍ୟତେ ।
ଅନ୍ତଃକରଣ ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ବାୟୁରାଶ୍ରୟତାଂ ଗତଃ ।
ତଦ୍ଧର୍ମେଣ ସମାବିଷ୍ଟଃ ତେଜସୈବ ବିବର୍ତ୍ତତେ” ।

କା, କା, ୧ କା ୧୧୩-୧୧୬ ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ— ସୂକ୍ଷ୍ମବାଗ୍ ରୂପରେ (ପରା ରୂପରେ) ମନୁଷ୍ୟର ଆନ୍ତର ଜ୍ଞାନ ଯାହା ସୂକ୍ଷ୍ମବାଗ୍ (ପରା) ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ସେହି ଜ୍ଞାନ ନିଜର ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଶବ୍ଦ ରୂପରେ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । ତଦନନ୍ତର ସେହି ଶବ୍ଦ ସ୍ୱୀୟ ମନୋଭାବକୁ ପାଇ ଶରୀର ବ୍ୟାପକ ଅଗ୍ନି ଦ୍ୱାରା ପରିପକ୍ୱ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରାଣ ବାୟୁକୁ ଆଶ୍ରୟ କରେ ।

ତଦନନ୍ତର ଏହି ପ୍ରାଣବାୟୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ପ୍ରେରିତ ହୁଏ । ଅନ୍ତଃକରଣ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଆଶ୍ରୟ କରୁଥିବା ବାୟୁ ଅନ୍ତଃକରଣ ଧର୍ମ ସହ ମିଶି ଶରୀରାନ୍ତରସ୍ଥିତ ଉଷ୍ମତା ସାହାଯ୍ୟରେ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ ।

ଏହି ପ୍ରାଣବାୟୁ ଆତ୍ମଗ୍ରନ୍ଥି ସମୂହକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ବିଭକ୍ତ କରାଇ ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରାଇ ତାୟୁରେ ଲୀନ ହୁଏ ।

ଏ ସମସ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ବକ୍ତା ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱରୂପ ନିଜ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ଜ୍ୟୋତିଃ-'ପଶ୍ୟନ୍ତୀ' ଅବସ୍ଥାରେ କେତେକାଂଶରେ ଉନ୍ନତ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଭୟାତ୍ମକ ମନୋଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ବୈଦ୍ୟୁତିକ ତେଜଦ୍ୱାରା ପରିପକ୍ୱ ପ୍ରାଣବାୟୁକୁ ଆଶ୍ରୟ କରେ ।

ତଦନନ୍ତର ମଧ୍ୟମାବସ୍ଥାରେ ସେହି ବାୟୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗମନ ପାଇଁ ପ୍ରେରିତ ହୁଏ । ସେହି ଜ୍ଞାନ ବୈଖରୀ ରୂପ ଧାରଣ କରେ ଏବଂ କତ୍ୱ, ଖତ୍ୱ, ଗତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ତା'ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଘଟେ ।

“ଆଖ୍ୟାତୋପଯୋଗେ” ଅ ୧।୪।୨୯। ମହାଭାଷ୍ୟରେ- “ଜ୍ୟୋତିର୍ବଜ୍ଜ୍ଞାନାନି ଭବନ୍ତି” ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗର ଉଦ୍ୟୋତରେ ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି-

“ଅଥାୟମାନ୍ତରୋ ଜ୍ଞାତା ସୂକ୍ଷ୍ମ ବାଗାତ୍ମନା ସ୍ଥିତଃ ।
ବ୍ୟକ୍ତୟେ ସ୍ୱସ୍ୱରୂପସ୍ୟ ଶବ୍ଦତ୍ୱେନ ବିବର୍ତ୍ତତେ” ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତରେ :-

“ସ ଏଷ ଜୀବୋ ବିବର ପ୍ରସୂତିଃ ପ୍ରାଣେନ ଘୋଷେଣ ଗୁହାଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟଃ,
ମନୋମୟଂ ସୂକ୍ଷ୍ମମୁପେତ୍ୟ ରୂପଂ ମାତ୍ରା ସ୍ୱରୋ ବର୍ଣ୍ଣ ଇତି ସ୍ଥବିଷ୍ଠଃ” ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ଜୀବନଦାତା ଚିତ୍ ସ୍ୱରୂପ ପରମାତ୍ମା (ପରା ବା ଆଧାରଚକ୍ର) ପ୍ରଭୃତି ଚକ୍ରରେ ନିଜର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ପରାରୂପବାନ୍,

ପ୍ରାଣ ସହିତ ଆଧାର ଚକ୍ରରେ ମଣିପୁର ଚକ୍ରରେ ଓ ବିଶୁଦ୍ଧି ଚକ୍ରରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୂପ 'ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ବାକ୍' ସହ ମିଶି ମୁଖରେ ହ୍ରସ୍ୱାଦି ମାତ୍ରା, ଉଦାତ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱର ଓ କକାର ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ଅତି ସ୍ଥୂଳ-ବୈଖରୀ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ନାନା ବେଦ ନାନା ଶାଖା-ରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ।

ଯୌଗିକ, ଯୋଗରୂଢ଼, ରୂଢ଼-ସଂଲକ୍ଷିତ, ସ୍ଥିତ ଓ ନାନାର୍ଥ ଭେଦରେ ଶବ୍ଦ ଛଅ ପ୍ରକାର । ଏହି ଛଅ ପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ଜାତି ପ୍ରଭୃତିର ବାଚକ ଏବଂ ଲକ୍ଷଣାଶ୍ରିତ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ତାହା ଲକ୍ଷଣିକ ନାମରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ଅତଏବ ସ୍ଥୂଳତଃ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାଦଶ ପ୍ରକାରର ଧରାଯାଏ । ଶବ୍ଦର ଶକ୍ତି ବା ଲକ୍ଷଣା ଦ୍ୱାରା ଯାହା ବୁଦ୍ଧିର ବିଷୟ ହୁଏ, ତାହା ସେହି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ।

ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲେ ଯେଉଁ ବସ୍ତୁ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୁଏ ତାହାହିଁ ସେହି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ର ସଂକେତ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି । ଶବ୍ଦରାଶି ଯଦିଓ ଉତ୍ପତ୍ତି ବିନାଶୀଳ ଅଟେ ତଥାପି 'ସ୍ଫୋଟ' ଦ୍ୱାରା ସେ ସବୁର ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ ।

ବର୍ଣ୍ଣ, ପଦ ଓ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ଯାହା ସାହାଯ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ତାକୁ 'ସ୍ଫୋଟ' ବୋଲଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ଥବୋଧୋପଯୋଗୀ ଶକ୍ତିଶାଳି ପଦାର୍ଥ ବିଶେଷ 'ସ୍ଫୋଟ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଏ । ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣର ଅର୍ଥବୋଧୋପଯୋଗୀ ତାହା 'ବର୍ଣ୍ଣସ୍ଫୋଟ', ଯାହା ପଦର ଅର୍ଥବୋଧୋପଯୋଗୀ ତାହା 'ପଦସ୍ଫୋଟ', ଏବଂ ଯାହା ବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧୋପଯୋଗୀ ତାହା 'ବାକ୍ୟସ୍ଫୋଟ' ।

ଏହି ତିନୋଟି 'ସ୍ଫୋଟ'ଗତ ସ୍ଥୂଳ ପାର୍ଥକ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହ ପଦ ନାମରେ ଏବଂ ପଦ ସମୂହ ବାକ୍ୟ ନାମରେ ବ୍ୟବହୃତ, କିନ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ପଦ ପ୍ରଭୃତି ଆଶୁ ବିନାଶୀ, ଅର୍ଥାତ୍ କ୍ଷଣିକ । ଅତଏବ ଅନେକ ବର୍ଣ୍ଣର ବା ଅନେକ ପଦର ଏକ ସମୟରେ ସମାବେଶନ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏହି ସମାବେଶର ଅଭାବରେ ପଦ ବା ବାକ୍ୟ ଗଠିତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ପଦାର୍ଥ ବା ବାକ୍ୟାର୍ଥର ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନ ସମ୍ଭବପର ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ ? ପଦାର୍ଥ ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ପଦ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ବାକ୍ ଜ୍ଞାନ, ନିୟତଭାବେ ଅପେକ୍ଷିତ ଅଟେ । ଅତଏବ ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ସ୍ୱୀୟ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି—

'ଜଗତରେ ଏପରି କୌଣସି ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ ଯାହାକି ଶବ୍ଦ-ସଂପର୍କ ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ଜନ୍ମି ପାରେ' । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଜ୍ଞାନ, ଶବ୍ଦ ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଅଟେ ।

ଏଣୁ ଅର୍ଥବୋଧର ଅନୁକୂଳ 'ସ୍ଫୋଟ ନାମକ' ପଦାର୍ଥ ସର୍ବତୋଭାବେ ସ୍ୱୀକରଣୀୟ ଓ ଆଦରଣୀୟ ।

ଅତଏବ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ-ପ୍ରକାଶନ, 'ସ୍ଫୋଟ'ର ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମ ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଷଡ଼ଦର୍ଶନସଂଗ୍ରହର ପାଣିନି-ଦର୍ଶନରେ ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି— "ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ତାହା 'ସ୍ଫୋଟ' । ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହର ସମାବେଶ କ୍ଷଣିକ ହେତୁ ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହର ବାଚକତା ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ଏଣୁ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ସାହାଯ୍ୟରେ ଅର୍ଥବୋଧ ଜନ୍ମେ ସେହି ଶବ୍ଦ, 'ସ୍ଫୋଟ' ନାମରେ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ । ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେଲେହେଁ 'ସ୍ଫୋଟ' ବର୍ଣ୍ଣରୁ ପୃଥକ୍ ଅଟେ ।

ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତି ଜନକ-ନିତ୍ୟ ଶବ୍ଦବିଶେଷ- 'ସ୍ଫୋଟ,' ଏହା ବୈୟାକରଣ-ନିକାୟ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ଅତଏବ ଶବ୍ଦ ଦୁଇପ୍ରକାର, ନିତ୍ୟ ଓ ଅନିତ୍ୟ । 'ସ୍ଫୋଟ' ରୂପ ଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟ ବା ପ୍ରାକୃତ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣରୂପ ଶବ୍ଦ ଅନିତ୍ୟ । ଅର୍ଥାତ୍ 'ଘଟ' ଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚାରଣରେ 'ଘ୍+ଅ+ଟ୍+ଅ' ଏହି ଚାରୋଟି ବର୍ଣ୍ଣର ସମାବେଶ ଥିଲେହେଁ ଘ- ଉଚ୍ଚାରଣ ପରେ ଅ- ଉଚ୍ଚାରଣ ସମୟକୁ ଘ-ର ସନ୍ନିବେଶ ଅସମ୍ଭବ । ଏହି ପରି ଟ-ଉଚ୍ଚାରଣ ସମୟକୁ ଘ- ର ସମାବେଶ ଅସମ୍ଭବ ହେତୁ 'ଘଟ' ଶବ୍ଦ ଶ୍ରବଣରେ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଜନ୍ମେ କେବଳ 'ଘଟ'- ଶବ୍ଦ- ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ଫୋଟ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସଘଟିତ ହୁଏ ।

ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ ସମୂହକୁ ସମୁଦ୍ଭାସିତ କରାଇ ନିଜେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ, ସେହିପରି 'ସ୍ଫୋଟ' ବୈକୃତ ଧ୍ୱନି ରୂପରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଶ୍ରୁତି-ଗୋଚର ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ, ନିଜେ ଜ୍ଞାନଗୋଚର ହୁଏ ।

ଏହି ପ୍ରକାର ଯୁକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ନିର୍ବାହ ପାଇଁ ସ୍ଫୋଟ- ସ୍ୱୀକାର କରାଗଲେ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ପଦ ଆଶୁ ବିନାଶୀ ହେତୁ 'ବେଦ'ର ଅପୌରୁଷତ୍ୱ ସମ୍ଭବପର ହେବ ନାହିଁ ।

ଏଣୁ ବର୍ଣ୍ଣନିତ୍ୟତା ବାଦ ମୀମାଂସକ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗୋଟିଏ ଯୁକ୍ତି-ପ୍ରଦର୍ଶନ କରନ୍ତି; ତାହା ହେଉଛି- ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ 'କକାର'ର ଅନୁଭବ ହୋଇଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି 'କକାର,' ଏହି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣନିତ୍ୟତା- ସ୍ୱୀକାର ପୂର୍ବକ ବର୍ଣ୍ଣ—ନିତ୍ୟତା ନିଷ୍ପନ୍ନ କରି ବେଦର ଅପୌରୁଷେୟତ୍ୱ- ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି । ଏ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ଫୋଟ- ପକ୍ଷପାତି- ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କର ଏହି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା, କେଶପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ସଦୃଶ । ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଣ୍ଡନ ପରେ ଯେଉଁ ନୂତନ କେଶ ଜନ୍ମେ, ତାହା ପୂର୍ବାନୁଭୂତ କେଶ ଅଟେ, ଏହି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ଜନ୍ମାଏ । ବର୍ଣ୍ଣସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅବସ୍ଥା; ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବାନୁଭୂତ

କ କାର ନଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନୂତନ କ-କାର -ଜ୍ଞାନ- ସମୟରେ ସେହି ପୂର୍ବାନୁଭୂତ କକାରର ସଂସ୍କାର ସ୍ଥିତ ହେବରୁ ଏଭଳି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ଜାତ ହୁଏ ।

ଅତଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଏହା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବ ଯେ.- କ-କାର ପ୍ରଭୃତିରେ ଯେଉଁ ସ୍ଫୋଟ ଶକ୍ତି ବିଦ୍ୟମାନ ସେହି ସ୍ଫୋଟ ଶକ୍ତି ସଦା କ କାରାଦି- ପ୍ରତୀତିର ଉତ୍ପାଦିକା ଅଟେ ।

ସ୍ଫୋଟବାଦୀମାନଙ୍କ ମତରୁ ପୂର୍ବପକ୍ଷରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ବର୍ଣ୍ଣବାଦ- (ମୀମାଂସକ-ଗଣ) କହନ୍ତି, ବର୍ଣ୍ଣଗଣ ଯଦି ଏକ ଜ୍ଞାନ ଗମ୍ୟ ହେବ ତେବେ 'ନବ ଓ ବନ' ଶବ୍ଦରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେବ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ନବ ଶବ୍ଦରୁ ବନ ଓ ବନ ଶବ୍ଦରୁ ନବ-ଶବ୍ଦାର୍ଥବୋଧ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହେବ

ଏହି ସଂଶୟର ଉଚ୍ଛେଦ ପାଇଁ ବେଦାନ୍ତସୂତ୍ରରେ— "ଶବ୍ଦ ଇତି ଚେନ୍ନାତଃ ପ୍ରଭବାତ୍" ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ଭଗବାନ୍ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ,- ବର୍ଣ୍ଣବାଦ ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ ପୂର୍ବକ ସ୍ଫୋଟବାଦ ପକ୍ଷର ଅନାଦର ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି,— ପଦର ଅନ୍ତର୍ଗତ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣର ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ପଦ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି,- ପିପୀଲିକା ଗଣ, ଗୋଟିକ ପରେ କ୍ରମରେ ଅନ୍ୟଗୋଟିଏ ତାପରେ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଏହି କ୍ରମାନୁସାରେ ରହନ୍ତି ତେବେ ତାହା 'ପିପୀଲିକା ପଂକ୍ତି' ବୋଲାଯାଏ ଓ ପଂକ୍ତିଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ ! କିନ୍ତୁ କ୍ରମଭଙ୍ଗ ହେଲେ ପଂକ୍ତିଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ବର୍ଣ୍ଣସମୂହ ସେହିପରି କ୍ରମବଦ୍ଧଭାବେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲେ ତାହା ଅର୍ଥବୋଧ ଜନ୍ମାଏ । ଅତଏବ ବନ ଶବ୍ଦରୁ 'ନବ' ଶବ୍ଦାର୍ଥବୋଧ ହେବାର କଳ୍ପନା, ଅଦୂରଦର୍ଶିତାର ପରିଚାୟକ ମାତ୍ର । ପୂଜ୍ୟପାଦ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟକୃତ ଶାରୀରକଭାଷ୍ୟର ଭାମତୀ-ଟୀକାକାର,- ବାଚସ୍ପତି ମିଶ୍ର ମଧ୍ୟ ଶଙ୍କରୋକ୍ତ ସମର୍ଥନପର ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମହାଭାଷ୍ୟର ଉକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ଏଭଳି ଆଶଙ୍କାପୂର୍ବକ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି,- 'ଉଚ୍ଚାରଣର ପର କ୍ଷଣରେ ବର୍ଣ୍ଣର ନାଶ ହୁଏ, ଅତଏବ ବର୍ଣ୍ଣସମୂହର ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟ ସର୍ବଥା ଅସମ୍ଭବ ଅଟେ ।

ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣର ଜ୍ଞାନ ଜାତ ସଂସ୍କାର, ଯଦି ଅନୁଭବ ସିଦ୍ଧ ଅଟେ, ତେବେ ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ଉଚ୍ଚାରିତ ବର୍ଣ୍ଣର ପରବର୍ତ୍ତୀକ୍ଷଣରେ ବିନାଶ-କଥନ ଉନ୍ମୁଗ୍ଧ—ପ୍ରଳାପ ପରି ହେବ ।

ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟ, ବୁଦ୍ଧିକାର୍ଯ୍ୟ ଛଡା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଅତଏବ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି—

"ନାଦୈ ରାହିତ ବୀଜାୟା ମନ୍ତ୍ୟେନ ଧ୍ୱନିନା ସହ,
ଆବୃତ୍ତ ପରିପାକାୟାଂ ବୁଦ୍ଧୌ ଶବ୍ଦୋଽବଧାର୍ଯ୍ୟତେ" ।

ସ୍ଫୋଟଚନ୍ଦ୍ରିକା-କାର ମଧ୍ୟ,- "ବୁଦ୍ଧିବିଷୟ ମେବ ଶବ୍ଦାନାଂ ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟମ୍" ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଏ ସବୁର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି,- ଆମ୍ଭେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟ ଶୁଣିଲେ ତଦ୍ୱାରା ଆମ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତୀତି ଜନ୍ମେ, ଆମେ କଣ ସେହି ବାକ୍ୟରେ ତା'ର ବିଭାଗ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବାକି ? ବିଭାଗ, ପଦରୂପରେ କରାଗଲେ ପଦ ଘଟକବର୍ଣ୍ଣର ବିଭାଗ କିପରି କରାଯିବ ? ଉଚ୍ଚାରିତ ବର୍ଣ୍ଣର ବିଭାଗ କରାଗଲେ ସଜାତୀୟ ବାୟୁକଣା ସ୍ୱରୂପ ତାର ପରିଣତି ଘଟିବ ଏବଂ ବିଭକ୍ତ ସେହି ବାୟୁକଣା ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଗୋଟିଏ ବାୟୁକଣା, ଅନ୍ୟ ବାୟୁକଣାଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ । ଲିଖିତ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି କେତେକ ସରଳରେଖା ଓ ବକ୍ରରେଖାର ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର, ଏବଂ ରେଖା ସମୂହ, ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାହା କେତେକ ପ୍ରଯତ୍ନ ସୃଜିତ ଆସ୍ୟୋପହିତ ବିନ୍ଦୁର ସମଷ୍ଟି । ଅତଏବ "ବିନ୍ଦୁରଚ୍ଛୁଃ" ଏହି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପରିଣାହ ଶୂନ୍ୟ ସଂସ୍ଥାନ ବିଶିଷ୍ଟ ବସ୍ତୁ, ବିନ୍ଦୁ ଶବ୍ଦ-ବୋଧ୍ୟ ଅଟେ । ସେହି କେତେକ ସଜାତୀୟ ବିନ୍ଦୁ ଯେପରି ରେଖା ରୂପ ଧାରଣ କରି ଅପାଧ ମୂଳକ ଅକ୍ଷର ବୋଧ ଜନ୍ମାଏ । ସେହିପରି ସଜାତୀୟ ବାୟୁକଣା ସମୂହ, ତାଲୁ-ମୂର୍ଦ୍ଧ-ଦନ୍ତାଦିର ସଂଯୋଗରେ "କ, ଚ, ଟ, ତ, ପ," ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ଶ୍ରୁତି ଗୋଚର ହୁଏ । ଯଦିଓ 'କ, ଚ, ଟ, ତ, ପ' ରୂପରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବିନ୍ଦୁ ସମୂହ ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟ-ଗ୍ରାହ୍ୟ ହୁଏ ତଥାପି ସ୍ଫୋଟ ଶକ୍ତିର ସମାବେଶ ବିନା କେବଳ ବିନ୍ଦୁପରି ବାୟୁକଣା ଗୁଡ଼ିକ କେତେବେଳେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତୀତି ଜନ୍ମାଇବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଅତଏବ ମହର୍ଷିମାନଙ୍କ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅଭିପ୍ରାୟ ବୁଝି ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ସ୍ୱୀୟ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି,—

"ପଦେ ନ ବର୍ଣ୍ଣା ବିଦ୍ୟନ୍ତେ ବର୍ଣ୍ଣେଷ୍ୱବୟବା ଇବ ।
ବାକ୍ୟାତ୍ ପଦାନାମତ୍ୟନ୍ତଂ ପ୍ରବିବେକୋ ନ କଶ୍ଚନ" ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକର ଅଭିପ୍ରାୟ ହେଉଛି, ବର୍ଣ୍ଣରେ ଯେପରି ବର୍ଣ୍ଣର ଅବୟବୀ-ଭୂତ-ବିନ୍ଦୁ ସମୂହ, ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ପଦରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହ, ବିଦ୍ୟମାନ ନ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଏବଂ ବାକ୍ୟରୁ ପଦର କୌଣସି ବିଶେଷ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁତଃ ପଦାର୍ଥ ବିଶେଷ ବିଷୟ ରୂପରେ ଆମର ସେହି ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ, ତାହା କେବେ ହେଲେ ବିଭାଜ୍ୟ ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ଆମେ ଯେଉଁ

ବାକ୍ୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରୁଁ ତାହା ବୋଦ୍ଧାର ବୋଧ ସୌକର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଏବଂ ତାହା ବୈକୃତ ଧ୍ୱନି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅପ୍ରାକୃତ-ବୁଦ୍ଧିଗତ ଉପାୟ ବିଶେଷ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

ପୂର୍ବ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ବେଦାନ୍ତ ସୂତ୍ରର ଶାରୀରକ ଭାଷ୍ୟରେ ପୂଜ୍ୟପାଦ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ବର୍ଣ୍ଣବାଦ ସମର୍ଥନ ପାଇଁ ସମଧିକ ଅନୁରାଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପୂର୍ବକ କହି ଅଛନ୍ତି । ବୃଦ୍ଧମାନଙ୍କ ବ୍ୟବହାର କାଳରେ କ୍ରମାନୁଗତ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଥ ବିଶେଷ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ, ଏହା ସହଜରେ ବୁଝାଯାଇ ପାରେ । ଏଣୁ ନିଜର ବ୍ୟବହାର କାଳରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି ସମସ୍ତ କ୍ରମିକ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକୁ ଯଦି ବୁଝାଯାଇ ପାରେ ତେବେ ଅର୍ଥ-ବିଶେଷର ବୋଧ ସହଜ ସାଧ୍ୟ ଅଟେ ।

ଏଣୁ ବର୍ଣ୍ଣବାଦମାନଙ୍କର ଏ ପରିକଳ୍ପନା ସୁଗମ ହେତୁ ଲଘୀୟସୀ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଏହି ଉକ୍ତି ଜାଲ, ସ୍ଫୋଟ-ନିରାସର କାରଣ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣବାଦର ସମର୍ଥକ ମାତ୍ର । ଯେଣୁ ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱାରା ପଦ ଓ ବାକ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରିତ ଶବ୍ଦରାଶି କିପରି ଭାବରେ ବକ୍ତାର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ଶ୍ରୋତାର ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରବେଶ କରାଏ ସେକଥା ଭଗବାନ୍ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଉକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଏହି ସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟର ଅନ୍ତିମ ଭାଗରେ ସ୍ଫୋଟ-ବାଦ ପକ୍ଷେ ଦୃଷ୍ଟର ତ୍ୟାଗ ଓ ଅଦୃଷ୍ଟର କଳ୍ପନା ରୂପ ଆପତ୍ତି ହେବ, ଏହି ଉକ୍ତି କେବଳ ସ୍ଫୋଟ ପକ୍ଷ ଖଣ୍ଡନ କରିବାର ଦୁର୍ବଳତାର ପରିଚୟ ମାତ୍ର । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମଶଃ ପରିଜ୍ଞାତ ହୋଇ 'ସ୍ଫୋଟ'କୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି ଏବଂ ସ୍ଫୋଟ ଅର୍ଥକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ ।

ବୈୟାକରଣମାନେ ସହଜରେ ବୋଦ୍ଧା ବୁଝିବା ପାଇଁ ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହ ଘଟିତ ପଦ ଓ ପଦ ସମୂହ ଘଟିତ ବାକ୍ୟର ପରିକଳ୍ପନା କରି ଅଛନ୍ତି । 'ଘ୍ୱେର ଯାଉଛି' ଏହି ବାକ୍ୟ ଶ୍ରବଣରେ ଆମ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ ସେହି ଜ୍ଞାନ କ'ଣ ବିଭାଗ ଯୋଗ୍ୟ ? ତାହାର ବିଭାଗ କୌଣସି ମତେ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ? 'ଘ୍ୱେର ଯାଉଛି' ଏହି ବାକ୍ୟରୁ ଯଦି 'ଯାଉଛି' କ୍ରିୟାର ବିଚ୍ଛେଦ କରାଯାଏ ତେବେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଜ୍ଞାନର ଉଦୟ ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ 'ଘ୍ୱେର' କର୍ତ୍ତୃପଦ, ଓ 'ଯାଉଛି' କ୍ରିୟାପଦ ବୋଦ୍ଧାର ବୁଦ୍ଧି କଳ୍ପିତ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ ।

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କଳ୍ପିତ 'ବର୍ଣ୍ଣବାଦ' ଲଘୁତର ଓ 'ସ୍ଫୋଟବାଦ' ଗୁରୁତର, ଏହି ଉକ୍ତିର ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ ଲଘୁ-ଗୁରୁ-ଭେଦ ବିବେଚନ ବୁଦ୍ଧିଗତ ଉପାଧିର ଫଳ ମାତ୍ର ।

ମୀମାଂସକ ସମ୍ମତ ବର୍ଣ୍ଣବାଦ ସ୍ଫୋଟ ଖଣ୍ଡନ ପାଇଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ 'କ'-ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣୋଚ୍ଚାରଣ ଜନ୍ୟ ଯେଉଁ ପ୍ରତୀତି ଜାତ ହୁଏ ତାହା ସ୍ଫୋଟ'ର ଜ୍ଞାପକ। ବର୍ଣ୍ଣବାଦୀ-ମାନେ ବର୍ଣ୍ଣର କ୍ରମ ପ୍ରତୀତି ମୂଳକ - 'ବନ' ଓ 'ନବ' ଶବ୍ଦର ବୋଧର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଉପପାଦନ କରି ଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର କ୍ରମ ଜ୍ଞାନ ବୁଦ୍ଧିଗତ ଉପାଧିର ବିଷୟ, ଏହା ସର୍ବଜନୀନ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟ। 'ବନ' ଶବ୍ଦରେ ବକାର କିମ୍ବା ନ କାରର ଉଚ୍ଚାରଣ ସମୟରେ ଶରୀର-ଯନ୍ତ୍ରରୁ ପ୍ରଯତ୍ନ ସ୍ଖଳିତ ଓ ଆସ୍ୟୋପହତ ଯେଉଁ ବାୟୁ-କଣା ସମୂହ ନିର୍ଗତ ହୁଏ ସେହି ବାୟୁକଣା ଗୁଡିକରେ କୌଣସି କ୍ରମ ସାମ୍ୟର ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ।

ଜଡ଼ ବିଜ୍ଞାନ ଅନୁସାରେ ବାୟୁ ତରଙ୍ଗ ମାଳାର ଯଦି କୌଣସି କ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ତାହା ହେଲେ ଚୈତନ୍ୟ ଶକ୍ତିରୁ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଭେଦ ସମ୍ପନ୍ନ ଜଡ଼ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତୀତି ଜନ୍ମିବାର କୌଣସି ଅବାଧିତ ପ୍ରମାଣ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ 'ସ୍ଫୋଟାତ୍ମକ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ'ର ସାହାଯ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣବୋଧର ଉଦୟ ଘଟେ, ଏହି ସମାଧାନ ସର୍ବତୋଭାବେ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ। ଅତଏବ 'ବୈୟାକରଣଭୂଷଣ-ସାର'ରେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି-ପ୍ରଯୁକ୍ତ କାରିକାର ଅନୁବାଦ ସ୍ୱରୂପ; "ବ୍ରହ୍ମେଦଂ ଶବ୍ଦନିର୍ମାଣଂ ଶବ୍ଦଶକ୍ତି-ନିବନ୍ଧନମ୍" ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ଅଛି।

ମୀମାଂସା-ଦର୍ଶନରେ ଜୈମିନି ମହର୍ଷି ଶବ୍ଦର ନିତ୍ୟତା-ପକ୍ଷର ଅବଲମ୍ବନ କରି ଯେଉଁ ସବୁ ସୂତ୍ରସମବାୟ ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି, ତାହା ସ୍ଫୋଟ' ପକ୍ଷର ସମର୍ଥକ-ଦ୍ୟୋତକ ଭାବେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇ ପାରେ। କିନ୍ତୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆକାର ବିସ୍ତୃତି ଭୟରେ ସେ ସବୁର ଉପାଦାନ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଅଛି।

ସ୍ଫୋଟବାଦ-ବୈୟାକରଣ ମାନଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଉଛି, 'ଦ୍ରବ୍ୟ' ଯେପରି ଦୁଇ ପ୍ରକାର; ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାବହାରିକ ଓ ପାରମାର୍ଥିକ, ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଦ୍ୱିବିଧ, ଅର୍ଥାତ୍ ବୈକୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ। ଅତଏବ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି-

"ସ୍ଫୋଟସ୍ୟ ଗ୍ରହଣେ ହେତୁଃ ପ୍ରାକୃତୋ ଧ୍ୱନିରିଷ୍ୟତେ,
ବୃତ୍ତିଭେଦେ ନିମିତ୍ତତ୍ୱଂ ବୈକୃତଃ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ।"

ମହାଭାଷ୍ୟରେ— "ଦ୍ୱୌ ଶବ୍ଦାତ୍ମାନୌ ନିତ୍ୟଃ କାର୍ଯ୍ୟଶ୍ଚ" ନିତ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାକୃତ-ଧ୍ୱନି, କାର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ବୈକୃତ ଧ୍ୱନି। ନିତ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ ଭାଷ୍ୟରେ— "ଧ୍ରୁବଂ କୂଟସ୍ଥ-ମବିଚାଳ୍ୟନପାୟୋପଜନ - ବିକାର୍ଯ୍ୟନୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟ-ବୃଦ୍ଧ୍ୟବ୍ୟୟଯୋଗି ଯତ୍ତନ୍ନିତ୍ୟମ୍" "ତଦପି ନିତ୍ୟଂ ଯସ୍ମିଂସ୍ତତ୍ତ୍ୱଂ ନ ବିହନ୍ୟତେ"।

ସ୍ଫୋଟ ପକ୍ଷପାତୀ ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହିକି, ଅଭିଘାତ ପ୍ରଯତ୍ନ ଦ୍ୱାରା ଯାହା ଶ୍ରୋତୃଗ୍ରାହ୍ୟ ହୁଏ ତାହା ଶବ୍ଦର ଅନିତ୍ୟତା, ଅର୍ଥାତ୍ ବୈକାର୍ଯ୍ୟ ଭାଗ ଉପଲବ୍ଧି ପରେ ସ୍ୱୟଂ ଅଭିଜ୍ୱଳିତ ହୋଇ ଯାହା ପଦ-ବାକ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ବୁଦ୍ଧିନିର୍ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅର୍ଥବିଶେଷ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରେ ତାହା ଶବ୍ଦର ନିତ୍ୟତା ବା ପ୍ରାକୃତ ଭାଗ ଅଟେ । ଅତଏବ "ତପର ସ୍ତତ୍କାଲସ୍ୟ" ପା: ଅ: ସୂତ୍ରରେ ମହାଭାଷ୍ୟରେ—

"ଧ୍ୱନିଃ ସ୍ଫୋଟଶ୍ଚ ଶବ୍ଦାନାଂ ଧ୍ୱନିସ୍ତୁ ଖଲୁ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ,
ଅଲ୍ପୋ ମହାଁଶ୍ଚ କେଷାଂ ଚିଦୁଭୟଂ ତତ୍ ସ୍ୱଭାବତଃ" ।

"ଯଥା ଭେର୍ଯ୍ୟାଘାତଃ ଭେରୀମାହତ୍ୟ କଶ୍ଚିଦ୍ ବିଂଶତିପଦାନି ଗଚ୍ଛତି,
କଶ୍ଚିତ୍ ତ୍ରିଂଶତ୍ କଶ୍ଚିତ୍ ଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍, ସ୍ଫୋଟ - ସ୍ତାବାନେବ ଭବତି" ।

"ଧ୍ୱନିକୃତା ବୃଦ୍ଧିଃ" ମ; ୧।୧।୭୭। ଏହି ମହାଭାଷ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଅବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ମୃଦଙ୍ଗାଦି ଜନିତ ଶବ୍ଦରେ ମଧ୍ୟ 'ସ୍ଫୋଟ' ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଅଟେ । ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦର ବୋଧ ହୁଏ ।

ଅତଏବ ବୈୟାକରଣ-ଭୂଷଣ ସାରରେ—

"ଶବ୍ଦୋଽପି ଯଦି ଭେଦେନ ବିବକ୍ଷା ସ୍ୟାତ୍ତଦା ତଥା
ନୋଚେ-ଚ୍ଛ୍ରୋତ୍ରାଦିଭିଃ ସିଦ୍ଧୋଽପ୍ୟସାବର୍ଥୋଽବଭାସତେ" ।

"ଆଦିତ୍ୟବଦ୍ ଯୌଗପଦ୍ୟମ୍" ଏହି ଜୈମିନୀୟ ସୂତ୍ରରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ—"ସତ୍ତ୍ୱାନ୍ତରେ ଚ ଯୌଗପଦ୍ୟାତ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ଦେଶାନ୍ତରେ ବା ପୁରୁଷାନ୍ତର ନିକଟରେ ଯୁଗପତ୍ ଉପଲବ୍ଧ ହେବାରୁ 'ଶବ୍ଦ ଅନିତ୍ୟ' ଏହି ପୂର୍ବପକ୍ଷର ସମାଧାନରେ ଜୈମିନି କହି ଅଛନ୍ତି— "ଆଦିତ୍ୟବଦ୍ ଯୌଗପଦ୍ୟମ୍" ।

ଯେପରି ଏକମାତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଏକ ସମୟରେ ବହୁଲୋକ-କର୍ତ୍ତୃକ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ଏବଂ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଲେ ହେଁ ତାହାର ଏକତ୍ୱରେ କୌଣସି ବାଧା ଘଟେ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଏକତ୍ୱ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହେ, ସେହିପରି ଶବ୍ଦ ଏକ ସମୟରେ ବହୁଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୁତ ହେଲେ ହେଁ ତାହାର ଏକତ୍ୱ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏକ, ଏକଥା ସମସ୍ତେ ଉପଲବ୍ଧ କରନ୍ତି, ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଶ୍ରବ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ଜୈମିନିଙ୍କର ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ସହ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ । ଯେଣୁ ମହାଭାଷ୍ୟରେ—

"ଯଦି ପୁନରିମେ ବର୍ଣ୍ଣାଃ ଆଦିତ୍ୟବତ୍ ସ୍ୟୁଃ"

ଏହି ଲେଖାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଜୈମିନି ସୂତ୍ରର ଅଭିପ୍ରାୟ ସହ ପ୍ରାୟ ମିଶିଯାଏ ।

ଅତଏବ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି—

"ପ୍ରତିବିମ୍ବଂ ଯଥାନ୍ୟତ୍ର ସ୍ଥିତଂ ତୋୟକ୍ରିୟାବଶାତ୍,
ତତ୍ପ୍ରବୃତ୍ତିମିବାନ୍ୱେତି ସ ଧର୍ମଃ ସ୍ଫୋଟନାଦୟୋଃ ।"

"ବର୍ଣ୍ଣାଗମୋ ବର୍ଣ୍ଣବିପର୍ଯ୍ୟୟଶ୍ଚ ଦ୍ୱୌ ଚାପରୌ ବର୍ଣ୍ଣବିକାରନାଶୌ;
ଧାତୋସ୍ତଦର୍ଥାତିଶୟେନ ଯୋଗସ୍ତଦୁଚ୍ୟତେ ପଞ୍ଚବିଧଂ ନିରୁକ୍ତମ୍"

ଏହି ନିରୁକ୍ତ ବଚନର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ସ୍ୱରୂପ ପାଣିନୀୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ—

"ବର୍ଣ୍ଣାଗମୋ ଗବେନ୍ଦ୍ରାଦୌ ସିଂହେ ବର୍ଣ୍ଣ-ବିପର୍ଯ୍ୟୟଃ,
ଷୋଡ଼ଶାଦୌ ବିକାରଃ ସ୍ୟାତ୍ ବର୍ଣ୍ଣନାଶଃ ପୃଷୋଦରେ ।"

ଏହି ଉଲ୍ଲେଖର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରକୃତ-ବିକୃତ ଭାବ ପରିକଳ୍ପିତ ହେଲେ ହେଁ ତଦ୍ୱାରା ସ୍ଫୋଟର ଅପଚୟ ବା ବୃଦ୍ଧି ଘଟେ ନାହିଁ । ଯେପରି ଶରୀର ଅନିତ୍ୟ ହେଲେ ହେଁ ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଶବ୍ଦ-ବୈକୃତ ଧ୍ୱନିର ବର୍ଣ୍ଣ-ପଦ-ବାକ୍ୟ ବିଭାଗ କରିଗଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଫୋଟ ସହ ତା'ର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ, ଏହା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ ସ୍ଫୋଟ-ପକ୍ଷପାତୀ-ଗଣ କହନ୍ତି— ଯେପରି ସ୍ଫଟିକ ଜପାକୁସୁମାଦିର ସମ୍ପର୍କରେ ରକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ଦେଖାଯାଏ, ସେହିପରି ସ୍ଫୋଟ ଧ୍ୱନିର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହୋଇ ଧ୍ୱନି ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ବିଭଜ୍ୟମାନ ହୁଏ । ସ୍ଥୂଳତଃ ଯାହା ବିକୃତ ତାହା ବିଭାଗଯୋଗ୍ୟ । 'ସ୍ଫୋଟ' ସର୍ବଥା ଅବିଭାଜ୍ୟ ।

ଅତଏବ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି କହି ଅଛନ୍ତି—

"ସ୍ଫୋଟ-ରୂପାବିଭାଗେନ ଧ୍ୱନେ ର୍ଗ୍ରହଣ ମିଷ୍ୟତେ",

ବ୍ୟବହାର ନିଷ୍ପତ୍ତି ନିମନ୍ତେ 'ସ୍ଫୋଟ' ଆଠ ପ୍ରକାର କଳ୍ପିତ ହେଲେ ହେଁ 'ବାକ୍ୟସ୍ଫୋଟ' କେବଳ ପରମାର୍ଥ-ବସ୍ତୁ ଅଟେ ।

ଅତଏବ ବୈୟାକରଣ-ଭୂଷଣ ସାରରେ—

"ବାକ୍ୟସ୍ଫୋଟୋଽତିନିଷ୍କର୍ଷେ ତିଷ୍ଠତୀତି ମତସ୍ଥିତିଃ"

ଏହି କାରିକାର ଭୂଷଣସାର-ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ—

"ମତସ୍ଥିତିପ୍ରତୀକ-ମାଦାୟ ବୈୟାକରଣାନାଂ 'ମତସ୍ଥିତି-ସୂଚକ-ବୈୟାକରଣାନାମ୍" ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।

'ମୀମାଂସା' ସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟକାର— 'ଶବରସ୍ୱାମୀ' "ଔତ୍ପତ୍ତିକସ୍ତୁ" ଇତ୍ୟାଦି ଭାଷ୍ୟରେ ସ୍ଫୋଟବାଦ ନିରସନ ପୂର୍ବକ ବର୍ଣ୍ଣବାଦ ସ୍ଥାପନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ସ୍ଫୋଟ-ପକ୍ଷାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କ ମତରେ 'ଔତ୍ପତ୍ତିକ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ 'ଆବିର୍ଭାବ' ଅର୍ଥରେ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

ଅତଏବ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ-ପୁରାଣରେ 'ଦୁର୍ଗାସପ୍ତଶତୀ' ଶ୍ଲୋକରେ—

"ନିତ୍ୟୈବ ସା ଜଗନ୍ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ତୟା ସର୍ବମିଦଂ ତତମ୍,
ତଥାପି ତତ୍ସମୁତ୍ପତ୍ତି ର୍ବହୁଧା ଶ୍ରୂୟତାଂ ମମ ।
ଦେବାନାଂ କାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥ ମାବିର୍ଭବତି ସା ଯଦା,
ଉତ୍ପନ୍ନେତି ତଦା ଲୋକେ ସା ନିତ୍ୟାଽପ୍ୟଭିଧୀୟତେ" ।

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଆବିର୍ଭାବ ଅର୍ଥରେ 'ସମୁତ୍ପତ୍ତି' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଅଭ୍ରାନ୍ତ । ଫଳତଃ ମୀମାଂସକମାନଙ୍କ ମତରେ ଯାହା ଶବ୍ଦ, ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କ ମତରେ ତାହାହିଁ 'ସ୍ଫୋଟ ପ୍ରାକୃତ ଧ୍ୱନି' ଅଟେ ଏବଂ ମୀମାଂସା ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଯାହା ନାଦ, ତାହା ବୈୟାକରଣ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ବୈକୃତ ଧ୍ୱନି ବା କାର୍ଯ୍ୟରୂପ ଶବ୍ଦ ।

ମୀମାଂସା ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣବାଦ ପକ୍ଷ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ଫୋଟବାଦ ପକ୍ଷ ସଂସ୍ଥାପନ ଅବୈଦିକ ଅଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଯୁକ୍ତି ମାତ୍ର ।

ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ବୈଦିକ ପ୍ରମାଣ ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣର ବକ୍ଷ୍ୟମାଣ ବଚନ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ତାହା—

"ବାଗେବାର୍ଥଂ ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ବାଗ୍ ବ୍ରବୀତି ବାଗର୍ଥଂ ନିହିତଂ ସନ୍ତନୋତି,
ବାଚେବ ବିଶ୍ୱଂ ବହୁରୂପଂ ନିବଦ୍ଧଂ ତଦେକସ୍ମାଦେକଂ ପ୍ରବିଭଜ୍ୟୋପ ଭୁଙ୍କ୍ତେ"

ଏହି ଲେଖାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି- 'ପରାରୂପା ବାକ୍ ଶକ୍ତି ପଶ୍ୟନ୍ତୀ ଦଶାରେ ଶବ୍ଦରୂପ ଗ୍ରହଣ କରେ ଏବଂ ଏହି ଶବ୍ଦଭାବ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଥାଏ, କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟମାବସ୍ଥାରେ ଏହି ବାକ୍-ଶକ୍ତି ନିଜର ସ୍ୱରୂପ ବିସ୍ତାର କରେ । ତଦନନ୍ତର ବୈଖରୀ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ବାକ୍ ଶକ୍ତି ବିଶ୍ୱର ବିରୂପତା ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ଅତଏବ ପରମ ବ୍ରହ୍ମର ବିବର୍ତ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମକୁ ନାନା ଭାବରେ ବିଭାଗ କରି ଜୀବାତ୍ମା ନାମ ରୂପାତ୍ମକ ଏହି ଜଗତର ଉପଭୋଗ କରେ ।

ଏହି ଶ୍ରୌତ ଉଲ୍ଲେଖ ଶବ୍ଦର କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱ ବିଶ୍ଳେଷଣ ପୂର୍ବକ "ଏକସ୍ମାଦେକଃ" ଅର୍ଥାତ୍ 'ଏକରୁ ଏକ' ଏହି ଯୁକ୍ତି ବଳରେ ଶବ୍ଦର ନିତ୍ୟତ୍ୱ ଏକତ୍ୱ ଓ ଅଖଣ୍ଡତ୍ୱ ସଂସ୍ଥାପନ ବା ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଅଛି ।

ଏହି ବୈଦିକ ପ୍ରମାଣ ବଳରୁ ସ୍ଫୋଟ-ବାଦମାନେ ପ୍ରାକୃତ ଧ୍ୱନି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଶ୍ରୌତ ମର୍ଯ୍ୟାଦା କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହେବ ନାହିଁ । ବରଂ ସ୍ଫୋଟ ପକ୍ଷ-ପରିପୋଷକ ଏହି ଶ୍ରୁତି ବଚନ ଅଟେ । ଶବ୍ଦର ଅନିତ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଭାଗ ଅର୍ଥାତ୍ ବୈକୃତ ଧ୍ୱନି ଏବଂ ସ୍ଫୋଟ-ପକ୍ଷ-ସମ୍ମତ ପ୍ରାକୃତ ଧ୍ୱନିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଏହି ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

ଅତଏବ ଅମୃତୋପନିଷଦ୍‌ରେ—

"ଅଘୋଷ ମବ୍ୟଞ୍ଜନ ମସ୍ୱରଂ ଚାପ୍ୟତାଲୁକଣ୍ଠୋଷ୍ଠ ମନାସିକଞ୍ଚ,
ଅରେଖଜାତଂ ପରମୂଷ୍ମ ବର୍ଜିତଂ ତଦକ୍ଷରଂ ନ କ୍ଷରତେ କଥଞ୍ଚିତ୍" ।

ଏହି ଶ୍ଲୋକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି — ଯାହା ପୁରୁଷ ପ୍ରଯତ୍ନ ନିରପେକ୍ଷ ହୋଇ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ଯାହା ଅସ୍ୱର, ଅବ୍ୟଞ୍ଜନ, ଅତାଲୁ କଣ୍ଠୋଷ୍ଠ, ଅନନୁନାସିକ ଏବଂ ଯାହା ରେଖା ଦ୍ୱାରା ପରିକଳ୍ପିତ ନୁହେଁ ତାହାହିଁ 'ଅକ୍ଷର' ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ଣ୍ଣର ଏହି ଭାଗ ଅକଳ୍ପିତ ଅଟେ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟରେ— "ଅକ୍ଷରଂ ନ କ୍ଷରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍", ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖିତ ହୋଇଅଛି । ଯୋଗ ଦର୍ଶନ, ଯୋଗଭାଷ୍ୟ ଓ ମହାଭାଷ୍ୟରେ ସ୍ଫୋଟବାଦର ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେତୁ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥ ସମର୍ଥକ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଶେଷକୁ 'ସ୍ମୃତି' ବୋଲିଯାଉଥିବାରୁ ଏହା ସ୍ମୃତି ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତିମୂଳକ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ଯୋଗଭାଷ୍ୟରେ-ବ୍ୟାସଦେବ— "ଶବ୍ଦାର୍ଥ-ପ୍ରତ୍ୟୟାନା-ମିତରେତରାଧ୍ୟାସାତ୍ ତତ୍ ସଙ୍କରଃ ତତ୍-ପ୍ରବିଭାଗ-ସଂଯମାତ୍ ସର୍ବଭୂତ-ରୁତଜ୍ଞାନମ୍ ।

ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ବ୍ୟାସଦେବ- ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ ଓ ଅର୍ଥର ଭେଦ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ନାହାନ୍ତି । ତାର କାରଣ କୌଣସି ବାକ୍ୟ ଶ୍ରବଣାନନ୍ତର ଶ୍ରୋତାର ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତୀତି ଘଟେ ତାହା ସ୍ଫୋଟ ଶବ୍ଦ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ । ଅତଏବ ମହାଭାଷ୍ୟକାର, 'ତପର' ସୂତ୍ରରେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି- "ଏବଂ ତର୍ହି ସ୍ଫୋଟଃ, ଶବ୍ଦଃ, ଧ୍ୱନିଃ ଶବ୍ଦଗୁଣଃ; ତଦ୍ ଯଥା- ଭେର୍ଯ୍ୟାଘାତେ ଭେରୀ ମାହତ୍ୟ କଶ୍ଚିଦ୍ ବିଂଶତି-ପଦାନି ଗଚ୍ଛତି, କଶ୍ଚିତ୍ତ୍ରିଂଶତ୍, କଶ୍ଚିତ୍ ଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍; ସ୍ଫୋଟ ସ୍ତାବାନେବ ଭବତି, ଧ୍ୱନିକୃତା ବୃଦ୍ଧିଃ । ଧ୍ୱନିଃ ସ୍ଫୋଟଶ୍ଚ, ଶବ୍ଦାନାଂ ଧ୍ୱନିସ୍ତୁ ଖଳୁ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ" ।

ମହାଭାଷ୍ୟର ସ୍ଫୋଟ ଶବ୍ଦର ଉଦ୍‌ଘୋଷଣ ଯଦି ଶ୍ରୁତିସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ ବୋଲି ଧରାଯାଏ ତେବେ ଶ୍ରୁତିରେ ଯାହା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏନାହିଁ ବା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବେ ଅବସ୍ଥିତ ତାହା ସ୍ମୃତି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୁଏ, ଏବଂ ଯାହା ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ଉପଲବ୍ଧ

ନ ହୁଏ ତା ପାଇଁ ପୁରାଣର ଅନୁସନ୍ଧାନ ଏକାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ । ଅତଏବ ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣର ପ୍ରଭାସ ଖଣ୍ଡରେ କୁହାଯାଇଛି—

“ଯନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟଂ ହି ବେଦେଷୁ ତଦ୍ଦୃଷ୍ଟଂ ସ୍ମୃତିଷୁ ଦ୍ୱିଜାଃ,
ଉଭୟୋର୍ଯନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟଂ ହି ତତ୍ ପୁରାଣୈଃ ପ୍ରଗୀୟତେ” ।

ଏଣୁ- “ଇତିହାସଃ ପୁରାଣଞ୍ଚ ପଞ୍ଚମୋ ବେଦ ଉଚ୍ୟତେ” ।

ମହାଭାରତ, ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୃହତ୍ ଇତିହାସ ଅଟେ । ତା’ର ଅଂଶ ହରିବଂଶ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହି ହରିବଂଶରେ— “ଏକାକ୍ଷର ବୈ ସର୍ବା ବାକ୍, ଅକାରେ ବୈ ବାକ୍, ଓଁକାରେ ବାଗ୍ ବେଦଂ ସର୍ବମ୍”, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରାହକ ସ୍ୱରୂପ—

“ଅକ୍ଷରାଣା ମକାରସ୍ତ୍ୱଂ ସ୍ଫୋଟସ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣସଂଶ୍ରୟଃ”,

ଅର୍ଥାତ୍ ଅକ୍ଷର ବୃନ୍ଦିକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଣବର ଆଦିବୀଜ ଅକାରର ସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହର ଆଶ୍ରୟ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟାକରଣାପରପର୍ଯ୍ୟାୟ ସ୍ଫୋଟ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ଏଥିରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ, ଧ୍ୱନି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଯେଉଁ ଅନିତ୍ୟ ଅଂଶ ଅବସ୍ଥିତ ତାହା ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ଏବଂ ଏହାର ସ୍ଫୋଟରୂପ ଅର୍ଥବୋଧକ ଯେଉଁ ନିତ୍ୟ ଅଂଶ ରହିଛି ତାହା ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ଅଟନ୍ତି ।

ହରିବଂଶର ଏହି ଲେଖାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଅ, ଇ, ଉ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଓ କ, ଚ, ଟ, ତ, ପ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହ ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ନୁହନ୍ତି । ଯେପରି ପ୍ରତିବିମ୍ବ ସ୍ଥଳେ ଆଧାର ସ୍ୱରୂପ ଅନୁସାରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ମୁହଁର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଜଳ, ଖଡ୍ଗ ଓ ଦର୍ପଣରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରତିଭାତ ହେଲେ ହେଁ ମୁହଁ ଯେ ଏକ ଏକଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ । ସେହିପରି ଅକ୍ଷର ସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ‘ଅ’କାର ହିଁ ବୀଜ ସ୍ୱରୂପ, ଯନ୍ତ୍ରସ୍ଖଳିତ ଆସ୍ୟୋପହତ ବାୟୁକଣା ସମୂହ ତତ୍ସ୍ଥାନାଭିହତ ହୋଇ ଅକ୍ଷର ରୂପରେ ଶ୍ରୁତିଗୋଚର ହେଲେ ସେହି ସମୟରେ ବର୍ଣ୍ଣଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି ଘଟେ ।

ଏହି ପାର୍ଥକ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣଗତ ଉପାଧି ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହା ହିଁ “ଅକାରେ ବୈ ସର୍ବା ବାକ୍” ଏହି ଶ୍ରୁତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବଦ୍ଗୀତାରେ ଭଗବାନଙ୍କର ସ୍ୱମୁଖ— “ଅକ୍ଷରାଣା-ମକାରୋଽସ୍ମି”, ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ମୂଳକ ବଚନରୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ ବର୍ଣ୍ଣଗତ ଭେଦ କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣଗତ ଭେଦ ମୂଳକ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ବୈକୃତ ଧ୍ୱନି ମୂଳକ ବର୍ଣ୍ଣମାତ୍ର ଉପାଧିଗତ ଭେଦଭାକ୍ ଅଟେ ।

ଅତଏବ ବାକ୍ୟପଦୀୟ ବ୍ରହ୍ମକାଣ୍ଡରେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ଲେଖି ଅଛନ୍ତି—

"ଅଭ୍ରାଣୀବ ପ୍ରଚୀୟନ୍ତେ ଶବ୍ଦାଖ୍ୟାଃ ପରମାଣବଃ",

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି କେତେକ ଜଳବିନ୍ଦୁ କ୍ରମଶଃ ମିଳିତ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ ଆକୃତି-ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ମେଘରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ସେହିପରି କେତେକ ବାୟୁକଣା ସମବେତ ହୋଇ ବର୍ଣ୍ଣ, ପଦ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ ରୂପରେ ସ୍ଫୁରିତ ହୁଏ ।

ଯୁକ୍ତିମୂଳକ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଅପଳାପ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ, 'ସ' କାର ଲେଖିଲେ ତାହା ତିନି ଗୋଟି ସରଳରେଖାର ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର ବୋଲି ବୁଝାଯାଏ, ଏହି ସରଳରେଖା ବିନ୍ଦୁର ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର, ବିନ୍ଦୁ ସମୂହର ଆକୃତି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବସ୍ତୁତ ନାହିଁ, ଏକଥା ପୂର୍ବେ ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

ଏଥିରୁ ବୁଝାଯିବ ଲିଖିତ 'ସ'କାର ଯେପରି କେତେକ ସରଳରେଖାର ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର, ସେହିପରି ଶ୍ରୁତିଗୋଚର 'ସ'କାର ମଧ୍ୟ ସ ଜାତୀୟ ବାୟୁକଣାର ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର ଅଟେ । ଅତଏବ ବୈୟାକରଣମାନେ କହନ୍ତି- କତ୍ୱ ଗତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଫୋଟରେ ପ୍ରକାଶ୍ୟମାନ ହୁଏ । ସେହି ସ୍ଫୋଟକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି 'କ'କାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣର ବୈକୃତ ଧ୍ୱନି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ।

ଅତଏବ ପୂର୍ବ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହରିବଂଶ ଶ୍ଳୋକରେ ଶେଷ ପାଦରେ— "ସ୍ଫୋଟରୂପଂ ବର୍ଣ୍ଣସମ୍ଭବଃ" ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ଅଛି । ଏହି ସ୍ଫୋଟ ଆନ୍ତର ପ୍ରଣବ ରୂପେ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ହୋଇ ଅଛି । ଆନ୍ତର ପ୍ରଣବ ଓ ସ୍ଫୋଟ ଅନର୍ଥାନ୍ତର ଅଟେ ।

ଅତଏବ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉକ୍ତ ହୋଇଅଛି— "ପ୍ରଣବସ୍ତସ୍ୟ ବାଚକଃ", ଏହି ସବୁ କାରଣବଶତଃ, ନାଗେଶ ଭଟ୍ଟ, ଲଘୁମଞ୍ଜୁଷାରେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି— "ସ୍ଫୋଟ ପଦାର୍ଥ ହେଉଛି ଆନ୍ତର ପ୍ରଣବ ରୂପ" । ହରିବଂଶର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ— ବର୍ଣ୍ଣବାଦ ପକ୍ଷର ନିରାସ କରି ସ୍ଫୋଟ ବାଦପକ୍ଷ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି ।

ହରିବଂଶ ଐତିହାସିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେତୁ ଏହା ବେଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରାହକ ଅଟେ । ପୂର୍ବେ କୁହା ଯାଇଛି- "ଇତିହାସଃ ପୁରାଣଞ୍ଚ ପଞ୍ଚମୋ ବେଦ ଉଚ୍ୟତେ" । ଏହିପରି ଅନ୍ୟତ୍ର କଥିତ ଅଛି—

"ଇତିହାସ-ପୁରାଣାଭ୍ୟାଂ ବେଦଂ ସମୁପବୃଂହୟେତ୍" ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରାଣ ମୁଖ୍ୟ- ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତର ଦ୍ୱାଦଶ ସ୍କନ୍ଧର ଷଷ୍ଠାଧ୍ୟାୟରେ—

"ସମାହିତାତ୍ମନୋ ବ୍ରହ୍ମନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପରମେଷ୍ଠିନଃ,
ହୃଦ୍ୟାକାଶା-ଦଭୂନ୍ନାଦୋ ବୃତ୍ତିରୋଧାଦ୍ ବିଭାବ୍ୟତେ" ।

ଇତ୍ୟାଦି ନଅଟି ଶ୍ଳୋକରେ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ସ୍ଫୋଟ ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛି । ସେହି ସବୁ ନବ ଶ୍ଳୋକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି,—

ପରମେଷ୍ଠି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ ଯେଉଁ ନାଦ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ତାହା 'ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ' । ଯୋଗି ଜନମାନେ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ନିରୋଧ କରି ନାଦରୂପ ଏହି ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମର ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ।

ଏହି ନାଦର ଉପାସନା ବଳରେ ସେମାନେ ତ୍ରିବିଧ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାରରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ମୋକ୍ଷଲାଭ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ନାଦକୁ ତ୍ରିମାତ୍ରାତ୍ମକ 'ଓଁ' କାର ଅନିର୍ବାଚ୍ୟ ରୂପରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ନାଦ ହେଉଛି ସ୍ଫୋଟ ବା ବ୍ରହ୍ମର ବାଚକ । ଶ୍ରୋତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୂହ ଅବରୋଧ ପୂର୍ବକ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ନାଦର ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରେ ତା'ର ଆଉ ଭେଦବୁଦ୍ଧି ରହେନାହିଁ । ଏକମାତ୍ର ସତ୍ ପଦାର୍ଥ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ଜ୍ଞାନ ବିଷୟ ରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ହୃଦୟାକାଶରୁ ବ୍ୟକ୍ତ ଏହି ସ୍ଫୋଟ ଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟ, ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୋଚର ହୁଏ । ସ୍ଫୋଟ ନିଜର ଆଶ୍ରୟସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମର ବାଚକ ଭାବରେ ପରିଗଣିତ । କାରଣ ?

'ସ୍ଫୋଟ' ହେଉଛି ବେଦ ଓ ଉପନିଷଦ୍‌ର ମୂଳ ଅକ୍ଷୟ ବୀଜ ସ୍ୱରୂପ । ସ୍ଫୋଟରୁ ଅକାର ଉକାର ଓ ମକାର ଏହି ତିନି ବର୍ଣ୍ଣ ଉଦ୍‌ଭୂତ । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣତ୍ରୟରେ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମ ତ୍ରିଗୁଣ "ଋଗାଦି ବେଦତ୍ରୟ" ଭୂ ପ୍ରଭୃତି ତ୍ରିଲୋକ ଏବଂ ଜାଗ୍ରତ୍, ସ୍ୱପ୍ନ, ସୁଷୁପ୍ତି- ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଟେ ।

ଭଗବାନ୍ ପ୍ରଜାପତି- 'ଅ,ଉ,ମ' ଏହି ତିନୋଟି ବର୍ଣ୍ଣର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ଅନ୍ତଃସ୍ଥା, ଉଷ୍ମ, ସ୍ୱର, ସ୍ପର୍ଶ ହ୍ରସ୍ୱ, ଦୀର୍ଘ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଭେଦ ଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହର ସୃଷ୍ଟି କରି ଅଛନ୍ତି । ତଦନନ୍ତର ସେହି ବର୍ଣ୍ଣ ରାଶିଦ୍ୱାରା ହୋତାଦି ଯଜ୍ଞୀୟ କର୍ମ ଚତୁଷ୍ଟୟ ସମ୍ପାଦନା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ ମୁଖରୁ ସପ୍ରଣବ ଓ ସବ୍ୟାହୃତି ବେଦଚତୁଷ୍ଟୟ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଭାଗବତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରୁ ଜଣାଯାଏ, ବର୍ଣ୍ଣସମୂହ ଉତ୍ପତ୍ତିଶୀଳ ଓ ବିନାଶଶୀଳ, କିନ୍ତୁ ସ୍ଫୋଟ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ଅକ୍ଷୟ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ ।

ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନରେ ସ୍ଫୋଟବାଦ ନିରାକରଣ ପାଇଁ ପଞ୍ଚମାଧ୍ୟାୟରେ "ପ୍ରତୀତ୍ୟପ୍ରତୀତିଭ୍ୟାଂ ନ ସ୍ଫୋଟାତ୍ମକଃ ଶବ୍ଦଃ" । ଏହି ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର-ବୃନ୍ଦଙ୍କ ମତରେ

ଯଦି ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହ, ପ୍ରତୀତି- ଉତ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ, ତେବେ ତଦତିରିକ୍ତ ସ୍ଫୋଟ କଳ୍ପନା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱାରା ସ୍ଫୋଟ ଓ ସ୍ଫୋଟ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ, ଏହା ଅପେକ୍ଷା ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱାରାହିଁ ଅର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଜନ୍ମେ, ଏଭଳି କଳ୍ପନା ଯୁକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ଏଠାରେ ଏତିକି ମାତ୍ର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ, ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନରେ- ପ୍ରକୃତି- ପୁରୁଷ ବ୍ୟତୀ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଈଶ୍ୱରାଦି ଚର୍ଚ୍ଚାର ଗନ୍ଧ ନ ଥିବାରୁ ଏବଂ ସ୍ଫୋଟ, ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱାନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେତୁ ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନରେ ସ୍ଫୋଟବାଦର ବିମର୍ଶ ନ ଥିଲେ ହେଁ କ୍ଷତି ବା ଲାଭର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ ।

ନୈୟାୟିକମାନେ ସ୍ଫୋଟବାଦ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନିତ୍ୟତା ବାଦର ପରିପନ୍ଥୀ ହୋଇ ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଅଛନ୍ତି, ତାହା ହେଉଛି—, ବର୍ଣ୍ଣର କ୍ରମୋଚ୍ଚାରଣଦ୍ୱାରା ଯେତେବେଳେ ପଦର ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଉଛି, ସେତେବେଳେ ବର୍ଣ୍ଣାତିରିକ୍ତ ସ୍ଫୋଟ କଳ୍ପନା ଅନୁଚିତ ଓ ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ଅଟେ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ନୈୟାୟିକମାନେ ଯୁକ୍ତି ଦିଅନ୍ତି ଶବ୍ଦ ଉତ୍ପତ୍ତିଶୀଳ; "ଯତ୍କୃତକଂ ତଦନିତ୍ୟମ୍" ଏହି ନ୍ୟାୟାନୁସାରେ, ଯେପରି 'ଘଟ, ପଟ' ଉତ୍ପତ୍ତିଶୀଳ ହେତୁ ତାହା ଅନିତ୍ୟ, ସେହିପରି ବର୍ଣ୍ଣ । ବର୍ଣ୍ଣଘଟିତ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଅନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଜଗତରେ ଯାହା ଉତ୍ପତ୍ତିଶୀଳ ନୁହେଁ ତାହା ନିତ୍ୟ । ଯେପରି 'ଆକାଶ' ।

ନୈୟାୟିକ ମାନଙ୍କର ଏହି ଚିନ୍ତାଧାରାର ମୂଳଭିତ୍ତି ହେଉଛି- ପଞ୍ଚାବୟବ ବିଶିଷ୍ଟ ବାକ୍ୟ କଳ୍ପନା; ସେହି ପଞ୍ଚାବୟବ,- ୧- ପ୍ରତିଜ୍ଞା, ୨- ହେତୁ, ୩- ଉଦାହରଣ, ୪- ଉପନୟ, ୫- ନିଗମନ । ଏହି ପଞ୍ଚାବୟବ ଘଟିତ ପଦ୍ଧତି ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟର ସମାଧାନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

"ନୈଷା ତର୍କେଣ ମତିରାପନେୟା" କଠୋପନିଷଦ୍ ଶ୍ରୁତିର ଏହି ସୂକ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ତତ୍ତ୍ୱବିଷୟିଣୀ ବୁଦ୍ଧି କେବେହେଲେ ତର୍କଦ୍ୱାରା ଲଭ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହି ଶ୍ରୁତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନୁଯାୟୀ ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି,- "ଅଚିନ୍ତ୍ୟାଃ ଖଳୁ ଯେ ଭାବା ନ ସ୍ତାଁ ତର୍କେଣ ଯୋଜୟେତ୍ । ପ୍ରକୃତିଭ୍ୟଃ ପରଂ ଯଚ୍ଚ ତଦଚିନ୍ତ୍ୟସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍" । ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ତ୍ରିଗୁଣରୁ ଅତୀତ, ତାହାହିଁ 'ଅଚିନ୍ତ୍ୟ' । ସେହି ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ସମ୍ପର୍କରେ ତର୍କର ଅବତାରଣା ସର୍ବଥା ଅସଂଗତ । ସ୍ଫୋଟ ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ।

ଅତଏବ ଏହା ଗୁଣାତୀତ, ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଓ ନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଅଟେ । ସ୍ଫୋଟର ଉପମାନ ବସ୍ତୁ ଦୁର୍ଲଭ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ବାଲ୍ମୀକୀୟ ରାମାୟଣ ପ୍ରଦତ୍ତ- ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ, ଦିଆଯାଇପାରେ ।

ତାହା ହେଉଛି—

“ଗଗନଂ ଗଗନାକାରଂ, ସାଗରଃ ସାଗରୋପମଃ ।
ରାମ-ରାବଣୟୋ ର୍ଯୁଦ୍ଧଂ, ରାମ-ରାବଣୟୋ ରିବ” ।

ଏସବୁ ଉଲ୍ଲେଖରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ ‘ସ୍ଫୋଟ’ ବିଷୟରେ କୌଣସି ନ୍ୟାୟାବୟବର ପ୍ରୟୋଗ ସର୍ବଥା ଅନୁଚିତ ଓ ମନ୍ତ୍ରଜାଲ ପ୍ରଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ । ନୈୟାୟିକମାନେ ଶବ୍ଦର ଅନିତ୍ୟତା ଯେପରି ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଅଛନ୍ତି, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ନାଦ ବା ବୈକୃତଧ୍ୱନିର ଅନିତ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାକୃତଧ୍ୱନିର ଲେଶମାତ୍ର ହ୍ରାସ- ବୃଦ୍ଧି ଘଟେ ନାହିଁ । ତାର କାରଣ ? ବୈକୃତଧ୍ୱନିର ଅପଚୟ ଓ ଉପଚୟ, ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ସେହି ହେତୁରୁ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ମହର୍ଷି ପତଞ୍ଜଳି, ଶବ୍ଦର ଦୁଇଟି ଅବସ୍ଥା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ୧-ପ୍ରାକୃତ, ୨ ବୈକୃତ । ଏହି ଦୁଇଟି ଅବସ୍ଥାକୁ ନେଇ ପ୍ରାକୃତ ବା ନିତ୍ୟ ଏବଂ ବୈକୃତ ବା କାର୍ଯ୍ୟ- ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଯାହା ହେଉ ନୈୟାୟିକଗଣ ଶବ୍ଦର ଅନିତ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦନରେ ଯତ୍ନଶୀଳ ଅଟନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଆଦରଣୀୟ । କାରଣ ? “ତନ୍ତ୍ରେ ପକ୍ଷପାତୋ ହି ଧିୟାଂ ଧର୍ମଃ”, ନ୍ୟାୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅବଲମ୍ବନ ପୂର୍ବକ ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନର ‘ଉପସ୍କାର’ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶଙ୍କର ମିଶ୍ର ଲେଖି ଅଛନ୍ତି ‘ସଙ୍କେତ ବଳରେ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିବାରୁ ସ୍ଫୋଟ ପରିକଳ୍ପନ, ବ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରୟାସ ମାତ୍ର” ।

କିନ୍ତୁ ଏ ସ୍ଥଳରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉଦ୍ରେକ ଘଟେ; ତାହା ହେଉଛି— ସଙ୍କେତର ସ୍ୱରୂପ, ପ୍ରଥମେ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରବର ତାହା ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାନ୍ତି । ସଙ୍କେତର ସ୍ୱରୂପ ନ ଜାଣିଲେ ତା ବଳରେ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତି ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ-

“ସ୍ୱୟମସିଦ୍ଧଂ କଥଂ ପରାର୍ଥାନ୍ ସାଧୟତି” ?
“ନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ-ତର୍କେଣ ଗମ୍ଭୀରାର୍ଥସ୍ୟ ଦର୍ଶନମ୍”

ନ୍ୟାୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଏହି ସୂତ୍ର ବଳରୁ ସଂକେତ-ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ, ପ୍ରଥମେ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ।

ବୈୟାକରଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ, ପଦ ଓ ପଦାର୍ଥର ପରସ୍ପର ଅଭେଦାରୋପ ମୂଳକ ସ୍ମରଣ ହିଁ ‘ସଙ୍କେତ’ । ଯେପରି ‘ନୀଳବସ୍ତ୍ର’, ନୀଳରୁ ଅତିରିକ୍ତ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ‘ନୀଳ’, ନୀଳବସ୍ତ୍ରରୁ ଅତିରିକ୍ତ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ବାର୍ତ୍ତିକକାର-କାତ୍ୟାୟନ, “ସିଦ୍ଧେ ଶବ୍ଦାର୍ଥ-ସମ୍ବନ୍ଧେ”, ଏହି ବାର୍ତ୍ତିକର ଉତ୍ଥାପନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ପରସ୍ପର ଭେଦ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ "ଯେ ଶବ୍ଦ ସେ ଅର୍ଥ ଓ ଯେ ଅର୍ଥ ସେ ଶବ୍ଦ", ଏହି ପ୍ରତୀତିରୁ "ଶବ୍ଦାର୍ଥୟୋଃ ତାଦାତ୍ମ୍ୟମ୍" ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ବୈୟାକରଣମାନେ ଉପନୀତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଏହି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ, ଶକ୍ତିର ଶକ୍ତି ଓ ଗୁଣର ଗୁଣ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ଶାସ୍ତ୍ରରେ—

"ଶକ୍ତୀନାମପ୍ୟସୌ ଶକ୍ତି-ର୍ଗୁଣାନାମପ୍ୟସୌ ଗୁଣଃ" ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ସଙ୍କେତ ଦ୍ୱାରା ପଦାର୍ଥ-ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ହେଁ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ଯେଉଁ ଉଦ୍ରେକ ଘଟେ, ତା'ର କାରଣ କ'ଣ ?

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ନ୍ୟାୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୌଣସି ମାର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ଏହି ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ଉଦ୍ରେକ ପାଇଁ ଧ୍ୟାନାବସ୍ଥିତ ଋଷିଗଣ ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ ସ୍ଫୋଟ ରୂପ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱୀକାର ପୂର୍ବକ ଅଧ୍ୟାସ ମୂଳକ ଶବ୍ଦାର୍ଥ-ପ୍ରତ୍ୟୟ ମାନଙ୍କରେ ଅଭିନ୍ନତା ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଅଛନ୍ତି । ପଦ ପଦାର୍ଥ ଜ୍ଞାନର କାରଣ ହେବା ହେତୁ ଆନ୍ତର ସ୍ଫୋଟ ଅଭିନ୍ନ ଅଟେ । ଏଣୁ ଏହା ସଙ୍କେତର ସଙ୍କେତ, ବୋଲିଯାଇ ପାରେ ।

ଆନ୍ତର ସ୍ଫୋଟ ସ୍ୱୀକାର ନ କଲେ ସଙ୍କେତର ଉପଲବ୍ଧି ଜନକତା କୌଣସି ମତରେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଏହି ସ୍ଫୋଟର ନାମାନ୍ତର ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ।

ଅତଏବ ବୈୟାକରଣ-ଭୂଷଣ ସାରର ଅନ୍ତିମ ଶ୍ଳୋକରେ— "ଇତ୍ଥଂ ନିଷ୍କୃଷ୍ୟମାଣଂ ଯତ୍ ଶବ୍ଦତତ୍ତ୍ୱଂ ନିରଞ୍ଜନମ୍ । ବ୍ରହ୍ମୈବେତ୍ୟକ୍ଷରଂ ପ୍ରାହୁ ସ୍ତସ୍ମୈ ପୂର୍ଣ୍ଣାତ୍ମନେ ନମଃ" । ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ "ଦ୍ୱେ ବ୍ରହ୍ମଣୀ ବେଦିତବ୍ୟେ, ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ପରଂ ଚ ଯତ୍ । ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଣି ନିଷ୍ଣାତଃ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମାଧି-ଗଚ୍ଛତି" ।

ଏହି ସବୁ ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତି ନିମନ୍ତେ ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କାର ରୂପ ଶବ୍ଦାନୁଶାସନ, ପାଣିନି, ସ୍ୱୋପଜ୍ଞ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ବ୍ୟାକରଣ କେବଳ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦକ ବୋଲି ଅଭିମତ ଦେବା ବାକ ଚପଳତା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ ।

ବିଶେଷତଃ ଏହି ଆନ୍ତର ସ୍ଫୋଟ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଚୈତନ୍ୟର ସ୍ୱଭାବ ସିଦ୍ଧଅଟେ । ଏହି ଆନ୍ତର ସ୍ଫୋଟରୁ ପ୍ରବୋଧନ ଶକ୍ତି ଅଭିଷ୍ୟନ୍ଦିତ ହେବା ହେତୁ ଆମେ ପଦ ଓ ପଦାର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରୁ ।

ଅତଏବ ଶ୍ରୁତିରେ :—

"ସୂକ୍ଷ୍ମା ମର୍ଥେନା ପ୍ରବିଭକ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱା-
ମେକାଂ ବାଚ ମଭିଜନଷ୍ୟନ୍ଦମାନାମ୍ ।
ଉତାନ୍ୟେ ବଧୂରନ୍ୟାମିବ ଚ ପୂତାଂ
ନାନାରୂପାମାତ୍ମନି ସନ୍ନିବିଷ୍ଟାମ୍ ।

ବୈୟାକରଣ ଶିରୋମଣି ଭଗବାନ୍ ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ରୁତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାବଧାରଣ ପୂର୍ବକ ସ୍ୱୀୟ ବାକ୍ୟପଦୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି —

"ଅନାଦି ନିଧନଂ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦତତ୍ତ୍ୱଂ ଯଦକ୍ଷରମ୍,
ବିବର୍ତ୍ତତେଽର୍ଥଭାବେନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଜଗତୋ ଯତଃ" ।

ପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣର ଅପୂର୍ବତା ଓ ଶ୍ରୁତିମୂଳକତା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଅବସେୟ ଅଟେ ।

ଅପାଣିନୀୟ ବ୍ୟାକରଣ ଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା-ବ୍ୟବହୃତ-ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପାଦନ ପାଇଁ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ ।

ଇତି ଶିବମ୍
ତା ୮-୪-୮୧

ପରିଶିଷ୍ଟ—

ପାଣିନି ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତି-ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କର ନାମ ତାଲିକା—

ଶବ୍ଦମୂର୍ଦ୍ଧଂ ପ୍ରମଥ୍ୟୈବ ଶଙ୍କରେଣ ସମୁଦ୍ଧୃତମ୍ ।
ମାହେଶଂ ତଦ୍ ବିଜାନୀୟାତ୍ କୃତ୍ସ୍ନଂ ବ୍ୟାକରଣାମୃତମ୍ ।୧।
ବ୍ରହ୍ମଣା ଚ ତତଃ ପଶ୍ଚାତ୍ ସର୍ବଂ ବିଜ୍ଞାୟ ଯୋଗତଃ ।
ଦେବାନାଂ ଗୁରବେ କଂଚନ୍ ପ୍ରଭାଷିତମିଦ ସ୍ଫୁଟଃ ।୨।
ଦିବ୍ୟଂ ବର୍ଷସହସ୍ରଂ ବୈ ସୁନାସୀରସ୍ୟ ଧୀମତେ ।
ଶବ୍ଦପାରାୟଣଂ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରୋବାଚାଥ ବୃହସ୍ପତିଃ ।୩।
ସ୍ୱରାଣାମନୁରୋଧେନ ତେନ ଐନ୍ଦ୍ରଂ ସୂତ୍ରଂ ପୁରା ।
ଇନ୍ଦ୍ରେଣ ବାୟୁନା ସାର୍ଦ୍ଧଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ସୋମଂ ଯଥାକ୍ରମମ୍ ।୪।
ଭରଦ୍ୱାଜୋ ମୁନିଶ୍ରେଷ୍ଠ ଐନ୍ଦ୍ରଂ ଶ୍ରୁତ୍ୱା ପୁରନ୍ଦରାତ୍ ।
ପ୍ରୋବାଚ ଶାବ୍ଦିକଂ ତନ୍ତ୍ରଂ ମୁନିଭ୍ୟସ୍ତଦନନ୍ତରମ୍ ।୫।
ଭରଦ୍ୱାଜାତ୍ତତଃ ଶବ୍ଦାନ୍ ଶାସ୍ତ୍ରତୋ ଭୃଗୁର୍ମୁନିଃ ।
ବ୍ୟାଚକାର ତଦା ସର୍ବଂ କର୍ମନ୍ଦସ୍ତୁ ମହାକବିଃ ।୬।
କାଶକୃତ୍ସ୍ନେନ ଯତ୍ ପ୍ରୋକ୍ତଂ ତତ୍ କାଶକୃତ୍ସ୍ନକଂ ସ୍ମୃତମ୍ ।
ଯେନ କେନାଥ ବୈ ଗ୍ରନ୍ଥଃ ପ୍ରଣୀତସ୍ତଦନନ୍ତରମ୍ ।୭।
ଶିଷ୍ୟାଣାଂ ହିତକାମେନ କାଶ୍ୟପେନାଥ କାଶ୍ୟପି ।
ସ୍ଫୋଟାୟନେନ ଯୋଗାଦ୍ଧି ତତଃ ସ୍ଫୋଟାୟନଂ ମତମ୍ ।୮।
ଅଥା ବ୍ୟାକରଣଂ ଜାତଂ ଯତ୍ ବୃନ୍ଦବର୍ମଣାଽଽହୃତମ୍ ।
ଆପିଶଲଂ ତତୋ ଜ୍ଞେୟଂ ଯତ୍ ପୁରାଽଽପିଶଲୋଃ କୃତମ୍ ।୯।
ମୁନିନା ବ୍ୟାଡିନା ଗ୍ରନ୍ଥଃ ପ୍ରଣୀତସ୍ତଦନନ୍ତରମ୍ ।
ଶାକଲ୍ୟେନ ତତୋ ଗୀତଂ ଶାକଲ୍ୟଂ ଦେବରଞ୍ଜନମ୍ ।୧୦।
ଉପଜୀବ୍ୟ ତତଃ ସର୍ବଂ ଭରଦ୍ୱାଜପ୍ରପଞ୍ଚିତମ୍ ।
ପ୍ରୋବାଚ ବାଷ୍କଲଃ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ସୁଧୀଶାସନବତ୍ ପରମ୍ ।୧୧।
ଦେବମିତ୍ରସ୍ୟ ଶିଷ୍ୟେଣ ଗାଲବେନ ମହାତ୍ମନା ।
ଶବ୍ଦାନୁଶିଷ୍ଟିରତ୍ୟେକା ବ୍ୟାକୃତେହ ପୁରାବଦଃ ।୧୨।
ତତଃ ଶକଟିନା ସାର୍ଦ୍ଧଂ ସୂତ୍ରଂ ଶାକଟିନା ଶୁଭମ୍ ।
ଶାକଟାୟନପାଦୈସ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ବୈ ଶାକଟାୟନମ୍ ।୧୩।

—*—

କଳ୍ପସୂତ୍ର—

କଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥର ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ ଯଜ୍ଞୀୟ କର୍ମକାଣ୍ଡ । ଯଜ୍ଞର ବିବିଧ ଅଙ୍ଗକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରେ ଯଜ୍ଞ ବିଧାନର ସବିଶେଷ ବିବରଣ ନିହିତ ଅଛି । ପାଣିନି ଏହି ସବୁ କଳ୍ପଗ୍ରନ୍ଥର ଏହି ପ୍ରକାର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ-ବିଶିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ ସୂତ୍ରରେ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ସାହିତ୍ୟକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ-ସାହିତ୍ୟ କୁହା ଯାଇପାରେ । ଅତଏବ ଏହି ସମ୍ପର୍କରେ ବାଜପେୟ ଓ ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମ ନବଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି ଯଜ୍ଞର ଏବଂ ପାକଯଜ୍ଞ, ଆଗ୍ନିଷ୍ଟୋମିକ, ବାଜପେୟିକ, ରାଜସୂୟିକ, ପାକଯଜ୍ଞିକ, ନାବଯଜ୍ଞିକ ଇତ୍ୟାଦି ନାମ ପାଣିନୀୟ ତନ୍ତ୍ରରେ ନିହିତ ଥିବାରୁ ଏହି ସବୁ ଯଜ୍ଞର ପରିକଳ୍ପନା ପାଣିନୀୟ ତନ୍ତ୍ରରେ କରାଯାଇଅଛି । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେବ ଓ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପୁରୋଡ଼ାଶ ନିର୍ମାଣ ଏହି ସମସ୍ତ କର୍ମକାଣ୍ଡର ନିଦର୍ଶନ । ଏହାହିଁ ସେ ସମୟର କର୍ମକାଣ୍ଡ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସବୁ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପାଦନପାଇଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପଦ୍ଧତିର ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ସବୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନପୂର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଦ୍ଧତିର ନାମ ପୌରୋଡ଼ାଶିକ କୁହାଯାଉଥିଲା ।

ଅଧ୍ୱର ଅଥବା ସୋମଯଜ୍ଞ-ପର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ଥିଲା ଆଧ୍ୱରିକ ଏବଂ ସାଧାରଣଜ୍ଞାନସମ୍ପନ୍ନ ଋତ୍ୱିକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହା ଆବଶ୍ୟକ ଥିଲା । ଏହି ସାମଗ୍ରୀ ତିଆରି କରିବା ପାଇଁ ଅନେକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗ୍ରନ୍ଥର ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ପୌରଶ୍ଚରଣିକ କୁହାଯାଉଥିଲା । ପାଣିନି ପ୍ରଥମ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି (ଅ. ୪ । ୨ । ୬୩)

ଏହି ସବୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ-ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ପ୍ରାଥମିକ ଥିଲା । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଗୁଣ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଧ୍ୟେତାଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ଗୌଣିକ ।

ଉପସର୍ଜନର ବିଚାର କରାଯାଇ ଅଛି । ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟ ଏବଂ ପିତା ଓ ପୁତ୍ର, ଏ ମଧ୍ୟରେ କିଏ ପ୍ରଧାନ ଓ କିଏ ଅପ୍ରଧାନ ଏଥିପାଇଁ ଗୌଣ, ଉପସର୍ଜନ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ଅ. ୪ । ୩ । ୮୮ ସୂତ୍ରର ଉଦାହରଣ ଏହାର ପରିପୂରକ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୂତ୍ରର ଉଦାହରଣରେ ଗୌଣ ଓ ମୁଖ୍ୟର ବ୍ୟବହାର ଗୌଣ ବା ଉପସର୍ଜନର ପରିଚାୟକ । ଏହାର ପୃଷ୍ଠ ଭୂମିରେ ପାଣିନିଙ୍କ 'କାଲୋପସର୍ଜନେ ଚ ତୁଲ୍ୟମ୍" ୧ । ୨ । ୫୭ ଏହି ସୂତ୍ରର ମର୍ମ ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ, ଏହି ପ୍ରତିଷେଧ ସୂତ୍ର ନିର୍ମାଣର ସାର ହେଉଛି; ପ୍ରଧାନ ଓ ଉପସର୍ଜନ ଏହାର ବିଚାର ବୈୟାକରଣର କାମ ନୁହେଁ ।